

Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916—1918. godine

Pitanje obrazovanja crnogorske vojske u izbeglištvu nalazilo se u centru pažnje crnogorskog dvora i vlade i predstavljalo je najvažnije pitanje u odnosima između crnogorske i srpske strane 1916—1918. godine. U vrlo značajnom razdoblju prvog svetskog rata, u kome se neposredno postavljao problem stvaranja zajedničke jugoslovenske države, kralj Nikola, koji nije bio spreman da se odrekne svog vladarskog položaja i prava svoje dinastije, raspolagao je sa mnogo manje snage i mogućnosti nego suparnička, srpska strana, koja je, iako s velikosrpskim programom i na Pašićev zakulisan način, ipak radila da se jugoslovenske mase nađu u istoj državi. Da bi crnogorski dvor mogao da obezbedi svoje ranije položaje u zemlji, mimo procesa jugoslovenskog ujedinjenja, bila mu je potrebna vojna snaga. Kralj Nikola, znajući da će kao slabiji partner morati da izbegava neposredno borbeno angažovanje, i bojeći se da bi crnogorska vojska u izbeglištvu bila pod uticajem srpske vojske te da mu ne bi mogla poslužiti kao materijalna snaga za vraćanje vlasti u Crnoj Gori, smatrao je da je bolje da Crnogorci ostanu u zemlji. Kako je udarna snaga ipak bila potrebna da se izvrši posedanje Crne Gore u završnim nedeljama rata, kralj Nikola je od prvih dana emigracije nastojao da od izbeglih dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske obrazuje crnogorski odred, ne da se bori, gine i slabi na savezničkim frontovima, nego da se dobrovoljci drže pod kontrolom do odlučujućih trenutaka rata, a potom uz Italijane, koji su podržavali crnogorski dvor protiv stvaranja jugoslovenske zajednice, upadnu i utvrde vlast u Crnoj Gori.

Bivši crnogorski dobrovoljci i drugi dobrovoljci iz redova austro-ugarskih podanika iz Amerike i delom iz zarobljeništva doživeli su nezavidnu sudbinu da budu umešani u srpsko-crnogorske međusobice; oni su, dakle, predstavljali ne samo volju pokorenih Jugoslovena da se oslobođe strane vlasti i borce u svrgavanju tudiškog iga nego su, bez svoje volje, poslužili kao oruđe za razne nenarodne, dinastičke i kontrarevolucionarne političke programe. U samim do-

brovoljačkim masama nije bilo srpsko-crnogorskog antagonizma, iako su kod bivših crnogorskih dobrovoljaca Hercegovaca i Bokelja dolazile do izražaja dotadašnje tradicije i veze sa Cetinjem, kao najblžim oslobođilačkim središtem. Ovu okolnost i neraspoloženje crnogorskih dobrovoljaca prema uključivanju u srpsku vojsku zbog grubog ponašanja srpskih oficira koristili su privrženici i agenti crnogorskog dvora da stvaraju jedinice sa crnogorskim obeležjem, mada su dobrovoljačke mase bile sklone samo obrazovanju samostalnih dobrovoljačkih jedinica. O sudbini dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske kao i o crnogorskoj vojsci u izbeglištvu, međutim, nisu odlučivali samo crnogorski dvor, srpska vlada i u izvesnom smislu sami dobrovoljci, nego i savezničke države, čiji su interesi bitno uticali na sve momente srpske i crnogorske politike za vreme ratnih godina i neposredno po prestanku vojnih operacija.

Dok su se na bojištima prvog svetskog rata borile vojske koje su brojale stotine hiljada boraca, u borbi crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske u pitanju je bilo nekoliko hiljada ljudi, a često i stotine pa i desetine dobrovoljaca. Za kralja Nikolu, koji je izgubio poverenje u vlastite mase, bile su važne organizovane pristalice, uzete i u sasvim malom broju. Ovaj elemenat neznatnog broja ljudi u vremenu kad su o ishodu rata odlučivale milionske mase ne umanjuju značaj stvari, jer za razumevanje i realizaciju izvesnih istorijski nužnih pojava nisu uvek potrebne mnogobrojne ljudske snage, naročito u uslovima kada ove uporedno postoje na drugim područjima borbe. S obzirom na prirodu posmatranog pitanja, nisu obrađene samo akcije nego su napomenuti i razni planovi i namere zvanične Srbije i Crne Gore, iako nisu ostvareni. Obraćena je pažnja i na metode rada suparničkih strana, koji su, s obzirom da je u pitanju bio isti krajnji cilj, osvajanje vlasti u Crnoj Gori, bili slični.

Iako se o Crnoj Gori za vreme prvog svetskog rata i o pitanju ujedinjenja sa Srbijom dosta pisalo, a u poslednje vreme su se pojavile i neke specijalne studije, na problemu obrazovanja crnogorske vojske u izbeglištvu nešto više zadržao se samo D. Vujović u svojoj doktorskoj tezi (1961.). S obzirom da veliki deo arhivskog materijala nije uključen u pomenute obrade i kako postojeći prikazi nisu obuhvatili sva poprišta sukobljavanja i sve aspekte, odnosno nisu do kraja izveli sve zaključke koji su se nametali, — pitanje obrazovanja crnogorske vojske u izbeglištvu i suparništvo crnogorske i srpske strane oko dobrovoljaca zasluguje posebnu obradu. Imajući u vidu da su se neki elementi sukobljavali i sprovođenja posebnih interesa s dobrovoljcima pojavljivali i pre početka 1916. godine, ovde su uzete u razmatranje i pojava i borba dobrovoljaca u sastavu crnogorske vojske 1914—1915. godine, crnogorsko skupljanje dobrovoljaca u Americi 1915. godine i sudbina crnogorskih dobrovoljaca u vreme kapitulacije crnogorske i povlačenja srpske vojske u Albaniji.

Istraživanje pomenutih pitanja omogućili su dobro sačuvani fondovi kako srpske (spoljnopolička i diplomatska služba, vojska, resor unutrašnjih poslova, delimično dnevničari i korespondencija pojedinaca) tako i crnogorske strane (vlada, konzulati, Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje). Mestimice, izvesne nagoveštaje pružila je prepiska jugoslovenskih političkih radnika u obe Amerike. Samo sasvim izuzetno ova pitanja su javno tretirana u srpskoj, crno-

gorskoj, jugoslovenskoj, savezničkoj i neprijateljskoj štampi. Od objavljene diplomatske grade korisnija je bila samo poznata ruska kolekcija dokumenata, a od publikovane domaće dokumentacije korisne podatke, ali periferne, pružila je zbirka *Veliki rat Srbije*. Isto tako, sećanja učesnika na događaje u vreme pisanja studije sasvim neznatno su korišćena, jer je većina aktera događaja pomrla ili iskazi učesnika posle četiri i po decenije nisu mogli pružiti korisnije elemente za puniju sliku stvari; dobro su, međutim, poslužila zabeležena sećanja i napisи polemičkog karaktera, objavljeni između dva svetska rata. Ispitivanje je bilo otežano okolnošću što ni raniji pisci ni autor ove studije nisu imali mogućnosti da dođu do arhivske građe Francuskog ministarstva vojnog, Vrhovne komande francuskih armija, Istočne vojske i Francuskog ministarstva spoljnih poslova, koju su dosad i francuski pisci koristili samo preko zvaničnih publikacija. Neki bi momenti dobili u reljefnosti (ali i u prostoru) da su se mogli koristiti kompleti svih jugoslovenskih listova u Severnoj i Južnoj Americi.

Ovakav bogat i po navodima divergentan materijal nalagao je u izvesnim slučajevima opširnije pretresanje, da bi se utvrđili stvarni odnosi snaga i uticaji, mnogostruki činioci u izvesnim situacijama i precizna hronologija. Po svom karakteru, dokumentacija znatnim delom predstavlja izveštaje zvaničnih ili nezvaničnih agenata i agitatora, te je u izvesnom smislu subjektivno obojena. Građa je intenzivnije korišćena da se ispita raspoloženje dobrovoljačkih masa, dok su odnosi zainteresovanih političkih faktora ovom prilikom samo skicirani.

S obzirom da se radnja događala istovremeno na raznim terenima, i da je ponegde imala i specifične momente, ekspozicija materijala nije mogla ići za tim da se da stroga hronologija događaja, nego je hronološko izlaganje kombinovano s tematskim. Kako je reč o relativno kratkom vremenom odseku, ovaj elemenat u prikazivanju stvari nije ugrozio redosled akcija i njihovu povezanost. Da bi se dobilo na jasnosti, ponegde su stvari morale biti ponovljene u rezimiranom obliku.

I. — Dobrovoljci u crnogorskoj vojsci 1914—1915.

Njihovo skupljanje od strane Crne Gore u SAD 1915. godine

Tokom 1914. i 1915. godine u sastavu crnogorske vojske našli su se mnogi Hercegovci, Bokelji, Bosanci, Ličani i po koji Dalmatinac i Vojvođanin. Ovi bivši austrougarski podanici ili su već živeli u Crnoj Gori, ili su prebegli u Crnu Goru na samom početku rata, ili su prešli borbene linije kao dezerteri iz austrougarske vojske, ili su stupili kao dobrovoljci u crnogorsku vojsku kad su njihov kraj posele crnogorske trupe, ili su se predali odnosno bili zarobljeni u Srbiji i u Rusiji pa onda došli da se bore u Crnoj Gori, ili su, najzad, došli iz Severne Amerike odnosno iz raznih mesta Levanta.

Posle okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine, a naročito posle izbijanja prvog balkanskog rata, mnogi su iz Hercegovine i drugih susednih jugoslovenskih pokrajina, naročito vojni begunci i siromašne zanatlije, prešli u Crnu Goru, tu bili dobrovoljci, te u njoj ostali do izbijanja rata u letu 1914., kada su se većinom opet kao

dobrovoljci javili crnogorskim vojnim vlastima.¹ Na samom početku ratnih akcija aktivirali su se u Nikšiću emigranti iz Hercegovine, a na Cetinju oko 60 Bokelja. Prcko granice su prvih dana po izbijanju neprijateljstava počeli da prebegavaju mnogi vojni obveznici, a bilo je pojedinačno slučajeva da su prebegavale i grupice austrougarskih vojnika.² Ovakvog prebegavanja bilo je i u toku rata, na primer u proleće 1915. godine, kada su stizali pozivi Hercegovcima da se javé austrougarskim vojnim komandama.³

Austro-Ugarska je po izbijanju neprijateljstava evakuisala Budvu i svoje primorje južno od nje. Tu je bilo oko 200 ljudi koje njene vlasti nisu povele sa sobom, jer po tadašnjim normama nisu bili vojni obveznici (preko 42 godine). Ti ljudi su se kao dobrovoljci priključili crnogorskim trupama. Slično tome, posle ofanzive crnogorskih četa prema Foči i Čajniču Crnogorcima se priključilo oko 300 dobrovoljaca.⁴

Slučajeva prebegavanja ili predavanja austrougarskih vojnika Crnogorcima u toku borbi ili u zatišju nije bilo toliko kao u Srbiji, mada je to ovde bilo mnogo lakše izvodljivo, jer borbe nisu bile tako žestoke kao u Srbiji 1914. godine. Neki oficiri Slovenci i Česi iz 37. dalmatinskog puka u Krivošijama, na primer, nisu imali poverenja u način kako Crna Gora vodi rat i uopšte u njene eventualne veze s Austro-Ugarskom.⁵ Iz Boke Kotorske prebeglo je oko 50 vojnika, a pojedinačnih slučajeva bilo je i na sektoru Višegrada i sandžačke vojske i prema Trebinju.⁶ Na Lovćenu su se pred samo odstu-

¹ Милан Топлица (Pero Slijepčević), *Добровољци, Њујорк 1916*, 38—43. — Omladinci su dobežavali naročito 1912. i stupali u dobrovoljačke redove. Grupica njih, na primer, prebegla je iz Herceg-Novog (fotokopije materijala iz bečkih arhiva u Vojnom istorijskom institutu JNA — u daljem tekstu: AVII), a od istaknutijih pojedinaca treba pomenuti studenta Simu Rošu iz Dalmacije (Arhiv Istoriskog instituta NR Crne Gore — u daljem tekstu: A-IICG, fond Crnogorske vlade u izbeglištvu — u daljem tekstu: CIV, sv. 95, Ministarstvo unutrašnjih dela — u daljem tekstu MUD — br. 548/49). Prelazili su i ljudi u zrelijim godinama, koji su se zaposlili u Crnoj Gori ili su posle balkanskih ratova dobili zemlju u Metohiji, gde su se nastanili (Jedan primer: A-IICG, CIV, sv. 87, Ministarstvo vojno br. 445/1916, Fočanin Ilija Sucum prebegao je 1907. iz austrougarske vojske u Crnu Goru, odakle je otišao u Ameriku pa se 1913. ponovo vratio u Crnu Goru i dobio zemlju u Peći).

² Neki primeri: Nevesinjac Stanko Kokotović preveo je šest vojnika (A-IICG, CIV, sv. 98, MUD, br. 2184/1917; sv. 98, Ministarstvo vojno br. 779/1917, Grbljanin Jovo Bilan; sv. 69; Grbljanin Nikola Marović 5/18. XII 1917). Omladina i studenti su i ovom prilikom prednjačili. (Neki primeri: Глас Црногорца 2/15. VIII 1918.) Među onima koji su kasnije odigrali veću ulogu, u red ovih »uskoka« spada iguman iz Hercegovine Leontije Ninković, koga je kralj Nikola odvratio od puta u Srbiju, uvezvi ga za sveštenika dvorske kapele i starešine manastira Ostroga. (Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove — u daljem tekstu: DASIP, Crnogorsko odjeljenje — u daljem tekstu: CO, sv. I, Pov. C. br. 361, srpski ministar vojni Pašiću bez broja.)

³ Jedan primer: Savo Miličević prešao je u Crnu Goru 28. III/10. IV 1915. (AVII, III-111, br. 6, saslušanje u Bataljonu Srba dobrovoljaca novembra 1916.) Imena Fočanaca, Trebinjaca i drugih koji su prebegli u Crnu Goru mogu se naći u službenim novinama Austro Ugarske u vezi sa zaplenom imanja prebeglih (jedan primer: *Pregled listova*, Ženeva, br. 17 od 1. XI 1915, str. 2.)

⁴ Милан Топлица, n. d., 43. i 35.

⁵ Lj. Pivko, *Seme*, Maribor 1924, 19—20, 24—5, 57—9 (pojedinci vojnici, Kotorani i Budvani su novembra 1914. prebegavali, obavestivši prethodno oficire u koje su se pouzdavali).

⁶ Милан Топлица, n. d., 43. Neki primeri: AVII, III-111, br. 6, saslušanje Đoka Gaćića; III-202-I, br. 2/33, Pov. D. br. 1255; A-IICG, CIV, br. 87, Ministarstvo vojno br. 81/1916, Rogatičanin Ljubo Krsmanović.

panje crnogorske vojske predali neki Česi.⁷ Nije poznato da su Crnogorci iz redova zarobljenika vrbovali dobrovoljce za boračke dužnosti.⁸ Među proaustrijski orijentisanim zarobljenicima Jugoslovenima u Srbiji pričalo se da zarobljenici u Crnoj Gori žive vrlo lepo.⁹

Dosta dobrovoljaca došlo je u Crnu Goru iz Srbije, gde su ovi ljudi zarobljeni ili su se predali srpskim trupama. Ovo je bio slučaj ne samo sa Bokeljima i drugim Primorcima¹⁰ nego i sa Hercegovcima i Dalmatincima, kojima srpske vlasti nisu smetale da odu u Crnu Goru.¹¹ Među ovima se nalazio i potporučnik Đuro Ban, sinovac crnogorskog mitropolita Mitrofana.¹² Crnogorski poslanik na srpskom dvoru zatražio je od srpske vlade uskoro posle prvih borbi da se Bokelji i Hercegovci koji su se predali srpskoj vojsci upute u Crnu Goru. Odmah zatim učinjen je zahtev da se pošalju i neki Dalmatinci studenti, koji su želeli da stupe u crnogorske čete.¹³ Srpske vojne vlasti su još pre ove intervencije bile mišljenja da se pomenuti Đuro Ban i Bosanac Mihajlo Šurman, koji su u Nišu odabirali ljude da kao dobrovoljci podu tamo gde im odredi Srpska vrhovna komanda, upute u Crnu Goru, da bi se upotrebili za oslobođavanje Boke i Dalmacije.¹⁴ Možda je to činjeno s izvesnim računom. Kada su se tokom

⁷ Т О р а о в а ц, *Писмо Његовом Величанству Краљу Николи I, Њујорку* 1917, 28. — Korisnih podataka o situaciji na Grahou dao je Crnogorcima 6/19. VIII 1914. zarobljeni major L. Navratil. (В. Т о м о в и ћ, *Улога црногорске војске у светском рату од почетка рата до повлачења Дринског одреда и Санџачке војске са Гласинца у октобру 1914. године*, *Ратник*, V/1935, 71.)

⁸ U Crnoj Gori je krajem 1914. bilo 27 oficira i 679 zarobljenika nižih činova (DASIP, Političko odjeljenje — u daljem tekstu: PO, 1915, sv. X. Pov. br. 3289. crnogorski ministar vojni Ministerstvu inostranih dela — u daljem tekstu: MID — na Cetinju). Prvi zarobljenici, 11 oficira i 132 mornara, bili su posada sa potopljenog broda »Zenta«. Njih su austrougarske vlasti već septembra 1914. pokušale da razmene, ali na to nije pristala crnogorska Vrhovna komanda, pre svega zato što je zarobljenika u Crnoj Gori bilo više (*Вјесник*, Цетиње, 7. VIII i 17. IX 1914). O zarobljenicima u bici na položajima Mlada (27. IX/10. X 1914) vid.: Р. Р а д о в и ћ, *Црна Гора у светском рату*, Београд 1928, 5. i 9 (izveštaji puk. P. Pešića).

⁹ M. Budak, *Ratno roblje. Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*, knj. I, Zagreb 1941, 96 (čak svakodnevno šetaju i razgovaraju o novostima sa kraljem Nikolom!).

¹⁰ AVII, III-60-II, br. 8/106 (Luka Martinović i Toma Ivančević, koji su služili kao dobrovoljci-zarobljenici kod 25. granične čete i pri štabu Limskog odreda), br. 8/12 (Nikola L. Perazić); III-111, br. 6. (Saslušanje Steve Medina 20. XI 1916); DASIP, PO 1915. sv. XIV (Žarko Minar, Vaso Novaković).

¹¹ A-IICG, CIV, sv. 98, MUD br. 683/1917 (Ličanin Savo Korica), br. 743/1917. (Bosanac Lazar Lazarević); sv. 95, br. 727—3/1916. (Mostarac Marko Terzić, ranjeni srpski dobrovoljac — da se leči u Crnoj Gori).

¹² Пијемонт 3. X 1914, 1. — U članku *Nacionalni skandal* stajalo je: »Interesantno je da je jedan naš mitropolit koji sedi na tako visokom položaju u slobodnoj kraljevini Crnoj Gori mogao dozvoliti, da njegov rođeni sinovac ostane u austrijskoj vojsci i da se bori protiv onih kojima je mitropolit Ban crkveni poglavav.«

¹³ Državni arhiv SFRJ (u daljem tekstu: ASFRJ), hartije J. Jovanovića (u daljem tekstu: hartije JJ), zabeleška J. Jovanovića o razgovoru sa L. Mijuškovićem 17/30. IX 1914 (Jovanović je smatrao da oni treba da se upotrebe u Srbiji, ako mogu biti borci. Rešenje nije doneseno ni 1/14. X 1914; DASIP, PO 1915, br. XV, Pov. br. 5639, nota L. Mijuškovića br. 862 od 20. IX/3. X 1914.)

¹⁴ AVII, III-57-I, br. 1/30, list 3, Drinska divizija br. 26921 i Pov. Dj. br. 2291 od 5/18. i 8/21. IX 1914. Vrhovnoj komandi.

1915. javile političke sumnje u Crnoj Gori u odnosu na Srbiju, na mnoge Grbljane, koji su kao dobrovoljci došli iz Srbije u svoj zavica, loše se gledalo.¹⁵

Preko Srbije dolazili su u Crnu Goru u jesen 1915. i dobrovoljci iz Rusije.¹⁶ Neki su se opredelili (njih 12) odmah po dolasku u Skoplje, a neki su se najpre tukli protiv Bugara, te su se tek pri povlačenju srpske vojske priključili hercegovačkim bataljonima u Crnoj Gori.¹⁷ Preko Srbije su dolazili pojedinci i iz Carigrada ili Egipta.¹⁸ Već svojim posredništvom u slanju svih pomenutih dobrovoljaca Srbija je kod tih ljudi sticala izvestan autoritet, te se kod dobrovoljaca u Crnoj Gori nije moglo agitovati protiv Srbije.

Pre 1912. godine dosta Crnogoraca je otišlo na rad u SAD. Po jednom nemačkom vojnem časopisu, samo u vremenu od 1904. do 1907. godine u SAD je boravilo 15.000 Crnogoraca koji su potpadali pod vojnu obavezu.¹⁹ Prema jednom cirkularu srpske vlade Crnogoraca je u Americi 1912. bilo oko 21.000²⁰; kako su ovde uzete verovatno u obzir obe Amerike, a u Južnoj Americi je 1915. godine bilo oko 3.000 Crnogoraca, dobija se približno realan broj Crnogoraca u SAD i ostaloj Severnoj Americi. U vremenu od 1890—1912, sudeći na osnovu jednog mišljenja, okean je prešlo od šestine do jedne petine Crnogoraca koji su pripadali prvom pozivu aktivne vojske. Već prilikom objave rata Turskoj 1912. veliki deo Crnogoraca-radnika našao se u mučnom položaju, jer većina nije imala toliko gotovine da plati podvoz do staroga kraja; oni su molili crnogorsku vladu da im obezbedi transportne troškove. Kako ni crnogorska država nije imala sredstava, kralj Nikola je poručio podanicima u Americi da ih oslobođa podaničke obaveze, ako sami ne mogu doći. Slično je bilo

¹⁵ С. Богдановић, *Како је Црна Гора заведена за Голеш-планину*, Њујорк 1917, 13 (iskaz Grblianina St. Mikielja); Србобран (Њујорк) 2/15. III 1917; Канадски гласник (Welland) 15. III 1917. — У време заоштравања srpsko-crnogorskih односа 1915. године два Crnogorca дака добегла су у srpsku vojsku (Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 115). На основу уговора, у Србији је могла да се изврши мобилизација crnogorskih podanika za srpsku vojsku: у srpskoj vojsци било је нaročito Crnogoraca дака. (AVII. III-91-IV, br. 10/77. srpsko ministarstvo vojno Vrhovnoj komandi Pov. F. Dj. O. br. 3534 od 15/28. II 1915; III-13, br. 1, list 97, srpska Vrhovna komanda ministru vojnom od 10/23. X 1915.)

¹⁶ Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918, Ljubljana 1936, 167; AVII IV/I-25-II, br. 11/3, telegram O. br. 25481, iz Skadra 3/16. XII 1915. — Iz dela Bosne који су посели Crnogorci стизали су на Cetinje molbe rodbine да се pojedini zarobljenici у Rusiji oslobole i prevezu u Crnu Goru. (В. Пандуровић, *Српска Писма из светског рата 1914—1918*, Осијек 1923, 146—7, 147, 134.)

¹⁷ AVII. III—111, br. 6, saslušanje Nevesinjaca Mata Romovića i Ilike Žerajića i Bilećanina Špira Matijevića; Savo Pavlović iz Paštrovića је као морnar radio на руским ладама, те је новембра 1914. дошао у Crnu Goru из Русије преко Srbije.

¹⁸ A—IICG, CIV, sv. 87, Ministarstvo vojno br. 23/1916 (Niko Tujković); sv. 69, Petar Bajković Konzulatu u Rimu, sa Lipara 9/22. X 1917; AVII. III—57—II, br. 2/31, Vrhovna komanda sa O. br. 18738 Ужицкој војsci о Crmnicaninu Petru Lekiću, који је дошао из Egipta i остало у Srbiji.

¹⁹ Ј. Косијер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, Београд 1926, 34; Глас Црногорца (од 19. III/1. IV 1917) držao је да је тада, tj. у пролеће 1917. u SAD bilo 10—15.000 Crnogoraca.

²⁰ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 241, cirkular srpske vlade Pov. br. 241 od 14/27. III 1917; Б. Браћанин, *Програм за уједињење Србије и Црне Горе*, Краљевина 1917, 22. (О овоме вид.: Т. Пејовић, *Исељавање Црногорца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 377.)

i u prvom svetskom ratu. Zbog toga su oni koji su ipak došli smanjani u neku ruku dobrovoljcima.²¹

Odmah po izbijanju rata, nešto na inicijativu Mih. Pupina i Saveza sjedinjenih Srba »Sloge«, ali bez vidnije agitacije, a nešto i spontano, počeo je dobrovoljački pokret među našim iseljenicima. On se javio ne kao crnogorski nego kao srpski. Tako je bilo i za vreme balkanskih ratova. Konzulat Srbije u Njujorku nije imao никакvih instrukcija, te avgusta 1914. niko nije otišao. Kapetan Anto Seferović (kasnije crnogorski konzul u Njujorku) posvetio se otpremanju dobrovoljaca, izrađujući im kod brodarskih kompanija popust u vožnji i pomažući ih svojim novcem. Po nekim, nešto preteranim podacima, do dolaska crnogorskih emisara u SAD juna 1915. godine na ovaj način ih je otišlo oko 3.000.²² Krajem 1914. povela se među Crnogorcima i drugim Jugoslovenima akcija za dobrovoljni odlazak na crnogorsko bojište. Većina prijavljenih bila je iz istočnog dela SAD (Njujork, Mičigan, Ohajo). Neki su od ovih preko Kanade otišli već decembra 1914.²³ Ne samo faktorima SAD nego i britanskim vlastima govoreno je da su svi prijavljeni dobrovoljci Crnogorci, jer inače austrougarski podanici ne bi bili propušteni.²⁴ Jedna grupa krenula je iz Njujorka 11. decembra 1914. godine, iskrcala se u Sen-Nazeru i otuda preko Francuske i Marseja stigla u Bar 23. januara 1915. godine; druga skupina prispela je u Crnu Goru početkom marta.²⁵ Masovnije javljanje u svim, a naročito u zapadnim delovima SAD otpočelo je dolaskom iz Crne Gore, juna 1915. misije na čelu sa Jovom St. Matanovićem, crnogorskim diplomatom.

Jovo Matanović i Savo M. Đurašković imali su zadatak da u SAD i Kanadi mobilisu Crnogorce, a ostale Jugoslovene kupe kao dobrovoljce za crnogorsku vojsku. Misija je imala zadatak i da suzbija u ovim zemljama vrlikosrpsku propagandu i radi za crnogorske poli-

²¹ Ј. Ружић, *Црна Гора у ратовима 1917—1918. и у поратној историји*, Винзор (Канада) 1955, 124—5. — Ipak, godine 1912. u jednoj partiji, na brodu »Princ Hohenlohe« bilo je 400 Crnogoraca koji su se iz SAD vraćali u zemlju (*Dobrovolјci kladivarji*, 110). — Udeo povratnika u crnogorskoj vojski bio je posebno značajan 1914. godine, jer su gubici u balkanskim ratovima bili veoma veliki (55%), tako da je iz ovih ratova izašlo zdravih i neranjenih boraca svega oko 13.000. (Н. Шеровић, *Crna Gora u Svetskom ratu*, Nova Evropa, knj. VIII, br. 10—11, 1926, 308—9.)

²² П. Слијепчевић, *Срби у Америци 1917* (litografsano), 53; A—IICG, CIV, sv. 87, Ministarstvo vojno br. 12 (Nevesinjac poručnik Maksim); Četko Abramović iz Dabra (Hercegovina) došao je u početku rata sa 25 Hercegovaca (isto); AVII, III—111, br. 1, izjava Nika Martinovića 16/29. IV 1917. u Mikri; Милан Топлица, п. д., 31. Podaci Vida S. Brkovića u pismu Novici Rakočeviću o dobrovoljcima iz Amerike, iz Bijelog Polja 6. XI 1962. O nekim izdacima za crnogorske rezerviste u SAD od novembra 1914. do avgusta 1915. Vid.: *Споменица Српске Народне Одбране у Америци о скупљеним прилогима за Црвени Крст у Србији и Црној Гори од 3. августа 1914. до 3. августа 1915. године*, New York 1915, 265—8.

²³ Podaci kolege Novice Rakočevića (u pismu od 24. XI 1962), po pričanju njegovog oca, rodom iz sela Trebarjeva kod Kolašina.

²⁴ Т. Крстоношић, *Добровољци из Америке*, Детроит 1962, 1 и 30. (Iz Njujorka je 24. I 1915. pošla grupa od 28 pripadnika sokolske organizacije iz Klivlanda i 8 iz Detroita, pod vodstvom Đure Bogojevića; u Njujorku ih je pozdravio srpski konzul prof. M. Pupin. Grupa se iskrcala prvo u Napulju a onda u Baru.)

²⁵ A—IICG, CIV, sv. 95, MUD br. 3122/1916, Hercegovac Mihajlo Opuka. — Januara i februara stigli su Stočanin Andelo Jokić, Mostarač Pero Kisić, Bilećanin Petar Milićević i drugi. (AVII, III—111, br. 6, saslušanja 9/21. XI 1916. u Bataljonu Srba dobrovoljaca). — A—IICG, Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje (u daljem tekstu: CONU), sv. 59, izjava Đordja Kasavice, kao prilog pismu B. Milanovića A. Radoviću, iz Bastije 5/18. IX 1917 (19. II/4. III 1915).

tičke interese. Matanović se naročito povezivao s hrvatskim krugovima i propovedao jugoslovenski trijalistički federalizam, koji bi sačinjavale Srbija, Hrvatska i Crna Gora, i gde Srbija ne bi mogla da proguta Crnu Goru i Hrvatsku. Srpske vlasti s podozrenjem su gledale ne samo na ovakve Matanovićeve političke stavove nego i na samo prikupljanje dobrovoljaca među Dalmatincima i Hrvatima, držeći da to crnogorski delegati rade isključivo iz političkih razloga.²⁶ Od proleća 1915, kada su se pokazale otvorene nesuglasice između Srbije i Crne Gore, javila su se, dakle, uzajamna sumnjičenja i u pogledu skupljanja i korišćenja dobrovoljaca.

Crnogorska vlada je još februara 1915. odlučila da u SAD uputi misiju, jer su se dobrovoljci koji su dolazili iz Amerike žalili da srpski konzul M. Pupin (koji je inače poslao oko 2.000 dobrovoljaca) odbija dobrovoljce. Već onda se na Cetinju pomisljalo i na dobrovoljce austrougarske Jugoslovene. S misijom trebalo je da ide ministar prosvete Cerović, koji ie ranije stradao zbog svojih ideja nepočudnih crnogorskem dvoru.²⁷ Zanimljivo je da je Matanović još pri odlasku u SAD, u Atini tražio J. Dučića, kome je govorio o potrebi da se hercegovačka i dalmatinska inteligencija organizuje i spremi za veliku ulogu, koja će joj biti dodeljena pod Crnom Gorom; Matanović je laskao Dučiću i molio ga da stupi u kontakt s ostalim intelligentnim Hercegovcima i da spremi proglaš za emigrante u Americi da se vraćaju u Crnu Goru. Matanović je tada bio uveren da će dalmatinsko primorje, ukoliko ne bude pod Italijom, biti pod Crnom Gorom. Već tada je govorio o »trojednici« (Srbija, Hrvatska, Crna Gora). Smatrao je da je Crna Gora ljudstvom i inteligencijom slaba za veliku misiju koju bi želeta da odigra, ali je držao da će cela hercegovačka emigracija požuriti da se stavi na raspoloženje Crnoj Gori za tu misiju.²⁸

Matanovićev rad bio je ometan s više strana. Emisarima su smetali austrougarski predstavnici, koji su preko veliko-Hrvata, »austrijaka«, saznavali koliko je austrougarskih podanika odvođeno uz Crnogorce, te su protestovali u Vašingtonu. Tek što su pomenuta dvojica delegata i omladinac Petar Luburić, koji im je pomagao u poslu, pošli iz Njujorka, američke vlasti su ih pohapsile. Američki Jugosloveni morali su položiti kauciju od 20.000 dolara da se agitatori puste na slobodu, a diplomati sila Antante izradili su da im se suđenje odloži do oktobra 1915, kada je kaucija vraćena i kada je propagandni rad po naseobinama nastavljen. Zbog pomenutog hapšenja i izlaženja pred sud usporeno je vraćanje Crnogoraca u domovinu, jer su se ljudi pribojavali vlasti.²⁹ Matanovićevu političku delatnost ometali su i srpski agenti u SAD, inače Crnogorci, Todor

²⁶ Д. Вујовић, Уједињење, 107. и 115. — Engleska je slanje dobrovoljaca iz Kanade uslovljivala savezničkim držanjem Crne Gore prema Austro-Ugarskoj; о tome vid.: Ј. Тетковић, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник 1940, 122.

²⁷ DASIP, PO 1915, sv. XIV, Pov. br. 1528, Gavrilović sa br. 86 Pašiću, sa Cetinja 10/23. II 1915.

²⁸ DASIP, PO 1915, sv. X, Pov. br. 4540, Balušić šifr. telegramom br. 732 MID-u, iz Atine 23. IV/6. V 1915.

²⁹ ASFRJ, hartije JJ, Materijali MID o radu na ujedinjenju i granicama, Todor Božović i Jovan Đoković N. Pašiću, iz Njujorka 23. VII 1915; Милан Топлица, n. d., 31.

Božović i Jovan Đonović.³⁰ Pupin je, međutim, navodno povlađivao Matanovićevim izjavama o federalizmu i dezavuisao je srpski kurs. Po Božoviću i Đonoviću, i rad F. Potočnjaka i Nikolaja Velimirovića bio je neopportun u tadašnjim uslovima.³¹

U crnogorskoj kapi i s Danilovim ordenom Matanović je agitovao u zapadnom delu SAD, a Đurašković se bavio na drugim stranama. Ljudi su se, međutim, javljali i tamo gde oni i nisu stigli, a u Kanadi je ceo jedan organizovan bataljon čekao engleske brodove već od kraja 1914. godine. Bilo je naseobina kao, na primer, ona u rudarskom kraju Bjuti, u državi Montana, koje su same dale po 600 dobrovoljaca. Oni koji bi pristali da idu bili su s plaćenom putnom kartom upućivani u Kanadu, u Vankuver, a otuda u Montreal i Troarivijer, na reci Sent Lorens. Jednomesečnu vežbu izvodili su kanadski oficiri. Dobrovoljci su bili razdeljeni u čete od 100 ljudi, po mestu rođenja. Hiljadu ljudi činilo je bataljon. Jedan takav se svečano konstituisao i dobio zastavu. Tokom druge polovine 1915. skupilo se u Kanadi oko 3.000 ljudi, od kojih 1.300 Hercegovaca, 7—800 Crnogoraca, a ostalo su bili Bosanci, Ličani i nešto malo Hrvata i Vojvođana.³²

Dobrovoljci su za stari kraj pošli u tri grupe: prva, sa 1.212 ljudi, 6. avgusta, druga, sa 1.000 ljudi, desetak dana kasnije, a treća, sa oko 494 prijavljena, decembra 1915. Prve dve partije pošle su na Solun, a poslednja, po uputstvu Savezničke pomorske komande, na San Đovani di Medua. Prilikom odlaska neki su odustali od puta, a neki od odustalih su naknadno došli. Brod trećega transporta naišao je 6. januara 1916. pred meduanskom lukom na minu, te su u hladnim talasima našla smrt 393 dobrovoljca, a 101 je spasen.³³

³⁰ P. Plamenac, *Uzroci crnogorske kapitulacije, Nova Evropa*, knj. VIII, br. 10—11, 1926, 353. — Pošto se još krajem januara 1915. onemogućio u Crnoj Gori propovedanjem odnosa između Crne Gore i Srbije, Todor Božović je napustio Crnu Goru i otišao u SAD. Ovo nije odgovaralo srpskoj vladi u februaru 1915., ali kad je Matanović pošao u SAD, za Božovićem je upućen Jovan Đonović, da među Crnogorcima propovedaju ideju ujedinjenja. Oni su nastojali da pariraju Matanovićevu agitaciju, koji je napadao politiku srpske vlade. (Д. Вујовић, n. d., 114, i 115.)

³¹ DASIP, PO 1915, sv. V; ASFRJ, Hartije JJ, Prepiska MID — poslanstva, Vesničev telegram N. Pašiću, iz Pariza 8/21. VIII 1915.

³² Милан Топлица, n. d., 31—2; kao nap. 23; podaci Vasojevića Milana Živkovića koje nam je poslao kolega N. Rakočević. Na nekim vežbama istakla se gatačko-nevesinjska četa, te je u znak priznanja od kanadskih vlasti dobila zastavu; u znak poštovanja prema nekoliko Hrvata među dobrovoljcima, Hercegovci dade jednom Hrvatu da pred vojskom bude barjaktar (М. Топлица, n. d., 32). — Medu Crnogorcima bilo ih je, koji su u Montreal došli iz Aljaske a poneki se u Kanadu prebacio i iz Južne Amerike (kao nap. 23). — Komandant prvog bataljona bio je Nikšićanin Mirko Gezović, barjaktar Vido S. Brković, a starešina drugog bataljona Tomo Guzina. (Podaci Vida S. Brkovića kao u nap. 22.) Zapovednik logora u Montrealu bio je Danilovgradanin Mitar Jačić (kao nap. 23).

³³ Милан Топлица, n. d., 32 i 33; П. Слијепчевић, *Срби у Америци*, 53—4; nap. 23; П. Шоћ (Црна Гора за пробој Солунског фронта, Ратник VIII—IX/1928, 149) razlikuje dva transporta, prvi od 2.000 i drugi, meduanski, od 600 ljudi; Ђ. Крстоношић, n. d., 112—18 (sa poimeničnim spiskovima udavljenih i spašenih); *Јадран* (Buenos Aires), 13. IV 1916, 4; Ђетковић (n. d. 164) beleži da je udes u Medui bio 23. XII 1915/5. I 1916; *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд 1954, 417—8; Ј. Ружић, n. d., 125—66; М. Станојевић, *Успомене с пута у изгнанство (1915—1916)*, Београд 1932, 25; О. Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа*, Жeneva 1918, 95; AVII, III—92—II. br. 1/128; А—IICG, CONU, sv. 59,

Prva grupa iz Kanade došla je u Solun avgusta 1915. Jedan deo ostao je u Srbiji, a veći deo, njih 800, pod vođstvom Tome Guzine prispeo je u Peć 25. avgusta. Na putu između Mitrovice i Peći Arbanasi su nekolicinu pobili iz zasede. Guverner Marko Petrović zadržao je u peći 100 Ličana kao metohijsku posadu, a ostali su nastavili put za Crnu Goru, gde su Crnogorci stupili svaki u svoj plemensko-territorialni bataljon, a dobrovoljci u dobrovoljačke jedinice. Drugi transport iskrcao se u Solunu 15. septembra. Od ovih dobrovoljaca mali je deo ostao u Srbiji. Ali, kad su došli do Peći, čuli su da su na Srbiju udarili Bugari, te su se sa pomenutih 100 Ličana vratili i stupili pod komandu generala Bojovića.³⁴ Obe grupe putovale su do Kosovske Mitrovice u više ešelona. Do 14/27. avgusta kroz Kosovsku Mitrovicu prošlo je 1.212 dobrovoljaca, tj. ceo prvi transport, a do 31. avgusta do 13. septembra ukupno 1.780 ljudi. Po službenim srpskim podacima, od ovoga broja njih 16 nije htelo da krene iz Mitrovice u Peć, nego je tu ostalo, a druga 42 vratila su se iz Peći, te su stupila u srpske dobrovoljce.³⁵ U Srbiju su odlazili i neki od dobrovoljaca iz Amerike koji su ranije stizali neposredno u Crnu Goru morem, na primer iz grupe koja je krajem zime 1915. prišpela u Bar.³⁶

Već u Solunu i na putu za Skoplje bilo je negodovanja kod pojedinaca, s obzirom na poteškoće na koje su nailazili. U Skoplju im je jedan stari potpukovnik rekao da nije trebalo da dolaze, jer Srbija nije u stanju da ispuni zahteve koje su postavljali. U Skoplju je nekoliko dobrovoljaca Crnogoraca drugoga transporta ostalo u srpskoj vojsci, često iz razloga koji nisu bili nacionalno-politički. Na pojavu neraspoloženja i nejedinstvenosti među dobrovoljcima možda su uticale međusobne borbe srbijanskih i crnogorskih agenata u Solunu³⁷, čime počinje neslavna i podmukla borba između agenata crnogorske i srpske vlade, koja je bila neobično živa, naročito u izbeglištvu 1916—1918. godine.

Poslednji kontingenat od oko 2.000 ljudi trebalo je da krene iz Amerike početkom 1916. godine. On je, međutim, zadržan u SAD i u Kanadi zbog kapitulacije Crne Gore.³⁸ Kao što po svemu izlazi, do kraja 1915. godine iz Kanade i Njujorka otišlo je u Crnu Goru

Nevesinjac Rade Katić Jugoslovenskom odboru, iz Pijardi, 2. IX 1917. Jedan od organizatora SSS Sloga Vido S. Brković piše da je prvi bataljon iz Troarivjer od 1.000 ljudi pošao 1. maja a da je u Solun stigao krajem juna; prebacivanje je izvršeno na dva ratna broda iz Kanade, koji su za prevoz ustupljeni besplatno; u ovom transportu bilo je i Srbianaca i 4 Hrvata (kao i nap. 22). — Spašene brodolomce iz Medue primio je kralj Nikola 6/19. I 1916. u svom dvoru Kruševcu, kojom prilikom je posebno pozdravljen jedan Rus iz ove grupe. (М. Жиковић, *Пад Црне Горе*, Београд 1923, 113—5.)

³⁴ Милан Топлица, н. д., 32.

³⁵ AVII, III—92—II, br. 1/104, gen. Damjan Popović za Komandu trupa nove oblasti sa Đ. О. br. 8510 Vrhovnoj komandi, iz Skoplja 3/16. IX 1915; DASIP, PO 1915, sv. XIV, gen. D. Popović ministru vojnog 14/27. VIII 1915. — Neki su zastali na putu, te su u Crnu Goru stigli tek oktobra 1915. (Na primer Crnogorac Stevo Janjević: A—IICG, CIV, sv. 87, Ministarstvo vojno br. 59/1916.)

³⁶ Љ. Крстоножић, н. д., 120.

³⁷ Kao nap. 23. ASFRJ, Hartije JJ, Prepiska, dr J. Dedijer N. Pašiću, iz Soluna 11/24. IX 1915.

³⁸ П. Шоћ, н. н., 149.

i Srbiju do 5.000 dobrovoljaca, i to iz Kanade nešto više nego iz Njujorka.³⁹

Dobrovoljci su najpre u malim grupicama služili u raznim jedinicama crnogorske vojske i nisu imali svojih posebnih odreda. No i posle obrazovanja dobrovoljačkih bataljona njih je pojedinačno bilo po raznim jedinicama. S obzirom da je cela crnogorska vojska bila organizovana na plemensko-teritorijalnim principima, u Crnoj Gori su dobrovoljci bez muke došli do svojih jedinica, što u srpskoj vojsci nije bio slučaj. Ovome je pomogla okolnost što su i sami dobrovoljci u Crnoj Gori bili jače grupisani i što ih je na početku rata i bilo više, a delimično su se mogli osloniti i na organizaciju koja je već postojala.

Dobrovoljci iz oslobođenog jugoistočnog dela Bosne bili su zajedno, u jednom bataljonu, ali ne kao samostalna jedinica, nego uz crnogorsku vojsku. Nalazeći se pod jakom kontrolom austrougarskih vlasti, Srbi iz graničnih oblasti Bosne nisu bili u stanju da masovnije stupe u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Po dolasku crnogorskih četa na granični prostor (od sela Vikića do sela Bastasi) javilo se 570 Bosanaca sa željom da se bore kao dobrovoljci.⁴⁰ Oni su se naipre borili na Čelebiću, a onda na brdu Humiću, gde ih je izginulo 30—40, jer su jurnuli na bajonet i bili suzbijeni. Austrijanci su ih prepoznавали u rovovima, te su se svetili njihovoј rodbini. Prilikom prvog povlačenja oko 120 njih ostalo je iza borbene linije; neko vreme skrivali su se po šumama i od svojih su porodica dobijali hranu; pomoću špijuna vlasti su ih pohvatale i postreljale. Prilikom drugog prodora Crnogoraca i Srbijanaca ostali su u Foči kao žandarmi, a drugi su se borili u manjim, letećim komitskim grupama.⁴¹

U Trebeškom bataljonu odavno je postojala četa Hercegovaca, u kojoj su bili stari hercegovački ustanici. Po objavi rata u četu su ušli i mlađi ljudi koji su se zadesili u Nikšiću, tako da je ona odmah brojala 140 ljudi. Četa je najpre držala položaje oko Grahova, a prvu veću borbu imala je 31. VIII/13. IX 1914. kod Vučjeg Dola. Hercegovci su se upisivali i u druge bataljone odreda vojvode Đura Petrovića, kako se ko gde zadesio. U ovim bataljonima oni su sačinjavali komitska odeljenja od 10—20 ljudi, koji su kao izviđači pušteni dublje preko granice. Kada su u jesen 1914. počeli da pristizu prvi dobrovoljci iz SAD, oni su sa istim zadacima slati u pomenuti Trebeški bataljon.⁴²

Krajem septembra 1914. od Trebeške čete i pristiglih dobrovoljaca iz SAD kao i od Hercegovaca prebeglih iz Gacka osnovan je prvi dobrovoljački bataljon, Hercegovački, koji se po većini svojih vojnika zvao i Gatački bataljon. On je najpre imao 200—300 ljudi i

³⁹ P. Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu, Nova Evropa* (Zagreb), knj. XI, br. 17 (1925), 525 (Prema proceni na osnovu podataka P. Luburića). — U publikaciji *Добровољци* (1916) P. Slijepčević je bio mišljenja da je iz Kanade pošlo 1914—1915. godine oko 3.000, iz Njujorka isto toliko, dakle »oko 6.000 ljudi ili možda i 7.000«, koliko je iz Amerike pošlo i za vreme balkanskih ratova (32). (Verovatno zbog štamparske greške kod И. Зеленића (*Рат Србије и Црне Горе 1915*, Beograd 1954, 476) pominje se da je svega 500 dobrovoljaca iz Amerike prispeло u Crnu Goru).

⁴⁰ *Операција*, 106.

⁴¹ Милан Топлица, n. d., 35—7. — I na frontu prema Foči bilo je dobrovoljaca rasutih po četama. (A—IICG, CIV, sv. 100, MUD br. 2670, Milan Đukić vlad., iz Bezansona 4/17. IX 1917.)

⁴² Милан Топлица, n. d., 38; A—IICG, CIV, sv. 87, Ć. Abramović ministarstvu vojnom od 22. X i 4. XI 1916 (vodio odeljenje od 50 ljudi).

bio je u sastavu Hercegovačkog odreda pod komandom kapetana Vlade Zimonjića. Bataljon je ubrzo narastao na 700 ljudi i njima je komandovao poručnik Tomo Vukomanović. Bataljonski logor nalazio se u Čarađu, prema utvrđenju Gat, koji su ovi dobrovoljci dva puta uzimali (u avgustu i septembru 1914), ali su ga morali napustiti pred većom silom. Od ljudi iz oslobođenih sela Korita, Meke Grude, Rioca i drugih kao i od nekih Stočana i Nevesinjaca obrazovan je u proleće 1915. godine drugi hercegovački dobrovoljački bataljon, Bilečki. On je imao pet četa, brojao je 500—600 ljudi, a komandant mu je bio Blažo Đukanović. Ovaj bataljon se naročito odlikovao svojim izvidičima—komitama, koji su u grupicama od po nekoliko ljudi prokrstariili celu Hercegovinu istočno od Neretve, agitujući za nacionalnu stvar i ostajući na neprijateljskom terenu i po 20 dana. Logor ovoga bataljona nalazio se u Kapavici, severno od Vučjeg Dola.

Početkom avgusta 1914. Crnogorci su preuzeли ofanzivu protiv Trebinja, došavši šest kilometara do njega. Iz okolnih mesta prebeglo je oko 200 ljudi, te je od njih i od Trebinjaca u vojsci obrazovan tokom 1915. godine Trebinjski bataljon (u stvari polubataljon, sa dve čete i oko 260 ljudi). Trebinjci su držali položaje oko Klobuka i Kosmača i izginuli su više nego drugi, osobito u borbama na Zastrmu kod Grahova, u jesen 1915. godine.⁴³

Bokeljski dobrovoljci najpre su operisali u odeljenjima od 10—20 ljudi, uz crnogorske bataljone, u brigadi Miloša Lekića, svaki prema svom rodnom mestu. Već na dan objave rata (6. avgusta 1914) uz šest bataljona katunske brigade nalazila se četa dobrovoljaca, koja je upotrebljavana delom na predstražama a delom u rezervi srednjeg odseka. Kad su Crnogorci ušli u Budvu i primorje južno od njega, sabralo se oko 200 ljudi koji nisu pokupljeni od Austrijanaca za vojsku, te je obrazovan Prvi bokeški bataljon od 260 ljudi, raspoređenih u dve čete. U međuvremenu je iz austrougarske vojske prebeglo oko 50 ljudi, a 450 dobrovoljaca došlo je iz Amerike, tako da se mogao formirati i Drugi bokeški bataljon sa 4 čete. Prvi bataljon nalazio se na pravcu Mirca, prema jakom kotorskom utvrđenju Goražde, a Drugi oko donjeg Grbija. Dobrovoljci su sačinjavali polovinu boračkog sastava i u Bataljonu knjaza Petra, koji je isto tako operisao u sklopu Lovćenskog odreda.⁴⁴

Dobrovoljaca je bilo i po drugim crnogorskim jedinicama. Spičani su se nalazili i u Barskom bataljonu, koji se u vreme kapitulacije nalazio na frontu kod Budve.⁴⁵ Neki su se borili u Oputnorudinskom

⁴³ Милан Топлица, н. д., 38—40; *Операције*, 205; AVII, III—111, br. 6, саслушање Биљанине Save Милићевића и Требињца Богдана Бабића 4/17. XI 1916. у Баталјону Срба добровољача.

⁴⁴ Милан Топлица, н. д., 43, П. Слијепчевић, н. п., 517—8; *Операције* 115, 132. — Jedan od dva bokeljska bataljona imao je naziv »Баталјон краља Николе« (Државни архив SR Srbije — у daljem tekstu: ASRS, MUD, Izbeglička arhiva 1917, Božo Milovanović dr Svetomiru Radovanoviću u Pariz, iz Bastije 8. VI 1917. — neregistrovano). Prvim od pomenuta dva bataljona komandovao je izgleda Puniša Bojović (A—IICG, CIV, sv. 87, Mainjanin Ivo Radulović ministru vojske, iz Bizepte 8. XII 1916). — Niko Kažanegra navodio je da je postojao jedan bokeški bataljon sa šest četa i sa 800 ljudi, i da je njim komandovao poručnik Risto Hajduković (Лубурин, *Капитулација Црне Горе II*, Београд 1940, 69). — Meseca novembra 1914. austrougarski avioni su bacali propagandne letke pozivajući vojne obveznike iz Grbija, Budve i Spiča da se javе na vojnu dužnost, jer da će u protivnom biti smatrani za begunce. (*Операције*, 227—8.)

⁴⁵ A—IICG, CONU, sv. 59. Spičanin Savo Popović Crnogorskom odboru, sa Krfa jula 1917.

bataljonu, na hercegovačkoj strani.⁴⁶ Bilo ih je rasutih i u Sandžačko-pljevaljskoj vojsci, u diviziji brigadira Luke Gojnića.⁴⁷

Dobrovoljci koji su se borili u sastavu posebnih dobrovolačkih jedinica nalazili su se pod komandom svojih zemljaka kao vodnih i četnih oficira, dok su bataljonima komndovali Crnogorci. Dobrovolački oficiri proizvođeni su bez mnogo formalnosti (često i na maršu za položaje). Bataljoni su dodeljivani pojedinim crnogorskim brigadama. Prema jednom tvrđenju, u poslednjim borbama od tri hercegovačka bataljona obrazovana je Dobrovolačka brigada, za čijeg je komandanta imenovan Blažo Đukanović.⁴⁸

U siromašnoj i patrijarhalno uređenoj crnogorskoj vojsci dobrovoljci su bili slabo naoružani, odeveni i hranjeni. Uniforme nisu dobili, jer njih nisu imali ni crnogorski vojnici, nego su ratovali u odelu i obući u kojoj su došli u Crnu Goru. Primili su zastarele puške berdanke, koje su se punile fišecima i koje su dimile pri upotrebi, tako da su na borbenim linijama bile odličan saveznik neprijateljske artiljerije. Hranu, osim hleba donosile su Crnogorcima njihove žene, sestre i kćeri, a dobrovoljcima nije imao ko da donosi, tako da su ostajali bez hrane po 10 dana, pa su bili prisiljeni da traže po zemljištu, često i na »ničioj zemlji«, korenje i krompire. Dobrovoljci su u takvim uslovima ipak pokazali izvanredna zalaganja, što se vidi po tome što su samo tri hercegovačka bataljona imala mrtvih i ranjenih oko 300.⁴⁹

Dobrovoljci su obično upotrebljavani za izviđačke i komitsko-diverzantske akcije ili u predstražama na prvoj liniji fronta. Zbog toga se dešavalo da su avangardna dobrovolačka odeljenja prva ulazila u niz mesta.⁵⁰ Jula 1915. godine crnogorska Vrhovna komanda, utvrdivši da četnički način ratovanja nije dovoljno primenjivan tokom 1914. godine, preduzela je mere da se obrazuju komitske čete i da se počne s gerilskim ratovanjem. Kako u primorju nije bilo uslova za komitske infiltracije i akcije, neki su dobrovoljci otuda prebačeni u sandžačku vojsku, gde su obrazovali komitske čete i grupe, te dodeljeni pojedinim brigadama i bataljonima.⁵¹ Grupe koje su početkom 1915. godine došle iz Amerike kralj Nikola je htio da zadrži na Rijeci Crnojevića i da ih pošalje da zauzmu Skadar⁵², oko koga je u balkanskom ratu izginulo mnogo Crnogoraca. Stotinu Ličana iz Amerike kao i neki prebezi Hercegovci upotrebljavani su kao žan-

⁴⁶ A—IICG, CIV, sv. 87, Ministarstvo vojno br. 492/1916, Bilećanin Savo Vujević.

⁴⁷ Isto, sv. 88, br. 933/1917, narednik Petar Vukmanović kralju Nikoli iz Marseja 18. VIII 1917. — Početkom 1915. godine samostalne dobrovolačke jedinice bile su samo: bataljon u levokrilnoj koloni Lovćenskog odreda (»Barski«), dobrovolačka četa pri Grafovskom bataljonu Hercegovačkog odreda i Gatački bataljon u desnokrilnoj koloni III divizije (brigadira Jovana Bećira) (*Operacije*, 239, 241, 242).

⁴⁸ А. Лубурић, н. д., I, Београд 1938; Ј. Ружић, н. д., 125.

⁴⁹ Б. Крстоношић, н. д., 46—8; Милан Топлица, н. д., 39. i 40.

⁵⁰ Mitar Vukmanović, dobrovoljac iz Amerike, sa svojim patrolama prvi je, na primer, ušao u Čajniče, Goražde i Rogaticu, a onda je izvadio na prednjoj borbenoj liniji, na Sokocu, na Glasnicu i Knežini (kao nap. 47).

⁵¹ *Operacije*, 252—3; A—IICG, CIV, sv. 88, br. 933, narednik Mitar Vukmanović kralju Nikoli, iz Marseja 18/31. VIII 1917.

⁵² Б. Крстоношић, н. д., 44—5. — Na Cetinju su, navodno, pomenuti »Amerikanci« pored ostalog klicali i velikoj Srbiji, posle čega se kralj Nikola povukao u dvor.

darmi u Metohiji, u sklopu tzv. Pećanskog bataljona.⁵³ U Foči su bila četiri a u Čajniču dve čete, gradske i seoske, u kojima su kao žandarmi služili meštani-pravoslavci i nešto muslimana.⁵⁴ Neki Česi i Jugosloveni dobrovoljci služili su na Cetinju kao šoferi i mehaničari. Kao neka vrsta dobrovoljaca tu su jedino upotrebljavani neki Slovenci, koji su zarobljeni kada su se sa potopljenog austrougarskog broda »Zenta« pojavili na crnogorskoj obali.⁵⁵ Kao što se vidi, Crnogorci su upotrebljavali dobrovoljce uglavnom na isti način kao i Srbijanci.

Od oktobra 1914. godine obrazovane dobrovoljačke jedinice na hercegovačkoj strani korišćene su u operacijama kao i analogne jedinice regularne crnogorske vojske. Uz Grahovski bataljon je sredinom oktobra dejstvovala jedna dobrovoljačka četa, a jula 1915. dobrovoljački polubataljon. Ovi dobrovoljci Trebinjci istakli su se u letu 1915. u odbrani klobučkog odseka. Dobrovoljci su svakako sačinjavali one komitske grupe koje su u austrougarskim uniformama ubaćene prema Trebinju kod Korita.⁵⁶ Gatački dobrovoljački bataljon, pak, s bataljonima 3. divizije učestvovao je 23. oktobra 1914. u napadu na Avtovac i Trebinje, a dva dana kasnije u napadu na Grmnici i Ključ, boreći se toga dana ogorčeno za Gat; borba se nastavila i 26. i 27. oktobra.⁵⁷

Dok su dobrovoljci Hercegovci prebezi i izranije naseljeni u Nikšiću bili sasvim pouzdani elemenat za interes dinastije Petrovića, dobrovoljci z Amerike to nisu bili. U novom svetu, gde su ekonomski i političko-socijalni odnosi bili za tadašnje prilike najnapredniji i gde se u mešavini raznih naroda moralno gubiti usko zavičajno ili pokrajinsko osećanje, i Crnogorci i Srbi iz ostalih krajeva istupali su u nacionalnom pitanju znatno šire. Dobrovoljci iz Amerike, naročito ako nisu bili Crnogorci, teško su se mogli zagrejati za jedan primitivni i patrijarhalni režim, na čijem se čelu nalazio jedan stari despot, demagog i šeret, koji se oslanjao na lokalne veličine, naročito one iz plemenskih skupina. Zato i nije čudno što su crnogorsko-srbijanske razmirice⁵⁸ tokom 1915. godine imale odjeka i među »Amerikancima«. Avgusta 1915., na položajima na Kosmaču a verovatno i na drugima, kasnije poznati poverenik Pašićevog ministarstva Nikola Svrđlanović vrbovao je među dobrovoljcima iz Amerike ljude koji će širiti propagandu za ujedinjenje sa Srbijom; ovi ljudi su potom nalazili po susednim jedinicama svoje znance i istomišljenike, tako da se raspoloženje za ujedinjenje sa Srbijom »u vrlo dobrom redu« širilo i u crnogorskim jedinicama. Po nalogu Svrđlanovića, njegovi poverenici su se javljali u komitske izviđačke patrole i grupice da bi došli u kontakt sa stanovništvom Hercegovine, kako bi videli šta ovaj živalj misli o nacionalno-političkim pitanjima i kako bi na narod uticali da

⁵³ A—IICG, CIV, sv. 98, MUD, br. 1310 (Ličanin Lazo Lotina), br. 2184 (Nevesinjac Stanko Kokotović); sv. 87, Ministarstvo vojske, br. 191/1916 (Ličanin Svetozar Delić), br. 475/1916 (Đorđe Milušić).

⁵⁴ Милан Топлица, н. д., 37.

⁵⁵ Ђ. Крстоножић, н. д., 52.

⁵⁶ *Операције*, 206. i 276; *Der Krieg gegen Italien bis zum Ende der Zweiten Isonzoschlacht (24. Mai bis 10. August 1915)*, *Österreichisch-ungarische Kriegsberichte*, Heft 8, Wien 1918, 226 (za 1. VI 1915). O borbama prema Trebinju pominju se još datumi 5, 6, 7. i 10. jul (isto, 234—5).

⁵⁷ *Операције*, 207

⁵⁸ О srpsko-crnogorskim odnosima 1914—1915. godine vidi detaljniju i na mnogobrojnim izvorima radenu, ali ipak nedovoljno objektivnu studiju: Н. Шеровић, *Црича Гора за вријеме првог свјетског рата*, Титоград 1963.

se opredeljuje za ujedinjenje sa Srbijom. U jesen 1915. mreža povezenika je već bila potpuno uspostavljena; oni su se među sobom znali i beležili su i javljali o gubicima »naših vjernih drugova«⁵⁹.

Postavlja se pitanje zašto je relativno znatan broj Srba i izvestan broj Hrvata iz oblasti susednih Crnoj Gori, pa i iz krajeva koji su dosta udaljeni od Crne Gore (na primer Lika, Vojvodina) učestvovali u crnogorskoj vojsci, a ne u srpskoj. Nekog ekonomskog i političkog interesa s malom, siromašnom i nerazvijenom Crnom Gorom ti ljudi nisu imali, osim što je kod pojedinaca moglo biti sitnih ličnih ambicija, koje su se dale lakše ostvariti u Crnoj Gori nego u Srbiji. O nekom posebnom nacionalnom osećanju tih ljudi iz raznih jugoslovenskih zemalja koje bi bilo zajedničko s nacionalnim osećanjem Crnogoraca a različito od srpskog ili hrvatskog nacionalnog osećanja nije moglo biti govora, pre svega zato što ni Crnogorci tada nisu pokazivali svest o posebnoj crnogorskoj nacionalnosti, nego je kralj Nikola upravo kao veliki Srbin okupljaо Srbe iz dinarskih krajeva oko sebe. Uostalom, kako bi se i privlačili Bosanci, Hercegovci i Dalmatinci kada bi kao Srbi i Hrvati morali da prime novu, crnogorsku nacionalnost? Ni ljudi najbliži crnogorskom dvoru ni crnogorska štampa nikad kod ovih dobrovoljaca nisu nalazili neko crnogorsko osećanje. Štaviše, ukazivano je da su Crnogorci pravi i najbolji Srbi, da je veliki deo Srbije naseljen Crnogorcima, da zapadni deo crnogorske države čini Hercegovina, da su ratni dobici u Metohiji stara srpska zemlja.⁶⁰

Osim izuzetno u istočnom delu Hercegovine, ni u Boki Kotorskoj, ni u najvećem delu Hercegovine, ni u Dalmaciji, ni u Bosni nije na početku prvog svetskog rata bilo ostataka plemenske strukture društva, koji je elemenat bio odlučujući da se istočna Hercegovina od 1878. potpuno uključi u crnogorsku državu, u kojoj je načinjen kompromis s plemenskom organizacijom društva. Zbog toga je u sociološkom smislu i u pogledu mentaliteta bilo razlika između historijske Crne Gore i susednih krajeva na koje je crnogorski dvor pretendovao. Jedino starim vezama sa susednom slobodnom srpskom državom, koja je mnogo pre mogla pružiti utočište i pomoć ljudima susednih krajeva nego Srbija (koja je počela da vodi evropsku politiku), naprima crnogorskog dvora da privuče i za sebe veže ugledne i uticajne ljude iz susjednih oblasti, kao i patrijarhalnim uređenjem u kome se čovek iz mase više cenio nego u Srbiji, već prilično militarizovanoj, može se objasniti učešće dobrovoljaca Srba i Hrvata u Crnoj Gori 1914—1915. godine. Primitivna društvena organizacija istočnog dela austrougarske Hercegovine, gde se živalj nije razlikovao od življa u crnogorskoj Hercegovini, činila je da su ovi Hercegovci bili verniji interesima kuće Petrovića nego Bokelji, Bosanci i Dalmatinci. Rodbinska povezanost i dolaženje dobrovoljaca iz Amerike u grupi bili su dalji razlog što su se u Crnoj Gori 1915. godine našli mnogi ljudi koji ni na koji način nisu mislili da se bore za neke posebne interese kralja Nikole.

⁵⁹ DASIP, PO 1918, sv. III, Nikola O. Vučurević N. Svrdlanoviću u Trebinje, iz Graba 22. IV 1919, str. 1—2 i 4 (Vučurević je tada bio pisar u četi Komansko, zagaračkog bataljona, dakle u crnogorskoj regularnoj a ne dobrovoljačkoj jedinici).

⁶⁰ Na primer u članku *Bratska sloga Hercegovaca sa Crnogorcima* (*Глас Црногорца* 17/30. VI 1918) insistiralo se samo da su Crna Gora i Hercegovina »dvije najslavnije srpske pokrajine, čvrsto vezane vekovnim borbama za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda«.

Antagonizam srpske ili crnogorske strane u dobrovoljačkim marama u Crnoj Gori ne sreće se, iako je pojedinačno bilo agenata. Uostalom, iz prikazanog se lako moglo videti da 1914. godine kao i u jesen 1915. nije ni kod zvaničnih faktora Srbije i Crne Gore bilo isključivosti u pogledu upotrebe dobrovoljaca, tako da su Ličani i Vojvođani branili Crnu Goru, a dobrovoljci koji su pošli u Crnu Goru ostajali na Kosovu da brane položaje srpske vojske. Antagonizam oko dobrovoljaca javio se kod crnogorskog dvora i srpske vlade s proleća 1915., i imao je čisto politički a ne nacionalni ili kakav ekonomsko-socijalni karakter. Opredeljivanje crnogorskih dobrovoljaca za crnogorsku ili srpsku stranu javilo se pod uticajem političkog sukoba između srpske vlade i crnogorskog dvora tek za vreme povlačenja kroz Albaniju i za vreme boravka na Krfu.

Jedan od odlučujućih razloga što su se mnogi Srbi i Hrvati iz dinarskih krajeva sa radova u Americi uputili u crnogorsku a ne u srpsku vojsku nalazio se u tome što Srbija tada nije bila raspoložena da u redove svoje vojske primi veći broj dobrovoljaca iz Amerike, te ništa nije preduzimala, i posle crnogorske akcije u gornjem smislu, da američke iseljenike pozove, organizuje i prebac u Solun. Pašićevoj političkoj strategiji, štaviše, išlo je u prilog da se ljudi šire srpske i jugoslovenske orijentacije nađu u Crnoj Gori i njenoj vojsci, u vreme kad se na dnevni red postavlja pitanje jače integracije srpske i crnogorske vojske, od čega su zazirali kralj Nikola i njegova vlada.

II. — Crnogorski dobrovoljci u vreme kapitulacije crnogorske i povlačenja srpske vojske u Albaniji

U vreme kapitulacije crnogorske vojske i neposredno pre nje dobrovoljci koji su se borili u sastavu crnogorske vojske našli su se u teškoj situaciji. Kralj Nikola i njegova okolina koji, kao i načelnik štaba Vrhovne komande srpski pukovnik P. Pešić, nisu ništa ozbiljnije preduzeli da se evakuiše crnogorska vojska¹, nisu obavestili svoje dobrovoljce da se bar oni na vreme povuku.² Jedino što su crno-

¹ O kapitulaciji Crne Gore i o pitanju evakuacije crnogorske vojske dosta se pisalo u našoj istoriografiji. Ovde nema potrebe da se o tome govoriti, jer to neposredno ne nalaže ni tema. Čitaoci se upućuju na radove: A. Јурић, *Капитулација Црне Горе*, Документи I—II, Београд 1938 и 1940; *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, изд. Војноисторијског института ЈНА, Београд 1954, 418—543; Н. Шкеровић, *Црна Гора за вријеме првог савјетског рата*, 90—159; Ј. Ђетковић, н. д., 163—93; ЈВ. Борисављевић и к., *Пад Ловћена и капитулација Црне Горе о Божићу и Новој 1916. години*, II изд., Београд 1941; М. Живковић, н. д.; П. Пламенац, н. н., 348—67; Н. С. Мартиновић, *Јанко Вукотић и капитулација Црне Горе* 1916, Цетиње 1957; Ј. Точковић, *Истина о капитулацији Црне Горе 1916*, Цетиње 1957; Ј. А. Ружић, *Црна Гора у данима кризе*, München 1961; Д. Вујовић, н. д., 118—20, 180; М. Prelog, *Crna Gora i Austrija početkom 1916. godine*, Jugoslovenska Njiva mart i april 1922. — U poslednje vreme izraženo je mišljenje da bi crnogorska vojska, s obzirom na svoj karakter narodne vojske i svoju organizaciju, teško uspela da se povuče (vid.: В. Храбак у prikazu u *Историјском гласнику* 1—2/1956, 137 i M. Perović u prikazu u *Jugoslovenskom istorijskom часопису* 4/1963, 104).

² Po Т. Крстоношићу (n. d., 69—70), dok je Srbija, navodno, prvo evakuisala dobrovoljce, Crna Gora ih je potpuno prepustila neprijatelju; štaviše, po njemu su neki Crnogorci austrougarskim vlastima pomogali u hvatanju zaostalih dobrovoljaca. — Prema pregovorima vođenim između crnogorske Vrhovne komande i III austrijske armije, Crnogorci su bili dužni da predaju zarobljene austrougarske vojske u Crnoj Gori (M. Prelog, n. n., mart 1922,

gorski kralj i predsednik vlade Lazar Mijušković učinili, po odlasku iz zemlje, bilo je njihovo posredovanje kod srpske vlade da se u Albaniji prihvati »crnogorska vojska«.³ S obzirom da se glavnina crnogorskih dobrovoljaca ipak izvukla preko Skadra, srpska vlada je mogla kasnije pretendovati na to da je stavljanje dobrovoljaca pod srpsku komandu učinjeno na molbu crnogorskog kralja i vlade. Izgleda da kralj Nikola pre dolaska u Italiju nije mnogo držao do dobrovoljaca, naročito onih iz Amerike, jer je morao znati da se na njih ne može osloniti u svojim dinastičkim planovima.

Dobrovoljci Bosanci povukli su se s raznim jedinicama crnogorske vojske u pravcu Pive, Žabljaka, Kolašina i dalje. Najveći deo njih zaostao je u crnogorskoj vojsci kad se ona predavala, a izmaklo je nekoliko stotina imućnjih ljudi, koji su se, s pasošem dobijenim u Skadru, prebacili na Krf, u Italiju i u Francusku. S Bokeljima je ispalo nešto bolje. Kada su, posle srčanog otpora u Grblju, saznali da je Lovćen izgubljen, povukli su se preko Cetinja i Podgorice u Skadar. Deo njih (Brajička četa oko 170 ljudi) blagovremeno je krenuo s kraljem Nikolom, i pošto su u Skadru dobili putnice, neki su se ukrcali za Italiju, i smešteni na Liparima; preostali su preko Medove i Drača prispeli na Krf.⁴

Od tri hercegovačka bataljona Gatački bataljon zadesio se 29. XII 1915/11. I 1916. na položaju »Krstac«, na granici prema Gacku, gde su borbe počele tri dana ranije. Bataljon je dobio naređenje da odstupi prema Nikšiću, što je i učinio i ulogorio se na nekoj glavici. Dva dana kasnije brigadir Jovo Bećir došao je u logor i naredio da se sva vojska vrati na stari položaj, što je izvršeno do 4/17. januara izjutra. Istoga dana prispeo je iz Avtovca neki bivši crnogorski graničar Jovan Tepavčić s porukom austrijske komande. Posle toga su se četiri crnogorska oficira sastala sa šest austrijskih oficira na nekoj kosi između položaja i odbila da izvrše predaju oružja, s obzirom da nisu imali nikakvog naređenja od svoje vrhovne komande u tom smislu. Bataljon se odmah telegramom obratio Vrhovnoj komandi i od nje dobio naređenje da se povuče u Nikšić. Tu su dobrovoljci dobili nešto hrane i nastavili put za Podgoricu, u koju su stigli 7/20. januara izjutra. Onde im je došao general Janko Vukotić, bodrio ih da ne klonu duhom i rekao im da će se Crnogorci boriti do poslednje kapi krvi. Na putu za Skadar sretale su ih neke crnogorske čete koje su se vraćale kućama i odvraćale Hercegovce od daljeg puta, pošto su u

165, 167, 170, 172; april 1922, 279). — Po N. O. Vučureviću, još maja 1917. pojedini austrougarski dostavljači, kao neki cetinjski kolar Ljubo Ružić, prokazivali su okupatorskim vlastima zaostale dobrovoljce Hercegovce (DASIP, PO 1918, sv. III, N. Vučurević N. Svrđlanović u Trebinju, iz Graba 22. IV 1919, str. 12), Јубурин (n. d., I, str. XXIII) navodi slučaj jednog crnogorskog oficira, koji je iz svedočenja protiv dobrovoljaca izvukao znatne ratne materijalne koristi.

³ L. Mijušković je 8/21. I 1916. molio da Srbijanci prihvate »ostatak crnogorske vojske«. (DASIP, CO, sv. II, Pov. br. 1914, Mihailovićev telegram iz Brindizija Krfu od 8/21 I 1916.) — O Mijuškovićevom radu u to vreme vid.: J. Тетковић, n. d., 184 i 187).

⁴ Милан Топлица, n. d., 37—8. i 43; *Операције*, 37—8. i 43, 476. i 484; Ј. Борисављевић, n. d., 68. Odstupanje Bokelja podrobno je opisao Niko Kažanegra (Лубурин, n. d., II, 69—71, vid i: Исто, I, XVI). — Кao Bokelji, probijali su se kroz austrougarske rovove u Skadru i pojedini dobrovoljci koji su radili na Cetinju. (Б. Крстонопшић, n. d., 79—90.)

Skadar već ušle austrougarske trupe. U Skadar su došli 9/22. januara izjutra. Tu su primili novo oružje, municiju i trebovanje i pošli za Lješ, ali su ih crnogorski oficiri vratili i naredili im da čekaju. Vojnici prve čete nisu hteli da se zadržavaju, nego su bez pitanja komandira čete krenuli sa delom dobrovoljaca iz drugih četa. Ovom primeru sledile su i ostale čete. Most na Drimu zauzele su već neprijateljske prethodnice, ali kako su bile slabe u ljudstvu i naoružanju, nisu ometale prolaz; austrougarski vojnici zadovoljili su se samo da agituju za povratak ljudi, tim pre što su prepoznavali neke svoje prebegle zemljake.⁵

Trebinjski bataljon u sklopu trupa klobučkog odseka vodio je 26—27. XII 1915/8—9. I 1916. uspešne borbe oko uporišta Kosmača, visa Vučja i u rejonu sela Skočgrma. Žilavom odbranom trupa Klobučkog odseka zadržane su nadmoćne napadačeve snage i olakšana je situacija susednog, Kotorskog odreda.⁶

U vreme povlačenja Gatački bataljon brojao je 500 ljudi u tri čete; komandovao mu je poručnik Tomo Vukomanović, a oficiri su bili poručnik Tanasije Tepavčević, Starović i Slijepčević. Gatački bataljon imao je 884 vojnika a bio je sastavljen od pet četa: Zavodske od 182 vojnika (oficir Savo Milićević), Nevesinjske od 200 (Milovan Gutić), Albijaničke sa 190 (Blagoje Albijanić), Bjeličke od 140 (Krsto Bjelićka) i Mekogrudske sa 172 dobrovoljca (vodnik Tešanović, poslo oficir Risto Krnjević nije prešao u Albaniju). Trebinjskim bataljonom od 260 ljudi, raspoređenih u dve čete, komandovali su potporučnici Bogdan Babić i Danilo Radović. Tada je u svemu bilo, dakle, 1.644 borca u sva tri hercegovačka bataljona. Gatački i Bilečki bataljon imali su od artiljerije po dva brdska topa starog debanžovog si-

⁵ Кao nap. 22/II; Милан Топлица, п. д., 40—41. *Операције*, 466 (о нaredbi načelnika štaba Vrhovne komande za povlačenje i naredbi Vrhovne komande 1/17. I 1916. за zauzimanje napuštenih položaja) — С. Богдановић (п. д., 51—3), prema pričanju Andrije Luburića, tvrdi da su dobrovoljci 7/20. januara u Podgorici naišli na austrougarske oficire. Luburićeva verzija pomenuotog povlačenja je vrlo podrobnna (п. д., I, str. VI—XXIII). — Od interesa je navesti šta je u svojoj beležnici napisao komandant bataljona Tomo Vukomanović pod 29. XII 1915/11. I 1916: »... 29. XII u kući Jovana Pejova Tepavčevića u Kazanačkom Prisoju komandir Jevto Višnić skupio je okolne seljake, komandire četa Golijskog bataljona kap. Mićka Višnića i por. Todora Popovića kao i neki dio boljih vojnika iz Golijskog bataljona i pred svima je Jevto izjavio da se on kao komandant bataljona neće biti sa Švabama niti će odstupiti (...) i da će predati bataljon i pleme golijsko, što su mu pomenuti oficiri, vojnici i seljaci priznali da ima potpuno pravo i potpuno su mu to odobrili, jer su već siti ratovanja, a Jevto im je objasnio da je sklopljen ugovor sa Austrougarskom, da će Crna Gora ostati kao kraljevina i da će joj se pridati Hercegovina sa nekim dijelom od Nove Srbije, a da će Lovćen, koji je već u to vrijeme bio u austrijskim rukama, ostati za Austriju, jer joj je potreban zbog Italije; da će kralj Crne Gore biti Danilo Petrović, ali samo rekao je Jevto, da će Crnogorci kao zasebna vojska poći u pomoć Austrijancima, kad se malo odmore i kad ih Austria snabdiće sa svima potrebama, i onda će uživati kao bogat i uređen narod, poslo će im Austria sve dati. Prilikom ovih razgovora bili su i vojnici iz Gatačkog bataljona Ilija Zelenović i Panta Šupić, od kojih Jevto nije ni krio svoju namjeru, nego pred svima javno rekao: ... ју му sutra predati pleme i bataljon Golijski a Gatački bataljon (ako ne uteče), neka ga zarobe.« (DASIP, CO, sv. II, — ово nije original nego prepis) Divizijar Mitar Martinović savetovao je Hercegovcima da ne slušaju naredbe o koncentraciji u cilju odbrane, nego da se povuku u Skadar.« (Лубурић, п. д., II, 38—9; М. Живковић, п. д., 118.)

⁶ *Операције*, 460—1.

stema.⁷ Komandantom Hercegovačke brigade, koju su tada sačinjavala pomenuta tri bataljona, naimenovan je pri povlačenju glavni intendant crnogorske vojske Danilo Gatalo, po porcklu Hercegovac. On je poveo ljudе do Lješа, gde ih je predao srpskim vojnim vlastima, kako mu je bila naredila vlada u Podgorici.⁸

S dobrovоlјcima je izbeglo nekoliko crnogorskih generala, oficira i vojnika, ali nijedna jedina jedinica nije se povukla.⁹ Po odlasku iz zemљe, kralj Nikola i predsednik crnogorske vlade intervenisali su kod srpske vlade da srpska vojska u Albaniji prihvati crnogorsku vojsku. Srpska vlada je prihvatile taj zahtev i 10/23. januara 1916. dala nalog Srpskoj vrhovnoj komandi, a ova komandantu I armije da prihvati crnogorsku vojsku i stavi je pod svoju komandu. Do povlačenja i prihvatanja crnogorske vojske nije došlo, nego su prihvачeni samo bivši dobrovоlјci crnogorske vojske.¹⁰ Dve nedelje kasnije povela se diskusija između članova vlade koji su ostali u zemљи da zaključe mirovni ugovor s Austrijancima i predsednika vlade L. Mijuškovića, u kojoj se poteglo i pitanje evakuacije crnogorske vojske. Po Mijuškovićevoj izjavi od 11. februara 1918, kralj Nikola je s italijanskog zemljišta izdao naređenje serdaru Janku Vukotiću da pruži energičan otpor i izvrši povlačenje u pravcu srpske vojske, da se ne počinju pregovori o miru, i da knjaz Mirko i preostali članovi odstupne zajedno s vojskom, pošto se francuska vlada obavezala da će crnogorsku vojsku, kao srpsku, prebaciti na Krf. Onima koji su ostali u zemљi nije bilo teško dokazati da ovi navodi ne odgovaraju istini. Bilo je jasno da je izjava data da se umire saveznici, koji su počeli da sumnjaju u lojalnost kralja Nikole.¹¹

⁷ Милан Р. Поповић, *Улога херцеговачких добровољаца у Првом светском рату у Црној Гори*, Историјски записци 1—2/1957, 327; (vid. на str. 326—70. о дојеку Hercegovaca и Podgorici i ogovoru Marka Radulovića, bivšeg predsednika crnogorske vlade); Милан Топлица, n. d., 42 (од oficira u Gatačkom bataljonu pominje i Antunovića i Terzića). Autori publikacije *Операције* (458—9) ni u to vreme ne govore o Bilećkom bataljonu, iako je on bio najbrojniji dobrovоlјački bataljon, nego pišu o Gatačко-nevesinjskom bataljonu i o Polubataljonu hercegovačkih dobrovоlјača (Trebinjski); pominju i Mešoviti bataljon, ali za njega ne govore da je bio dobrovоlјački.

⁸ Милан Топлица, n. d., 41—2 (prilikom putovanja pomrlo je nekoliko vojnika, no oni nisu ušli u gornji broj). — Kasnije je ženevski Српски Лист, blizak crnogorskoj vladi, pisao 19. VIII/1. IX 1918. za Gatala pri povlačenju: »дигао је pare и одмашио.«

⁹ Vid. pomenuti napis M. Поповића (325—8) и вези са shvatanjem u članku B. Терзића *Улога црногорске војске у Првом светском рату*, Историјски записци 1/1953, 47—61). — V. Terzić i ostali autori publikacije *Операције*, (529—30) objektivno i argumentisano su ukazali na to da se bar deo crnogorske vojske mogao povući, uvravo kao dobrovоlјci, još i 6/19. I 1916. — Ljubiša Borisavljević, srpski major koji je na Krfu prikupljaо dobrovоlјice iz crnogorske vojske, u pogledu izbačlih Crnogoraca naveo je »izvestan broj oficira, desetara i redova Crnogorske Vojske iz Sandžačke Vojske i Lovćenskog odreda«, kao i gradane raznih profesija i različitih godina starosti (n. d., 67—8). — С. Богдановић (n. d., 30) zabeležio je: 10 crnogorskih oficira i 13 vojnika i 150—200 činovnika i studenata. — Osim izuzetno, svi crnogorski komandanti nastojali su da se vojska rasturi kućama i ne povuče u Skadar; u odvraćanju Crnogoraca od odlaska za srpskom vojskom naročito je bio revnostan civilni guverner Skadra vojvoda Božo Petrović; odstupanje je kvalifikовано као izdaja, jer se govorilo да је kralj svoјим odlaskom spasao krunu. (Лубурић, n. d., I, str. XII—XIII; II, 60.)

¹⁰ Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1918. (u daljem tekstu: ВРС) XIII, Београд 1927, 174—5; *Операције*, 532—3; Зеленика, n. d., 506—7.

¹¹ Н. Ракочевић, *Прилози историји аустро-угарске окупације Црне Горе 1916—1918*, Историјски записци 3/1960, 621—2.

Obraćanje samog kralja Nikole i predsednika crnogorske vlade srpskoj strani nije sprečilo tajne agitacije Crnogoraca protiv pristupanja crnogorskih dobrovoljaca srpskoj vojsci. Ova agitacija počela je već u Skadru, gde se pokušavalo da se dobrovoljci zadrže, kako bi stigli u arbanaška pristaništa posle evakuacije glavnine srpske vojske. U Škadru su se, pored toga, među Hercegovce umešala tri brata Uljarevića, poznati krilaši (žandarmi), koji su agitovali da se dobrovoljci vrate u Crnu Goru, koja je zaključila mir i navodno svim crnogorskim dobrovoljcima zagarantovala život. Uljarevići su ovo radili po instrukcijama crnogorskog upravitelja skadarske oblasti vojvode Boža Petrovića i Mašana Božovića. Uspeli su jedino da uzbune četu potporučnika Blagoja Albijanića, koja je 10/23. januara 1916. primoravala u Lješu svoga komandira da je povede natrag u Škadar i pred Austrijancima. Kada zahtev zavedenih ljudi nije ostvaren, blagodareći držanju ostalih četa i Albijanićevoj razboritosti, Uljarevići su u društvu brigadira M. Matanovića produžili put za Krf, crneći svuda Srbiju i hvaleći kralja Nikolu.¹²

Sam Božo Petrović, međutim, uputio je iz Škadra komandantu srpske I armije 9/22. januara kratko pismo, preporučujući mu »okolo dvije-tri hiljade dobrovoljaca, koji tamo dolaze« da za njih učini »što se može kao i za srpsku vojsku, dako se prebace s njom i da tamo ostanu«. Na osnovu ovoga pisma pukovnik Miloš Vasić je 10/23. januara naredio da se upućeni dobrovoljci podele na obe divizije I armije i odmah sprovedu divizijama, da ih rasporede po pešadijskim pukovima i povedu sobom. Drinskoj diviziji II poziva poslatno je 750 dobrovoljaca. Dobrovoljci su imali da prime hranu za put do Drača u pukovima.¹³

Bokeški bataljon, koji je u to vreme brojao 800 ljudi, izdvojio je u Škadru jednu četu da prati kralja Nikolu do San Đovani di Medua, a ostatak bataljona otišao je u Lješ, gde se sastao sa Hercegovcima. Kralj Nikola je u Medovi lično rekao regentu Aleksandru da mu predaje dobrovoljce.¹⁴ Kad je polazio iz Medove kralj Nikola je rekao svojim bivšim dobrovoljcima da će za njih doći u Medovu lađa da ih

¹² DASIP, CO, sv. I, prilog aktu srpskog generalnog konzula u Solunu Vintrovića N. Pašiću P. br. 3286 od 13/26. XII 1916 (podatke o ovome dao je povereniku MID Nikoli Svrđlanoviću Andra Luburić u Škadru); da se ne pode u Meduu i Lješ govorio je u svom saslušanju u Bordou 10/23. 1916. i blagajnik sandžačke vojske Savo Vukotić (A—IICG, CIV, sv. 87). Prema navodima gen. B. Terzića, srpskog ministra vojnog, i brigadir Luka Gojnić nagovarao je u Škadru Hercegovce da ne pridu Srbijancima, te je ovu akciju produžio i na putu za Drač i u Draču (DASIP, CO, sv. II. Pov. br. 7569, Vintrović Krfu, iz Soluna 23. X/5. XI 1916). Pojedini Crnogorci, pak, nudili su srpskim vojnicima da ih za novac skrivenim putevima prevedu u Srbiju; komanda I armije smatrala je ove ljude za neprijateljske agente. (AVII, III—13, br. 1, list 448 i br. 3, list 478—8.)

¹³ AVII, IV/1—25—II, br. 11/7, naredba br. 10511. — Komanda I armije naredila je 3. II 1916. komandantu Timočke divizije »da prikuplja zaostale dobrovoljce Hercegovce, Bokeljce, Crnogorce i one koji izjave želju da hoće da služe u našoj vojsci a sposobni su«; naredba je ponovljena dva dana kasnije. (BPC XIV, 256, 268.)

¹⁴ M. Живковић, n. d., 126 (navodno predaja Crnogoraca koji se povlače). — Po svedočenju J. Đuraškovića, kralj Nikola je zahtevao od dobrovoljaca u Medui da se vrate u Škadar. Dobrovoljci, međutim, nisu ga poslušali, nego su mu, prolazeći ispred njega paradnim maršem, odali počast. Kralj Nikola, navodno, nije mogao ovo da gleda, nego se okrenuo i kroz suze izjavio: »Ah, de me izdadoše Crnogorci, ne bilo im pusto!« (A—IICG, CONU, sv. 62, pismo A. Radoviću, iz Marseja 16/29. X 1917). — O zahtevu kralja Nikole, pred sastanak s regentom Aleksandrom, da se Crnogorci vrate u zemlju vid.: Ју бу—п ић, n. d., II, 79—80 (pričanje kap. Špira Perovića).

preveze u Italiju ili Grčku, gde će se odmoriti, preobući, naoružati pa ponovo stupiti u borbu; poručio im je da se pridruže srpskoj vojsci, čije će se starešine brinuti o njima. Zanimljivo je dodati da, kada su se ovi Bokelji u Lješu javili srpskim vlastima, napadnuti su i nazvani izdajnicima te prosto isterani iz kancelarije, i to zato što su rekli da su Crnogorci. Zbog ovakvog prijema, ova četa Bokelja povratila se u Medovu; njih nisu pustili da se ukrcaju na brodove i odu, nego su morali ponovo da odu u Lješ i da se tada prijave kao dobrovoljci. Ni ovoga puta nisu bolje prošli, te su se sami uputili u Drač, odakle su ih nekako prevezli na Krfl¹⁵.

O pridolasku i preuzimanju crnogorskih dobrovoljaca u Medovi srpski komandant mesta M. Nedić je pisao: »U pristanište počeše dolaziti mase vojnika, među njima i dobrovoljci iz crnogorske vojske. To behu mahom naši junački Bosanci i Hercegovci izbegli iz austro-madžarske vojske. Oni lepo odeveni, dobro naoružani i zdravi izgledahu prema našim bednicima kao ljudi iz vilinskog carstva. Njih beše uputio lično kralj Nikola u Medovu, govoreći da ih tamo već očekuje naručeni brod radi ukrcavanja. Ovi dobri ljudi, kad dodoše u Medovu, ne nađoše broda, već ogromno razočarenje. Tako ne imadaše ko ni da ih prihvati ni da ih ishrani. Morali su bežati, da ne bi dopali austrijskog ropstva, gde su ih čekala samo vešala. Posle dugih i mučnih pregovora sa njima i sa prvom armijom našom, ova ih prihvati i odvede u Drač«.¹⁶

¹⁵ ASRS, MUD, Izbeglička arhiva, B. Milanović dru Svet. Radovanoviću u Pariz, iz Bastije 8. VI 1917 (neregistrovano). — A. Radović je 1918. pokušavao da opravda srpske vlasti »što se neki Crnogorci nijesu mogli ukrcati u Medovi, nego su se vratili doma; krivica se mogla pripisati samo pojedincima«. (За Црну Гору, Париз — Женева 1918, 32). — Crnogorci i deo dobrovoljaca zahtevali su u Albaniji da ih prebace u Italiju (DASIP, PO 1917, sv. V, generalni konzulat Krfla sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917. o špijunaži u Solunu).

¹⁶ М. Недић, *Српска војска на албанској Голготи*, Београд 1937, 215—16. — Odnosi srpskih i crnogorskih vlasti u Medui nisu bili prijateljski ni pre neposrednog dolaska crnogorskih dobrovoljaca i izbeglica. Meduansko pristanište bilo je pretrpano potrebam za crnogorsku vojsku, a istovar se obavljao vrlo lagano, mesecima, pošto Crnogorci nisu organizovali dovoljno radne snage za pretovar a nisu imali ni saobraćajnih sredstava. Sporošu crnogorskog istovara i dovoza onemogućen je dovoz potreba za srpske trupe, tako da je nekim srpskim zapovednicima izgledalo da »ako takvo stanje ostane, po našu vojsku nastaje fatalne posledice« (AVII, III—73—I, br. 1/2, puk. Ž. Pavlović delegatu Jankoviću na Cetinje, sa O. br. 25303 od 29. XI/12. XII 1915. da se ubrza istovar; u vezi s tim vid.: i br. 1/47). Odnose je zaoštrio srpski komandant (u drugom svetskom ratu poznati izdajnik) Milan Nedić, koji je crnogorskom oficiru Milu Đuraškoviću, da ga ukloni iz pristaništa, naredio da svoje ljudi iz luke uputi da čuvaju stražu kod mosta (AVII, III—73—I, br. 1/16, komanda Starosrbijanskog odreda Vrhovnoj komandi u Skadar, sa br. 14964 od 8/21. XII 1915. — Ovoga Đuraškovića je 22. XI/5. XII 1915. primio u posetu u Lješu kralj Petar: И. Ђукановић, Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919, Београд 1922, 44). Srpski policijski organi nisu mnogo poštovali crnogorsko pravo suvereniteta nad pristaništem, utoliko pre što je engleski admiral Trubridž, zbog politike kralja Nikole za sklapanje separatnog mira, dao nalog Nediću da »treba paziti na sumnjiva lica po pristaništu«; Crnogorci, pak, držali su se tako da od Srbijanaca, koji su navodno došli da okupiraju Crnu Goru, sačuvaju bar meduansko pristanište. Do oštrog incidenta s crnogorskim komandantom Medue došlo je zbog toga što je srpska policija, uz Trubridžovu saglasnost, internirala Bokelja Kamenarovića, austrougarskog oficira, koji je od prvih dana 1916. stalno dolazio u Meduu i pokazivao živo interesovanje za sve. Kamenarović je pobegao crnogorskom zapovedniku pristaništa, a srpska policija postavila je stražu pred kućom ovoga. O ovome je obaveštena crnogorska vlada, koja se poslužila dobrovoljačkom jedinicom u Medui; ova jedinica je opkolila zgradu u kojoj je bio delegat srpske Vrhovne komande i komesar policije. Na kraju sve se lepo svršilo, i Kamenarović je ostao pod stražom. (М. Недић, н. д., 93, 212, 213—4.)

Predaju dela bivših crnogorskih dobrovoljaca pukovniku M. Vasiću u Lješu izvršio je po nalogu crnogorske vlade Danilo Gatalo.¹⁷ Dobrovoljci u većini nisu bili zadovoljni kapitulacijom Crne Gore i svu su krivicu bacali na kralja Nikolu, njegove sinove i na poslednju crnogorsku vladu.¹⁸ Dobrovoljci su u Lješu od srpske komande sledovali hranu za četiri dana; u Draču su takođe primili trebovanje i ukrcali se na italijanske lađe, te krenuli za Krf.¹⁹

Glavnina dobrovoljaca došla je u Drač 15/28. i 16/29. januara. Tu su proveli nekoliko dana i tu je dosta njih pomrlo od kolere i drugih bolesti.²⁰ Još 14/27. januara srpsko diplomatsko predstavništvo u Albaniji istaklo je objavu da se svi Crnogorci izbeglice od 18—48 godina, bez obzira da li poseduju pasoše, imaju prijaviti srpskoj vojnoj komandi, koja će ocenjivati da li su sposobni za vojne dužnosti; oglašeni za sposobne, po objavi, bili su dužni dati pristanak da hoće da stupe u srpsku vojsku; sa ostalima bi se postupilo kao sa izbeglicama; oni koji nisu imali pasoše dobili bi srpske pasoše, a oni koji su posedovali crnogorske putnice, bili su obavezni da ih predaju pasoškom odeljenju poslanstva u Draču da bi dobili vize.²¹ U to vreme srpski ministarski kabinet već je rešio da se oficiri i vojnici crnogorske vojske, koji su se povukli sa srpskim trupama, ako izjave želju da stupe u srpsku vojsku, rasporede po jedinicama, s prinadležnostima koje primaju srpski vojnici, a oficiri s novčanom hranom koju uživaju srpski oficiri, s tim da im se plata naknadno reguliše; one, pak, koji ne bi izjavili želju da stupe u srpsku vojsku trebalo je »smatrati kao izbeglice, bez prava na ma kakve prinadležnosti«; prijem su mogli vršiti svi komandati, izveštavajući o tome svoje pretpostavljene.²²

Iako je izdato naređenje da se Crnogorci prijavljuju Srpskoj komandi mesta u Draču, da bi ih ona uključila u srpske trupe i sa ovima transportovala, do 15/28. januara niko se nije javio, od onih koji su već bili u Draču. Sutradan je general Petar Bojović u ime

¹⁷ A—IICG, CONU, sv. 63, A. Radović J. Jovanoviću u Londonu, iz Pariza 13/16. III 1918 (po Radoviću je bilo 1.800 ljudi). U Lješ su najpre premešteni Bokelji, a 10/23. januara pristigli su Hercegovci (Лубрик, н. д., II, 71). — Bivši dobrovoljac Mihajlo Opuka je na sledeći način opisao crnogorskoj vladu događaje u Lješu i Draču: »Čim smo u Lješ došli odma(h) nas počeše viši srpski oficiri silovat da stupimo u njihovu vojsku na što nijesmo nijedan pristali. Iz Lješ se uputisemo sa Drač, i tu su nas mučili i silovali srpski oficiri da stupimo u njihove redove sa prijetnjama ako ne stupimo da će nas ostaviti u Draču na milost i nemilost Austrije pa neka nas ona sviju povješa, ali mi nikako nismo pristali, već smo se obratili engleskim i francuskim tamošnjim vlastima, na što nam odma(h) engleska misija dade naredbu da se iste večeri ukrcamo u lađu za Krf, kao što je bilo.« (A—IICG, sv. 95, br. 3122, pismo iz zaroobljeničkog logora u Pij de Dom od 25. X 1916.)

¹⁸ Св. Томић, Никола Пашић, најзаслужнији Србин за уједињење Србије и Црне Горе, Политика, 16. XII 1926, 1.

¹⁹ A—IICG, CONU, sv. 59, iskaz Đorđa Kasavice iz Lazarića, bivšeg dobrovoljca iz Amerike, interniranog na Korzici, u prilog pismu B. Milanovića A. Radoviću, iz Bastije 5/18. IX 1917; DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 608, B. Milanović Av. Tomiću, iz Bastije 7/20. IX 1917.

²⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 16, rezolucija interniranih na Korzici od 20. XII 1917, upućena B. Milanoviću, sa potpisima St. Kovačevića, V. Borote, T. Dželepia, I. Milića, B. Plavšića, J. Borete, P. Ivanovića.

²¹ A—IICG, prepis grade iz arhiva Vojnog istorijskog instituta JNA, štab Vrhovne komande O. br. 27200 od 14/27. I 1916.

²² AVII, III—162, br. 11, Vrhovna komanda Timočkoj diviziji sa br. 27171 od 14/27. I 1916.

srpske Vrhovne komande dostavio I i II armiji da narede da se prikupljeni Crnogorci »odmah upute po jednom oficiru u Drač, gde će se privremeno formirati radi ishrane i transportovanja«. General Bojović je istoga dana rešio »da se dobrovoljcima — Crnogorcima, Hercegovcima, Bokeljima, pored redovne prinadležnosti koje imaju i naši vojnici, izda na ime pomoći svakom po tri dinara u srebru«²³.

Među bivšim crnogorskim dobrovoljcima Hercegovcima koji su u Drač stigli 15/28. januara bilo je njih mnogo koji su izjavljivali da bi rado stupili u srpsku vojsku. Regent Aleksandar je, u vezi s ovim izjavama, izrazio želju »da se odrede naročiti oficiri, koji će prikupljati sve te ljude i obrazovati komandu u administrativnom pogledu, dok se ne počne rad na novoj organizaciji naše vojske, kada će se i oni negde upotrebiti«²⁴. U vezi s tim Vrhovna komanda je još istoga dana izdala naredenje »da se svi Hercegovci, koji žele, da stupe u našu vojsku kao dobrovoljci prikupljaju u Draču kod 2. bataljona II pešadijskog puka II poziva«; prikupljanje su obavljali potpukovnik Dragoljub Mihailović i major Ljubiša Borislavljević.²⁵ Tako je intervencijom prestolonaslednika Aleksandra počelo pripremanje zasebne jedinice bivših crnogorskih dobrovoljaca, kojoj je njen komandant u svom izveštaju dao ime Dobrovoljačka brigada.²⁶

Dok je srpska vlada, bar na rečima, prihvatile stilizaciju zahteva crnogorske vlade u izbeglištvu da se radi o crnogorskoj vojsci prihvaćenoj pod srpsku komandu, srpska Vrhovna komanda je otišla bitno dalje i prihvatanje zaostalih crnogorskih dobrovoljaca smatrala je ankadriranjem ovih ljudi u srpsku vojsku bez ikakvih ograda ili nijansi. Ogradu je, sa obrazovanjem posebne komande, kako je rečeno, izvršio sam regent Aleksandar. Zbog ovakvoga shvatanja generala P. Bojovića i njegovog štaba odmah je došlo do intervencije. Saznavši da su neki crnogorski oficiri tražili da budu primljeni u srpsku vojsku i da su načelnik artiljerijsko-tehničkog odeljenja i neki drugi srpski oficiri pokušali da prinude crnogorske dobrovoljce da uđu u sastav srpskih trupa, crnogorski delegat u Brindiziju A. Radović je molio da srpska vlada ne prima oficire »bez odobrenja Crnogoraca«, a da dobrovoljci ostanu »samo crnogorski vojnici«.²⁷

Ni raspoloženje dobrovoljaca ni reklamacije nisu sprečile srpske vojne vlasti da prilikom ukrcavanja ne vrše nad dobrovoljcima pritisak i ucenjivanje. U vezi s ukrcavanjem na brodove u Draču komandantu Dobrovoljačke brigade je (17/30. januara), pored ostalog, naređeno da treba »na najpogodniji i najbrži način saopštiti svima dobrovoljcima da ko se ne bude prijavio i upisao u Dobrovoljačku brigadu sutra do podne, neće moći biti transportovan brodovima«. Od

²³ AVII, III—92—III, br. 1/159—63; III—57—II, br. 2/59; III—13, br. 3, list 161; IV/2—43—VI, br. 35/2. Ovom prilikom javljeno je iz štaba I armije da jedino u Drinskoj diviziji II poziva ima 5 oficira i 20 vojnika iz sastava dobrovoljačkog odreda.

²⁴ Isto, list 147-8, prvi adutant Nj V. Kralja Vrhovnoj komandi, pismom br. 503 od 15/28. I 1916. — Stare, nejake i nesposobne isto je tako trebalo primiti na snabdevanje dok se ne prebace »u inostranstvo«.

²⁵ Isto, Vrhovna komanda pod O. br. 27235 od 15/28. I 1916.

²⁶ AVII, III—57—II, br. 2/68, list 4, str. 8, potpukovnik Drag. Mihailoviću načelniku štaba Vrhovne komande.

²⁷ DASIP, Jugoslovenski odsek — u daljem tekstu: JO, sv. VII, Pov. J. br 537, Ministarstvo vojno Ministarstvu inostranih dela sa Pov. F. Đ. O. br. 9073 od 26. I/8. II 1916, na osnovu izveštaja svog delegata u Brindiziju.

prvog dana preuzimanja bivših crnogorskih dobrovoljaca vođena je briga da se oni što potpunije odvoje od pravih Crnogoraca.²⁸

Pored srpskih vojnih vlasti, dobrovoljci iz Crne Gore ukrcavali su i Francuzi, pa delimično i Englezi, a oko transportovanja se brinuo i crnogorski konzulat u Draču. Kao što prijem dobrovoljaca od strane srpskih oficira nije bio na visini, ni crnogorski konzulat se nije potrudio da obezbedi smeštaj i ishranu bivšim crnogorskim dobrovoljcima koji su u Draču morali da čekaju i više dana na francusku lađu Crvenog krsta.²⁹ Od prvih dana januara 1916. u Draču se nalazio francuski general Mondezir (Mondésir), koji je bio odreden da primi trupe u odstupanju. On je dobio telegram od generalisima Žofra (Joffre), kojim je naređeno da francuska vojna misija prihvati deo crnogorske vojske koji bi izbegao, da ih snabde i »učini sve kao što je naređeno i za srbijansku vojsku«; ovaj telegram, koji je poslat na zahtev kralja Nikole, general Mondezir je pokazao crnogorskim generalima L. Gojniću i M. Matanoviću i bivšem ministru P. Šoću.³⁰ Dobrovoljci iz Amerike koji su se spasli u brodolomu pred Medovom prebačeni su u Bizertu, a potom većinom vraćeni u Ameriku ili prebačeni na Krf.³¹ Svi oni, pak, koji nisu hteli ili nisu stigli da se povuku sa srpskom vojskom na Krf a nisu zatečeni u zarobljeničkim ešalonima, prevezeni su od strane italijanskih vlasti iz Drača na Lipare. Pored ostalih, na ove otoke transportovano je i internirano 420 Hercegovaca i Primoraca, ranijih crnogorskih dobrovoljaca i neki crnogorski oficiri, vojni službenici, činovnici, preseljenici iz Carigrada i drugi.³²

Protiv posebnog grupisanja Crnogoraca u izbeglištvu bila je ruska vlada. Ona je, na primer, dala nalog svom Poslanstvu u Atini da sve crnogorske vojne obveznike upućuje na Krf, da s njima postupi kao sa srpskim građanima i da se ne pomaže nijedan Crnogorac koji ne bi imao uverenje da je oslobođen od srpskih vojnih vlasti. U vezi s ovakvom direktivom carske vlade Pašić se osmelio da zapiše (6/19. februara): »O Crnogorcima — da se smatraju kao srpski podnici.«³³

O raspoloženju bivših crnogorskih dobrovoljaca i o njihovom prijemu od strane srpskih vojnih vlasti obavestio je srpsku Vrhovnu komandu komandant Odreda Srba dobrovoljaca, kako je nazvana dobrovoljačka jedinica, privremeno krštena kao Dobrovoljačka brigada. »Oni su izgubili svaku veru, javljaо je potpukovnik D. Mihailović, oni su smatrali da su sramno prevareni, da su ostavljeni na

²⁸ AVII, III-57-II, br. 2/60, Vrhovna komanda Dobrovoljačkoj brigadi sa O. br. 27323 od 17./30. I 1916. — Komandant brigade trebalo je da podnese izveštaj o brojnom stanju posebno za Crnogorce a posebno za Bokelje, Hercegovce i druge.

²⁹ Б. Крстоношић, n. d., 125.

³⁰ П. Шоћ, n. n., 148-9. — Po Šoću, Francuska je prvobitno pristala da se u Frežisu, na jugu Francuske, pribiraju izbegli Crnogorci (n. n., 150). — Jugoslovenski emigranti, zahvaljujući Francuzima za pomoć pri odstupanju, govorili su o jedinstvenoj srpsko-crnogorskoj vojsci (*l'armée serbo-monténégrienne*) (*Bulletin, Yougoslave № 9*, Paris, 1. III 1916).

³¹ В ј о в и ћ, Уједињење, 181.

³² Б. Храбак, Супарништво између srpskih delegata i propagatora i званичне Црне Горе око ослобађања и регрутовања интернираних бивших добровољаца на Липарима и Корзини 1916—1918. године, Историјски часопис 1—4/1962, 148.

³³ DASIP, JO, sv. VII, br. 1000, srpski poslanik u Atini Balugdžić Krfu telegramom br. 243 od 5/18. i Pašićev zapis na poledini prepisa od 6/19. II 1916.

milost i nemilost neprijatelju«; njihova ogorčenost i otuđenje prema Crnoj Gori »prevršili su svaku meru«. Ali, oni nisu lepo prihvaćeni od srpskih vojnika i oficira, koji su držeći ih za Crnogorce, sručili na njih »sav svoj gnjev i ogorčenost, psujući, grdeći i nazivajući (ih) izdajicama«. Ovakav postupak samo je dalje razjarivao dobrovoljce. »Jasno je, — pisao je Mihailović, — da je kod njih ubijeno svako srpsko osećanje, sve čim su živeli, zašta su se borili i žrtvovali. Sve je to bilo može se reći potrveno, samo strahovito ogorčeno, jed i krajnje razočarenje obuzimali su ih. I zato su se odricali Srpstva i službe u Srpskoj vojsci.« Potpukovnik Mihailović je posebno naveo »grozno postupanje sa njima na pristaništu u Medovi«, put zasut leševima ljudi i konja od Lješa do Drača, batinanje i psovanje iznurenih i gladnih vojnika od strane srpskih vojnih starešina. Prikupljanje ovih ljudi ometali su razni agenti, naročito oni koji su bili na vezi s italijanskim konzulom u Draču.³⁴

Komandant Odreda Srba dobrovoljaca ukrcao je u Draču na dve lađe za Krf svega oko 200 Crnogoraca (većinom činovnika i trgovaca), 414 Gačana, 900 ostalih Hercegovaca, i 360 Bokelja sa nešto Ličana, dakle blizu 2.000 ljudi.³⁵

One crnogorske dobrovoljce koji nisu uspeli da se evakuišu okupatorske vlasti i njihovi dostavljači Crnogorci su hvatali, osudivali i vešali u samoj Crnoj Gori kao i u nekim hercegovačkim mestima (Trebinje, Avtovac, Bileće), da bi zaplašili stanovništvo.³⁶ Malo je bilo dobrovoljaca koji su oslobođeni kao gradani SAD. Mnogi su se krili po pećinama, gde su neki od njih pomrli od zime, gladi, bolesti i nezalečenih rana. Neke naknadno prokazane pohvatili su i pogubili u Trebinju i Zenici u jesen 1916. godine.³⁷ Pojedinci su uspeli da se 1917. godine priključe crnogorskim komitama. Po kasnijem izlaganju jednog Slovence koji je januara 1916. ušao u Crnu Goru kao oficir austrougarske vojske, Austrijanci su u Crnoj Gori tada razlikovali dve vrste ljudi: pristalice kralja Nikole, koji su ih dočekali u svečanom narodnom ruhu i imali punu slobodu kretanja i one koji su nazivali »ustašama«, koji su se krili i koji su kasnije uz nemiravalni austro-ugarske garnizone i kolone na maršu.³⁸

³⁴ Kao nap. 26/I, str. 1—4. — Ni znatno kasnije internirani dobrovoljci na Korzici nisu zaboravili »na poniženja i omalovažavanja od vojnih starešina«. Od starešina izuzimali su samo LJ. Borisavljevića. (ASRS, MUD, Izbelićka arhiva 1917, B. Milanović dr Svet. Radovanoviću u Pariz iz Bastije 8. VI 1917.)

³⁵ Kao nap. 26/I, str. 4. — Dobrovoljci su prispevili na Krf 21. I/3. II 1916. (Kao nap. 20/II.)

³⁶ AVII, III-18, br. 1, list 29'—30, prema izjavi rez. austrijskog zastavnika Mihovića Murata. — U prvoj polovini 1916. u Trebinju je povezano 400, u Avtovcu 37 i izvestan broj u Bileću. (DASIP, PO 1918, sv. III, N. O. Vučurević N. Srvdlanoviću u Trebinje, iz Graba 22. IV 1916, str. 7—8); J. Тетри ових, n. d. 193 i 214; o sudenjima Paštrovićima i Budvanima vid.: *Pregled listova* (Ženeva) br. 454 od 16/29. XII 1916, br. 494 od 31-I/13-II-17; br. 579 od 3/16. I 1917.

³⁷ ASFRJ, hartije JJ, Prepiska London — Švajcarska, pričanje Luke Radovića o prilikama u Austro-Ugarskoj (u septembru 1916. u Zenici je streljano 16, a u Trebinju obešeno 40 ljudi i dve žene; kad je general Sarkotić postavljen za poglavara Bosne i Hercegovine, utvrđeno je da je vojni komandan Crne Gore Braun bez sudskog zapisnika streljao 22 lica). B. Lazarević, *Jugoslovenski dokumenti*, Zagreb 1919, 39.

³⁸ Lj. Pivko, n. d., 27-8. — Pivko je posetio generala Janka Vukovića, koji mu je tvrdio da je Crna Gora prodana; njega je bolelo kad je čitao hvalospeve bečkih listova o junačkom zauzeću Lovćena i o kapitulaciji crnogorske vojske.

*III. — Borba između srpske Vrhovne komande i crnogorskog dvora
oko opredeljivanja bivših dobrovoljaca crnogorske vojske na Krfu*

Opredeljivanje dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske obavljalo se u uslovima već zaoštrenih odnosa između srpske vlade i crnogorskog dvora. Srpska vlada je odmah preduzela diplomatsku kampanju protiv kralja Nikole i njegove vlade, obaveštavajući u tom smislu srpska diplomatska predstavnštva; njoj je naročito smetalo to što su crnogorski ministri pozivali crnogorske dobrovoljce da ne stupaju u srpsku vojsku.¹ Među dobrovoljcima na Krfu bilo je crnogorskih agitatora. Među Hercegovcima nalazili su se Ušćumović, po zanimanju kockar, i neki Ivković, puni para. Pod uticajem njihove agitacije, već u prvoj polovini februara gotovo svi Hercegovci i onako ogorčeni i razočarani, nisu hteli da stupe ni u srpsku ni u francusku vojsku; želeli su da se obrazuju posebne komande i da se potom pridodaju britanskoj vojsci.²

Iako je dobrovoljce u Medui predao svome unuku, regentu Aleksandru, kralj Nikola je ubrzo shvatio da je trebalo da izbeglim dobrovoljcima svoje raspuštene vojske posveti više pažnje. On je zato preuzeo korake kod savezničkih sila da se preporuči francuskom generalu Mondeziru u Albaniji da se prema delu crnogorske vojske koji bi eventualno izbegao postupi isto onako kao što se postupa sa srpskom vojskom u pogledu ishrane i evakuacije. Osim toga, po njegovom naređenju, upućen je iz Liona 4/17. februara telegram Andriji Radoviću, delegatu crnogorske vlade u Brindiziju, da se, u saglasnosti sa ministrom-predsednikom L. Mijuškovićem, postara »da se što prije reorganizuju naši vojnici na Krfu«; trebalo je da nabavi potpunu opremu za oko 4.000 ljudi. Na osnovu toga A. Radović je telegramom zatražio od Crnogorskog konzulata da interveniše kod italijanskih vlasti da i »naši vojnici koji su stigli u Brindizi, kao i drugi koji će stići u Drač budu transportovani kao i Srbija na Krf, kao što je Njegovo Veličanstvo kralj Nikola izrazio želju francuskom generalu Mondeziru«. Andrija Radović je istovremeno (6/19. februara) telegramom naredio crnogorskom kapetanu Radisavu Vuksanoviću da sa ostalim crnogorskim oficirima, dobrovoljcima i drugim zdravim Crnogorcima na Krfu obrazuje »posebnu jedinicu crnogorsku, o kojoj će se interesovati misija francuska, kao i o srpskoj vojsci«. Svoj poverenika s novcem i uputstvom nije stigao da uputi na Krf, jer je kasno dobio odobrenje da to lice može poći torpiljem u Drač. Radović se raspitivao o oficirima i o broju vojnika i predlagao da general Petar Martinović i Vuksanović dođu radi pregovora u Brindizi.³

¹ Pašić je, na primer, još 30.I/12. II 1916. pisao M. Spalajkoviću u Petrograd o pregovorima između Crne Gore i austrougarskih predstavnika, o izdaji Crnogoraca, o tome kako je knjaz Mirko ostao u Crnoj Gori da spasava interes dinastije, kako crnogorski ministri pozivaju crnogorske dobrovoljce na Krfu da ne stupaju u srpsku vojsku. (Д. Вујовић, *Рад српске владе у емиграцији на уједињењу Црне Горе и Србије, Историски записци* br. 4/1960, 682; Уједињење, 202.)

² AVII, III-57-II, br. 2/64; III-13-I, br. 3 list 16, Srpsko ministarstvo vojno Pov. F. D. O. br. 9122 od 3/16. II 1916. Vrhovnoj komandi (podaci nekog popa Jovana Adamovića). — Ministarstvo je po nalogu predsednika vlade N. Pašića naređivalo da se obrati najstroža pažnja na agitatore, koji da se predaju vojnom суду, bez obzira čiji su podanici.

³ Бујовић, Уједињење, 181-2. — Od naučnog je interesa videti šta je o ovoj situaciji obaveštavao A. Radović kad je vodio Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje. U članku *Crnogorska jedinica u Odborovom organu Ује-*

O broju evakuisanih iz Crne Gore na Krf postoji više podataka. Sa Drag. Mihailovićem i Lj. Borisavljevićem u dva transporta i na dve lađe prevučeno je oko 2.000 dobrovoljaca, koji su bili potpuno naoružani i sa svojim oficirima.⁴ Transportovanih pripadnika bivše crnogorske vojske bilo je na Krfu krajem februara 1916. oko 1.700, od kojih svega 13 Crnogoraca, dok su ostali bili Hercegovci i drugi.⁵ Oni su većinom bili raniji austrijski podanici i samo su u manjem broju došli iz Amerike tokom 1915. godine.⁶ Crnu Goru je napustilo, međutim, znatno više sveta; tako, na drugoj sednici predstavnika Srpskog ministarstva vojnog sa misijom francuske vojske na Krfu 24. I/6. II 1916. Francuzi su izneli da su od svoga delegata u Draču obavešteni da se u dračkom pristaništu ukrcalo 3.300 Crnogoraca, od kojih je do 24. I/6. II na Krf prispealo 1.600 ljudi.⁷ U ovaj broj od 3.300 Crnogoraca, dakle, treba ubrojati hercegovačke dobrovoljce, koji su se 13/26. januara nalazili na preformiranju u Lješu, kao i Bokelje i druge dobrovoljce, civile i izbeglice koji su došli iz Crne Gore; oni koji iz ove grupe nisu do 24. I/6. II prispeли na Krf prebačeni su u Italiju, odakle su se rasuli na razne strane, ne ulazeći ni u kakve vojne jedinice tokom rata.⁸

Po dolasku iz Drača contingent Hercegovaca je prvo smešten u logor na ostrvu Lazaretu. Ovim i »dalmatinskim« kontingentom i dalje je zapovedao potpukovnik Drag. Mihailović. Posle izdržanog karantina počele su se pojedine grupe dobrovoljaca premeštati na Govino, ali su dalje prebacivanje sprečile srpske vojne vlasti. Zabranu je kod dobrovoljaca izazvala strahovito ogorčenje, koje se još povećalo zbog poboljevanja, nastalog usled kiša i hladnoća. Potpukovnik Mihailović tražio je od Vrhovne komande (26. I/8. II) da se izvrši hitan premeštaj, a potom se sa četvoricom izabranih dobrovoljaca (30. I/12. II) javio načelniku štaba Vrhovne komande, kome je usmeno a zatim i pisменно referisao o stanju i željama dobrovoljaca.

допијење (од 18/31. I 1918, 2) стоји: »G. Radović bio je doista i kao delegat i kao šef vlade pristalica stvaranja crnogorske jedinice, ali takve, koja ne bi bila odvojena od srpske vojske, nego u njenom sastavu i koja bi s njom i sa saveznicima produžila djelo našega oslobođenja i ujedinjenja.

»Bilo je poteškoća. Glavna je bila u tome, što je sva crnogorska vojska predata neprijatelju. Izbjeglih Crnogoraca jedva da je bilo u cijeloj Evropi koja stotina. Hercegovački dobrovoljci, koji su u potonjem trenutku po izvršenoj kapitulaciji krenuli iz Crne Gore, bili su aktom kraljevske vlade upućeni u srpsku vojsku.«

⁴ ЈБ. Борисављевић, н. д., 68.

⁵ BPC, XV, 64, Izveštaj vojnog izaslanika u Parizu Pov. br. 161 od 15/28. II 1916. srpskom ministru vojnom, koji ga je sa Pov. F. Đ. O. br. 9234 od 18. II/3. III predao Vrhovnoj komandi (podaci su prethodno dobijeni sa Krfa).

⁶ Verovatno zato što je bio tendenciozno obavešten, predsednik Britanske jadranske misije tražio je od srpske Vrhovne komande aktom br. 89 (od 29. I 1916) da ona osigura hranu za 2.500 ljudi iz Kanade koji su se borili sa crnogorskim vojskom i »da srpska vojska bude dobra smatrati te vojнике u svakom pogledu kao deo srpske vojske za vreme evakuacije«; Engleska koja se smatraла »više ili manje odgovorna za ishranu ovih ljudi« tražila je da znatno smanjeno sledovanje srpskih vojnika ne bude još manje za Crnogorce (AVII, III-57-II, br. 2/61, nepotpisani prevod srpske Vrhovne komande i odgovor ove sa br. 27329 od 17/30. januara); III-13, br. 3, list 163'-4.

⁷ BPC XIV, 305, akt srpskog ministra vojnog Vrhovnoj komandi bez broja od 25. I/7. II 1916; vid. i *Операције*, 530.

⁸ В. Терзић, (*Улога црногорске војске у првом светском рату*, Историјски записци 1/1953, 59—60) pogrešno piše da se na Krfu prikupilo »oko 3.000 Crnogoraca, koji su se bili povukli iz Crne Gore sa svojim ratnim stavama, a delom pristigli i iz ostalih krajeva«.

Potpukovnik Mihailović držao je da će se dobrovoljci pobuniti ako i dalje ostanu na ostrvu, i to iz sledećih rasloga: 1) u smeštaju na ostrvu dobrovoljci su nazirali neko nepovrerenje prema sebi; 2) smatrali su da je to oblik prinude da stupe u redove srpske vojske; 3) na ostrvu se nalazila bolnica sa oko 400 bolesnika i dezinfekciona stanica, tako da je postojala opasnost od zaraze; 4) malo ostrvo bez vegetacije bilo je pretrpano vojnicima (oko 4.000) i zagađeno; 5) bili su odsečeni od celog sveta, te nisu mogli nabaviti ni najpotrebnije namirnice. U dogовору с помоћником наčelnika štabа Vrhovne komande rešено је: a) да ће prijem dobrovoljaca у srpsku vojsku biti prepуšтен njihовој slobodnoј volji; b) да ће dobrovoljci obrazovati svoju jedinicu; c) да ће pomenuti biti tretirani као srpski vojnici и да ће njihovi podoficiri бити примљени као srpski podoficiri; d) да ће officiri imati novčану hranu као srpski officiri и да ће у pogledu plate stvar rešiti srpska vlada; e) да на čelu bataljona и četa буду srpski officiri, с tim da se dobrovoljački officiri i dalje задрže на službi.⁹

Kako су ovakvom bastardnom organizacijom bivši crnogorski dobrovoljci ipak stavljeni под srpsku komandu, potpukovnik D. Mihailović nije smatrao da je tada bio momenat da se više navaljuje da se dobrovoljci prijave u srpsku vojsku. On je smatrao da treba udovoljiti njihovu traženju да се najhitnije premeste с ostrva, da им se dozvoli opštenje с осталим svetom и дам могућност да набаве што им је najpotrebnije, да им се razmene crnogorski perperi jer су били без трошка, и да им се дам пет-шест дана одмора и времена да се сами пријаве у srpsku vojsku. Dobrovoljci су нарочито зазирало батинја и крутог и суровог понашања неких srpskih vojnih starešina, тако да је пitanje starešina било најосетljivije. По мишљењу D. Mihailovića, dobrovoljci се по својој војничкој вредности нису могли мерити са srpskim vojnicima, те се disciplina међу njima nije smela применjavati као код srpskih trupa. Ipak, као vrli patrioti, dobrovoljci би се тукли као лавови ако им се нађу погодни заповедници. Mihailović је smatrao да би била политичка штета и nacionalna sramota да 1.500 ljudi оде »са нашег гнездишта« да се бори у redovima туде војске, и то »разочарани и uvređeni od нашег nebratskog držanja«¹⁰.

Na predlog pukovnika Dušija (Douchy), vršioca dužnosti šef-a francuske misije, 2/15. februara srpska Vrhovna komanda je naredila da se »hercegovački i dalmatinski« kontingenat, radi udobnijeg smeštaja, premesti u logor na poluostrvo Korado (које са јуžне стране обраzuje залив Govino), naglašавајуći потребу да се одрžава red и чистоćа и да се поštuju imanja stanovništva, jer је francuska misija (што nije одговарало истини) запретила да ће у противном sve kontingente vratiti na otoke Lazaret i Vido.¹¹

Pitanje ishrane i snabdevanja crnogorskih dobrovoljaca било је дugo времена нејасно, jer они нису били сastavni deo srpske vojske. Zbog тога је srpska Vrhovna komanda još 23.I/5. II tražila od свог

⁹ AVII, III-57-II, br. 2/68, list 1—4, 4—6.

¹⁰ Isto, 6—8.

¹¹ BPC XIV, 326 i 329, pismo br. 207/D pukovnik Dušija od 1/14. II i наређење Vrhovne komande O. br. 27860 од 2/15. II 1916. Postoji sačuvana преписка (AVII, III-57-III, br. 2/63), у којој се umesto Dušija pojavljuje general Mondezir. Francuzi су tražili да се »kontingenat hercegovački premesti из тешког logora са ostrva Lazareta на poluostrvo Koradio«, smatrajući да ће то бити могуће »чим се буду одредили srpski officiri и podoficiri ovim trupama«. (Vid.: AVII III-13, br. 3, list 4.)

Ministarstva vojnog objašnjenje hoće li glavna intendantura trebavati hranu i ostale potrebe i za crnogorske vojнике ili će se njihovo izdržavanje urediti na drugi način. Dva dana kasnije Ministarstvo je tražilo da se javi o broju ovih ljudi »da bi se moglo izdejstvovati nadležno rešenje za njihovo izdržavanje kao i obaveštenje hoće li se oni formirati u našu vojsku«¹². Iako o daljem snabdevanju dobrovoljaca pre izjašnjavanja nisu nađeni izričiti podaci, nema sumnje da se srpska vojska i sledećih nedelja brinula o hrani i smeštaju dobrovoljaca.¹³

Premeštaj dobrovoljaca na poluostrvo Korađo izvršen je 4/17. februara. Mesto na kome su dobrovoljci smešteni odgovaralo je »svima pogodbama dobrog bivaka«. Komanda u formiranju zvala se »Komanda Srba dobrovoljaca« i trebalo je da se obrazuje po srpskim vojnim pravilima. Pitanja su iskršavala već sa ishranom, jer Komanda nije imala prevoznih sredstava da sledovanje prenosi četiri kilometra daleko od magacina; prenošenje na leđima i u šatorskim krilima izazvalo je novo nezadovoljstvo. Bilo je hladno, a dobrovoljci nisu imali preobuke, šinjela i čebadi, a neki ni odela ni obuće. Zbog toga što se umesto drva primao ugalj, nije se mogla zgotoviti topla hrana. »Radi održavanja dobrog duha« i »vere u nas« potpukovnik D. Mihailović je predlagao da se dobrovoljcima da nagrada od tri dinara, »koju je dobrovoljcima odredio načelnik Štaba još u Draču, a na ime pomoći jednom za svagda«. Ponovo je tražena zamena perpera, jer su dobrovoljci bili bez duvana i sitnih potreba, a po mentalitetu su bili ljudi koji umeju da zarade i troše. Između 1.700 prikupljenih dobrovoljaca bilo je oko 300 starih, nedoraslih ili nesposobnih, tako da su se oni koji bi stupili u srpsku vojsku interesovali šta će biti s njihovim rođacima neborcima. Zabrana izlaska van logora i u varoš vređala je i ponižavala ljude. Potpukovnik Mihailović je smatrao da je zabrana neumesna, »tim pre što i sam Načelnik Štaba lično je obećao njihovim starešinama, kada ih je primio pravo odlaska u varoš, pod komandom starešina«. Mihailović je nagašavao da »to nisu obični vojnici, to su zreli ljudi, starešine porodica, u svojim postupcima, mislima i željama navikli su da budu potpuno nezavisni, slobodni i odlučni«¹⁴.

Iako je raspoloženje sredinom februara bilo bolje nego deset dana ranije, ono još nije bilo »takvo da bi se odmah moglo pristupiti njihovom upisivanju u redove naše vojske i njihovom formiranju«. Stanje duhova videlo se 6/19. februara, povodom Mihailovićeve zapovesti da se sastave poimenični spiskovi po četama i bataljonima. U Bokeljskom i Trebinjskom bataljonu popis je izvršen, ali u Gatačkom, pa i u Bilećkom: »pod uticajem nekolicine bivših amerikanaca izjavioše da neće da kazuju svoje ime i prezime« i druge podatke, »misleći da sa ovim pisanjem spiskova oni se uvršćuju i obavezuju na služenje u našoj vojsci«. Dugo je trebalo objašnjavati dobrovoljačkim starešinama da spiskovi služe radi nabavke hrane i kretanja ljudi, a da će se za stupanje u srpsku vojsku »kad dođe vreme«, tražiti pojedinačne izjave. Potpukovnik je ponovo molio »da se ne žuri sa formiranjem ovih dobrovoljaca, a još manje pri-

¹² AVII, III-92-III, br. 1/166, Vrhovna komanda sa E. br. 54604 Ministarstvu i odgovor ovoga pod E. P. br. 568 od 25. I/7. II 1916.

¹³ Д. В у о в и ћ (Уједињење, 181) greši kad uopšteno navodi da su se o dobrovoljcima »brinuli Francuzi«.

¹⁴ AVII, III-57-II, br. 2/67, list 1—3.

begava oštrim i naglim merama«. Tada su dobrovoljci još bili »jako ozlojeđeni, ogorčeni strahovito u svima njihovim nadanjima«, zabiljni za svoju nejač, koja je ostala na kuémom ognjištu, izvragnuta austrougarskom teroru. Mihailović je apelovao na strpljenje: »kakvi su da su, svi politički obziri, ne govoreći o drugima, nalažu, da oni moraju biti s nama u rešenju našeg sudbonosnog biti ili ne«¹⁵.

Od samog dolaska na Krf postavilo se pitanje da li i kako uklopiti crnogorske dobrovoljce u regularnu srpsku vojsku a da oni ne deluju kao elemenat rastrojstva na ostale trupe, a naročito na ostale dobrovoljce. Još 24. I/6. II francuska misija je obavestila predstavnika Srpskog ministarstva vojnog da u grupi iz Crne Gore ima mnogo nezadovoljnika, te je predložila, ako srpska Vrhovna komanda ne želi da ih upotrebi u svojoj vojsci, da se ova masa popuni oficirima i uputi na kakav drugi front, na primer francuski, te da na Krfu ne zaprema mesta i ne bude na teretu. Francuska misija, pak, dobila je izveštaj od srpskih vlasti s terena da se pojavio strani agent Vlada Popović, koji nagovara crnogorske vojнике i Hercegovce da ne služe u srpskoj vojsci, nego da se jave za otpust iz vojske i da odu u Ameriku. Francuska misija nije raspolagala dovoljnim brojem policijskog osoblja, te joj nije bilo moguće da pronađe ovoga Popovića, tako da su zamoljene srpske vlasti da tragaju za njim i da ga odmah uhapse, ako ga nađu.¹⁶ Po obaveštenjima i same srpske Vrhovne komande, među dobrovoljcima Hercegovcima, Bokeljima i Dalmatinima koji su smešteni na poluostrvu Fustapidani bilo je i takvih čije je držanje odmah zapaženo kao sumnjivo i od štetnog uticaja na srpske vojne. S obzirom da su takvi primećeni po raznim logorima, naloženo je komandantima armija da naredi da se pomenutim dobrovoljcima spreči ulazak u logore bez izričite pismene dozvole, a komandantu Dobrovoljačke komande stavljeno je u zadatak da na njih obrati najveću pažnju i da im strogo i sasvim određeno dozvoljava izlaz.¹⁷

Borba protiv »sumnjivaca« ne bi bila aktivna da se ograničila na pooštrenje discipline. Trebalо je među dobrovoljce ubaciti povrljive obrazovane ljude da deluju kao kontraagitatori. Grupa mladih Crnogoraca koja je na Krfu bila povezana s Pašićevim krugom odlučila je, na primer, 18. II/3. III 1916. da u štab Dobrovoljačkog odreda bude primljen pravnik Milo Prlić, koji bi radio »po instrukcijama, koje su mu date«. Zatraženo je i da se dozvoli da Crnogorci intelektualci koji su tada bili na Krfu mogu dolaziti u logor dobrovoljaca i agitovati. Za rad među Hercegovcima preporučeni su sveštenici Todor Deretić, stari ustanički vojvoda, i Gačanin Avramović.¹⁸

Ovo uznemirenje imalo je veze s aktiviranjem politike kralja Nikole u pogledu dobrovoljaca. Crnogorski monarh našao je za potrebno da se lično javi svojim bivšim dobrovoljcima, pa im je uputio telegram u kome im je preporučio »slogu, ljubav i strpljenje« i poručio da će kroz kratko vreme »dobiti sve što vi prinadleži«. Izvesne su mere bile preduzete kod Francuza, te je L. Mijušković javio A. Radoviću u Brindizi da su svi crnogorski vojnici prebačeni na Krf i da će biti hranjeni i snabdeveni od francuske vlade, tako da

¹⁵ Isto, list 3—4 (izveštaj od 7/20. II 1916).

¹⁶ BPC XIV, 303 i 305, Akt ministra vojnog Vrhovnoj komandi bez broja od 25. I/7. II 1916.

¹⁷ BPC XV, 65, naređenje Vrhovne komande O. br. 28230 od 20. II/5. III 1916; AVII, III-57-II, br. 2/74; IV/2-31-V, br. 23/6.

¹⁸ DASIP, JO, sv. VII, Pov. br. 2009, Jovan Đonović Pašiću 19. II/4. III 1916.

nije bilo potrebe da se Radović o njima brine.¹⁹ Od prvog kontakta s dobrovoljcima Francuzi su ispitivali njihovo raspoloženje. Zbog toga je francuski poslanik na Krfu mogao da obavešti srpsku vladu: a) da vojnici koji su došli iz Amerike i koji su služili u crnogorskoj vojsci žele da ostanu kao zasebna grupa, ne ulazeći ni u srpsku ni u crnogorsku vojsku; b) da se među njima agituje da se vrate u Ameriku; c) da bi ovim ljudima što pre trebalo razmeniti perpere.²⁰ Imajući obaveze prema crnogorskom dvoru i vlasti, Francuzi su se početkom marta interesovali šta je sa bivšim crnogorskim dobrovoljcima. Srpska Vrhovna komanda odgovorila je da odred od 1.736 dobrovoljaca Bosanaca, Hercegovaca i Dalmatinaca i 13 Crnogoraca još nije konstituisan u jedan određen odred, i da će ovo pitanje biti uskoro i istovremeno rešeno s drugim pitanjima koja se tiču reorganizacije srpske vojske.²¹

Iako je srpska Vrhovna komanda načelno smatrala dobrovoljce iz bivše crnogorske vojske koji su prihvaćeni i transportovani na Krf (pošto su im iznuđene izjave da žele da stupe u srpsku vojsku) sastavnim delom svojih trupa, pitanje definitivnog rešenja dalje sudbine ovih ljudi ipak se iznova postavljalo. Ovo je bilo potrebno već zato da bi se prekinule agitacije agenata kralja Nikole i rad njegova samog, i da bi se otklonio štetan uticaj koji je ova fizički i moralno iscrpljena, neuređena i nedisciplinovana masa imala na inače prilično demoralisanu regularnu srpsku vojsku i druge dobrovoljce na Krfu. Načelnik štaba srpske Vrhovne komande bio je mišljenja da one koji to budu želeli treba uvrstiti u dobrovoljački odred; druge, pak, ako se slože, treba prebaciti u francusku Stranačku legiju; oni, međutim, koji bi odbili i jedno i drugo, imali bi se smatrati kao austrougarski podanici, koji bi se predali francuskim vojnim vlastima, da ih pošalju u neki svoj zarobljenički logor.²² Nešto ranije, po dolasku na Krf, po naređenju srpske Vrhovne komande od 6/19. februara, prilikom reorganizacije srpske vojske, bilo je predviđeno da se srpske dobrovoljačke trupe iz svih krajeva formiraju kao Dobrovoljački odred i pripove jednoj srpskoj diviziji.²³ Ova odluka, kojom se išlo za političkom asimilacijom dobrovoljaca, i koja je trebalo da predstavlja odgovor na predlog francuske misije (od 24. I/6. II) da se nepouzdani elementi iz bivše crnogorske vojske odstrane sa Krfu, očigledno nije primenjena na dobrovoljce iz bivše crnogorske vojske, možda zbog otpora dobrovoljaca i dalje agitacije crnogorske vlade među njima.

Mišljenje načelnika štaba srpske Vrhovne komande od 24. II/9. III 1916. najpre je prihvatio srpski ministar vojni (i preko njega

¹⁹ В ј о в и ћ, Уједињење 182.

²⁰ DASIP, JO, sv. VII, Pov. br. 1053, beleška J. M. Jovanovića od 23. I/5. II 1916, povodom razgovora sa francuskim poslanikom. Jovanović je izjavio da se suzbija agitacija za povratak u Ameriku, jer postoji sumnja da nju vode austrougarski agenti.

²¹ AVII, III-57-II, br. 2/66, srpska Vrhovna komanda sa O. br. 27782 šefu francuske vojne misije od 20. II/5. III 1916.

²² BPC, XV 77 od 24. II/9. III 1916, izveštaj Vrhovne komande ministru vojnom O. br. 28328.

²³ BPC XV, 17. — Ne samo bivši crnogorski dobrovoljci nego i drugi, na primer pripadnici »Sremskog odreda« nisu pristajali da uđu u »Dobrovoljački odred« vojvode Vuka, nego su tražili obrazovanje samostalnog bataljona; kada je ovaj ipak formiran, dobrovoljci su ga prozvali »Bataljon Srba dobrovoljaca«. (М. Ђ. к а р и ћ, Четнички и добровољци у ратовима за ослобођење и уједињење, Нови Сад 1925, 27.)

svakako i srpska vlada), a potom se s njim složio i šef francuske misije kod srpske vojske general Mondezir. Izvršena je podela »bosanskih dobrovoljaca« na one koji će služiti u srpskoj vojsci i na one koji su izjavili želju da stupe u Stranačku legiju, a predviđen je i logor za one koji ne bi pristali ni na jednu od ovih mogućnosti. Da bi se izbegli nesporazumi i teškoće između tih dveju grupa, Francuzi su predložili da se one odmah razdvoje, tj. da se oni koji će ući u sastav srpske vojske povuku sa poluostrva Korado i grupišu u logorima dodeljenim srpskim trupama. General Mondezir je obećao da će počev od 12/25. marta osigurati ishranu dobrovoljaca nameñjenih Stranačkoj legiji. Samo, pri tom je tražio da mu Srpsko ministarstvo vojno dostavi spisak sumnjivih dobrovoljaca, da bi ih stavlili pod strogi nadzor, kako bi se od njihove strane izbegla »svaka propaganda, koja bi mogla škoditi srpskim interesima«²⁴.

Dok je šef francuske misije kod srpske vojske prihvatio predlog srpske Vrhovne komande o daljoj sudbini pomenutih dobrovoljaca, francuska vlada je želela da se crnogorski dobrovoljci zasebno organizuju kao crnogorska vojska, po želji crnogorskog kralja. Pukovnik Petar Pešić, raniji načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande, koji se tada nalazio kao predstavnik srpske Vrhovne komande pri komandi savezničkih vojski, suprotstavio se ovoj koncepciji, tvrdeći da među ovim ljudima nema Crnogoraca; ako bi francuska vlada ostala pri ovome iz političkih obzira, Pešić je predlagao da se pitanje reši po dolasku predsednika srpske vlade Pašića u Pariz.²⁵ Vrhovna komanda francuskih armija, pak, bila je sklona da srpsku vojsku stvarno prizna za naslednika materijalnih efektiva i porudžbina bivše crnogorske vojske.²⁶ Francuskim vojnim krugovima i na Krfu i u Francuskoj bilo je jasno da će ljudi o kojima je reč vojnički u punom smislu moći iskoristiti jedino ako se stave na raspoloženje srpskoj vojsci. Borbeni efekat na frontu posle za saveznike neuspešne 1915. godine bio je van sumnje najvažnije merilo za donošenje odluka. Francuska vlada, međutim, morala je da vodi računa o savezničkim obavezama.

Opredeljivanje boraca izvršeno je 24. II/9. III odnosno koji dan ranije, i to na taj način što je od dobrovoljaca zahtevano da dođu u jedan logor srpskih trupa. Izvestan broj ljudi odbio je da se povinuje ovoj naredbi. Zbog toga je štab srpske Vrhovne komande izdještovao kod francuske vojne misije da se ovi ljudi pod jakom stražom sprovedu i interniraju, s tim da se Dobrovaljačka komanda obavesti kad se reguliše pitanje o ishrani ovih ljudi.²⁷ Komanda Srba dobro-

²⁴ BPC XV, 95—6, general Mondezir pod br. 523 od 27. II/12. III 1916. srpskoj Vrhovnoj komandi, koja je akt sa O. br. 28477 dostavila srpskom ministru vojnom.

²⁵ BPC XV, 147 i AVII, III-13, br. 3, list 162, depesa pukovnika Pešića Srpskom ministarstvu inostranih dela, koju je ono pod br. 1741, 3/16. marta dostavilo ministru vojnom, a ovaj pod Pov. F. D. O. br. 9405 od 6/19. marta srpskoj Vrhovnoj komandi. U Parizu se računalo da na Krfu ima 1.700 Crnogoraca, no Pešić je objasnio da ih stvarno ima svega 13, a da su ostali Hercegovci. (BPC XV, 64.)

²⁶ Na primer, kako Francuzi nisu bili u stanju da srpskoj vojsci stave na raspolaganje 36 brdskih brzometnih baterija, Vrhovna komanda francuskih armija je rešila da srpskoj vojsci preda bar šest baterija, koje su se izradivale za crnogorsku vojsku, s motivacijom da ih crnogorska vojska »izgleda više neće trebati.« (BPC XV, 16, prilog uz pismo šefa francuske misije na Krfu srpskoj Vrhovnoj komisiji od 7/20. II 1916.)

²⁷ AVII, III-57-II, br. 2/77, Vrhovna komanda komandantu mesta na Krfu sa O. br. 28319 od 24. II/9. III 1916.

voljaca samoinicijativno je ubrzala realizaciju ove odluke, te je Komandi mesta u Krfu uputila 114 bivših austrougarskih podanika, koji nisu hteli da se bore u redovima srpske vojske. Ovi ljudi došli su svome komandantu, majoru Lj. Borisavljeviću, i izjavili da su austrijski podanici i da traže da ih tretiraju kao zarobljenike i upute u zarobljeničke logore. Ministarstvo vojno je zatim zamolilo šefa francuske misije generala Mondezira da se ovi nesrećnici »kao austrijski podanici interniraju i upute na neko mesto, dalje od Krfa«. Pored ovih 114 malodušnih, izdvojeno je drugih 188 Hercegovaca, Bokelja i Dalmatinaca, dobrovoljaca iz redova srpskih zarobljenika, za koje je Srpsko ministarstvo vojno zamolilo Vrhovnu komandu da se upute u kakav logor srpske vojske i stave pod stražu.²⁸ Obe grupe francusku garnizonar uputio je na omrznuto ostrvo Lazaret.²⁹

Ovo opredeljivanje nije bilo u vezi s predlozima srpske Vrhovne komande, nego je bilo stvar grupne odluke dobrovoljaca, čije se nezadovoljstvo nedeljama kupilo. Pravo opredeljivanje organizованo je tek kasnije, na osnovu usvojenih pomenutih predloga. Zbog toga se srpska Vrhovna komanda nije složila s ovako brzim postupkom dobrovoljačkih komandi, umesto primene kazni, tim pre što su dobrovoljci u obema grupama prilikom sprovodenja u varoši Krfu pravili nered »svojim javnim negodovanjem i nepokornošću«. Vrhovnu komandu su zanimali brojni odnosi onih koji hoće da ostanu u dobrovoljačkom odredu i onih koji apsolutno ne pristaju da se bore zajedno sa Srbima i njihovim saveznicima.³⁰

Upravo zato što su u pitanju bile dve grupe dobrovoljaca Hercegovaca, Bokelja i Dalmatinaca (od kojih je samo manji deo ranije služio u crnogorskoj vojsci), a koji su pokazivali iste motive i oblike revolta, bilo bi pogrešno ako bi se ovo vrlo zaoštreno nezadovoljstvo dovodilo u vezu s nekom izuzetnom privrženošću crnogorskom dvoru. Pre svega, u većoj pomenutoj grupi nije bilo samo Hercegovaca i Bokelja. Tako akutna ogorčenost izazvana je dnevnom netrpeljivošću, pre svega zbog krajnje robusnog držanja srbjanskih oficira i zbog pokušaja grubog uticanja na odluku dobrovoljaca da ostanu u srpskoj vojsci, što su teže primali na lično dostojanstvo osetljiviji tipični dinarci i primorci nego dobrovoljci iz drugih krajeva. Bilo je konkretnih žalbi zbog batinanja i drugih oblika prinude, kao što je bilo pojava da su sami Srbijanci, naročito obrazovani ljudi u izbe-

²⁸ AVII, III-57-II, br. 2/77 i 2/83; III-13, br. 3, list 88—9, Komanda Srba dobrovoljaca komandantu mesta u Krfu od 24. II/9. III 1916. i odgovor Vrhovnoj komandi od 28. II/13. III na akt 18319; Ministarstvo vojno Vrhovnoj komandi Pov. F. Đ. O. br. 9314 od 24. II/9. III 1916.

²⁹ AVII, III-57-II, br. 2/71. O ovome je bio izvešten general Saraj (III-14, br. 1, list 18, pod 14/27. III 1916.)

³⁰ AVII, III-57-II, br. 2/83, Vrhovna komanda sa O. br. 28319 komandantu Srba dobrovoljaca 25. II/10. III 1916. — Prilikom sprovodenja u grupi od 114 bivših dobrovoljaca uz put su grdili Srbiju i njene zapovednike, koji su im »veći neprijatelji od Švaba« (AVII, III-57-II, br. 2/71, komandant mesta Krfa srpskoj Vrhovnoj komandi sa Pov. br. 30 od 25. II/10. III 1916). Kada su grupu od 188 bivših dobrovoljaca, koji su tražili da lađom budu prebačeni tamo gde su i druge srpske izbeglice, pokušavali da zadrže nekoliko dana u logoru III armije, dok navodno lađa ne dođe, dobrovoljci su jednodušno odbili da imaju posla bilo s kojom srpskom komandom. U krfsku tvrđavu sprovodi ih je vod francuskih alpijskih strelaca. Prolazeći gradom ovi su demonstrativno uzvikivali: »To nam je hvala za prolivenu krv na Bregalnici«, »Neka se zna kako brat s bratom postupa«, »Ako, bilo nas je 30.000 koji ostavismo kosti, boreći se za slobodu srpstva« itd. (AVII, III-13, br. 3, list 88—9.)

glištvu, najnepovoljnije govorili o svojoj državi i njenim upravljačima i politici.³¹

Zanimljivo je držanje izvesnih crnogorskih generala i oficira u to vreme na Krfu. Komandant poslednje crnogorske grupacije koja je pružala neprijatelju otpor, brigadir Petar Martinović, kad je sa nekim članovima štaba došao na Krf, prvo je odredio komisiju od tri oficira, koja je dobila zadatak da pregleda stanje kase Sandžačke vojske. Oficirima je pre toga u Skadru (gde ih je bilo oko 35) isplaćena šestomesečna plata, a na Krfu im je podeljena još izvesna svota. Nemajući pismenog naređenja da crnogorska vojska više ne postoji, blagajnik Savo Vukotić odlučio je da novac predal na priznanicu Grčkoj banci na Krfu, odnosno kao amanet glavnoj srpskoj državnoj blagajni. Pošto je bio odbijen na oba mesta, kasu je primio sam Martinović. Primivši novac, deo crnogorskih oficira (od njih oko 30) bio je za prelaz u srpsku vojsku, a deo za odlazak u Italiju. Nemajući mogućnosti da novac i dokumenta čuva po bivacima koji su se menjali, brigadir Martinović, kada je prešao u sastav srpske vojske, predao je kasu na revers Srpskom ministarstvu vojnom. Zbog predaje ove kase i zbog kleveta na račun brigadira Martinovića crnogorski Ministarski savet je juna 1916. godine otvorio istragu, koja se odugovlačila nekoliko meseci.³²

Izvestan broj hercegovačkih dobrovoljačkih i crnogorskih oficira, podoficira i činovnika podneli su krajem februara i u prvoj polovini marta molbe Srpskom ministarstvu vojnom za prijem u srpsku vojsku. Ministar Terzić u svom referatu Ministarskom savetu od (4/17. marta 1916.) tražio je da ovi ljudi od 12/25. januara 1916, tj. od dana kada šu se stavili na raspoloženje Vrhovnoj komandi ili Ministarstvu, uživaju novčanu hranu, i to po normama koje važe za odgovarajuće činove u srpskoj vojsci. Ministarski savet prihvatio je ovaj predlog kao privremenu meru, dok se ne prikupe podaci potrebni za prijem.³³

Držanje generala Mila Matanovića, a naročito brigadira Luke Gojnića od posebnog je značaja. Još prilikom povlačenja u Draču oba generala tražila su od srpske Vrhovne komande i od prestolonaslednika Aleksandra da budu primljeni kao generali u srpsku voj-

³¹ DASIP, CO, sv. I, Srpsko ministarstvo unutrašnjih poslova N. Pašiću sa Pov. br. 307 od 12/25. XII 1916 (iskazi francuskom potporučniku Selakoviću na Korzici: Hercegovci, Bosanci, Bokelji, Sremci, Banačani i drugi iz crnogorske vojske nisu hteli da se bore jer su bili tučeni od oficira). — O psovanju, batinjanju i ubijanju dobrovoljaca pisao je 1917. N. Pašiću Aleksandar Preradović, činovnik Ministarstva inostranih dela, na radu u generalnom konsulatu u Solunu (DASIP, JO, sv. V, Pov. J. br. 2467). O kritikovanju srpskih organa od strane izbeglica u Italiji, srpskih izbeglica, pisao je 14/27. XII 1915. N. Pašić, prema obaveštenju poslanstva u Rimu, ministru vojnom (AVII, III-75-I, br. 4/21, list 2.).

³² Martinović je kasu predao srpskom novčanom depou (pukovnik M. Masalović) 2/15. IV 1916; u pitanju je bila svota od 157.710 perpera (A-IICG, CIV, sv. 87, pismena izjava P. Martinovića, kao srpskog pukovnika, u Parizu 10/23. VIII 1916). Islednika koji je ispitivao blagajnika S. Vukotića 10/23. juna zanimalo je zašto su komisiju od tri člana sačinjavali oficiri koji su prešli u srpsku vojsku (komandir M. A. Đukanović, kapetan B. M. Novaković, kapetan B. Bulatović) i da li je bilo prisutnih u ovom radu crnogorskih oficira koji nisu ušli u sastav srpske vojske. Pomenuta komisija obavila je svoj posao 12/25. II 1916. (Isto, saslušanje S. Vukovića 7/20. i 10/23. VI 1916. u Bordou.)

³³ DASIP, JO, sv. III, K. Pov. J. br. 559, referat generala Terzića pod F. A. O. br. 16858 od 4/17. III 1916.

sku. Ovaj zahtev ponovili su na Krfu. U vezi s Matanovićem nisu postojale iluzije, jer se dobro znalo da je, iako nije bio neki političar, uvek bio čovek kralja Nikole.³⁴ Ambicioznom Gojniću nuđen je čin pukovnika, no njemu je to bilo malo.³⁵ U međuvremenu, dok je još vodio pregovore sa Srpskim ministarstvom, Gojnić je od kralja Nikole iz Liona primio telegram, u kome je kralj pozdravljaо crnogorske generale, oficire i vojnike koji su se, pored svih teškoća, povukli kroz Albaniju; kralj im je obećao da će u najskorije vreme imati sve što im treba i poručivao im da se što pre organizuju i budu gotovi za nove napore, jer da on na njih računa. Gojnić je zahvalio kralju Nikoli na brizi i skrenuo mu pažnju na sledeće: 1) da je vlada u domovini, uzevši kraljevu vlast u svoje ruke, onemogućila i najmanjoj crnogorskoj jedinici da izade iz zemlje; 2) da veoma mali broj oficira i vojnika na Krfu, koji su jedva kao pojedinci uspeli neprijatelju umaći iz Skadra, ne mogu obrazovati bilo kakvu trupnu jedinicu; 3) da su on i njegovi drugovi ponudili svoje snage srpskoj vojsci; 4) da je dobrovoljce Hercegovce, po naredbi vlade, Danilo Gatalo još u Lješu predao srpskim vojnim vlastima.³⁶ Kada, međutim, nije uspeo da se nagodi sa Srbijancima, Gojnić je, prema izveštaju jednog obično dobro informisanog kontraobaveštajca, počeo da podbunjuje bivše crnogorske dobrovoljce, poručujući im da će im kralj Nikola pozlatiti grbove, da će im slati novac za izdržavanje ako ne uđu u srpsku vojsku i da će doći knjaz Petar da im bude komandant. Gojnić je vrlo verovatno uhvatio vezu sa glavnim protivsrpskim agitatorom među dobrovoljcima, Vidakom Vaskovićem, koji je pričao da će on (Vasković), ako ih Francuzi ne budu hteli primiti, poraditi da dobrovoljci pođu u rusku vojsku, koja je stigla u Marsej.³⁷

Pre većeg izjašnjavanja dobrovoljaca, 3 generala, 7 oficira i 20 vojnika regularne crnogorske vojske su 21. marta upućeni u Francusku.³⁸ Izjašnjavanje nije izvršeno odjednom i samo protiv stupanja u srpsku vojsku; pored onoga o čemu je već bilo reči, dobrovoljci su se već u prvoj polovini marta deklarisali i za srpsku vojsku, te su prebačeni u tzv. severni logor I armije, u Komandu Srba dobrovoljaca.³⁹ Konačni rezultat izjašnjavanja dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske.

³⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 113, Tih. Popović N. Pašiću sa Pov. br. 11, iz Pariza 5/18. I 1917.

³⁵ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 519, Ministarstvo vojno N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 13299 od 14/27. IX 1918.

³⁶ DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 279, iz hartija dobrovoljačkog pa srpskog oficira Toma Vukomanovića, umrlog u Švajcarskoj 7/20. I 1918. Ovaj telegram upotrebljen je i u nepotpisanom i nedatiranom elaboratu iz 1917. godine (verovatno Sv. Tomića) o politici kralja Nikole da sačuva nezavisnost Crne Gore (DASIP, CO, sv. II); DASIP, CO sv. II, Pov. br. 7569, gen. Terzić preko Vintrovica Krfu 23. X/5. XI 1916. o Gojniću.

³⁷ DASIP, CO, sv. I, izveštaj Nikole Srdjanovića, poverenika Ministarstva inostranih dela, majoru Lj. Borisavljeviću, na Krfu 14/27. IV 1916. Kralj Nikola se telegramima javljaо i drugima, na primer zapovedniku bokeškog bataljona Niku Kažanegri. (Лубрик, н. д. II, 71—2.)

³⁸ Р. д'Алозијер, *Прво искрцавање српских трупа на Крфу*, Ратник V/1931, 42. — N. Pašić je i dopisnicima ruske štampe (*Новое время*) juna 1916. davao izjave da je u Albaniju prešlo samo 10 crnogorskih oficira i 13 vojnika (*Српске новине* 4. VI 1916; Д. Вујовић, *Рад српске владе* 682.)

³⁹ AVII, III-57-II, br. 2/59, Vrhovna komanda ministru vojnom sa O. br. 28474 od 28. II/13. III 1916.

gorske vojske na Krfu bio je sledeći: od njih 1.700 koji su pobegli na Krf 450 je pristalo da uđe u sastav srpske vojske 26,5%), 1.100 je želelo da se pridruži Stranačkoj legiji (64,7%) a njih 150 (8,8%) nisu hteli da služe kao vojnici. Kako se po francuskim zakonima bivši austro-garski podanici nisu mogli u toku rata primiti u francusku vojsku (pa dakle ni u Legiju), 1.100 dobrovoljaca ie trebalo uvrstiti u red dobrovoljaca koji bi se, po sporazumu s generalom Sarajem (Sarail), takođe uputili u Solun. Pri tome je Vrhovna komanda francuskih armija 6. aprila smatrala da je bespredmetno zanimati se pitanjem o naročitoj formaciji crnogorskih trupa; one koji nisu hteli da služe kao vojnici ili da stupe u Srpsku dobrovoljačku komandu trebalo je takođe predati generalu Mondeziru.⁴⁰

Na Krfu je u to vreme živilo dosta Crnogoraca civilnih izbeglica. I kod njih je sprovedena politika izvesnog izjašnjavanja, i to najpre na taj način što su bili prisiljeni od srpske Vrhovne komande da traže dozvolu boravka na Krfu.⁴¹ Neki su bili nešto kasnije poslati u Francusku, gde su mnogi radili u barutanama (Sali de Žirond, Ripo i Lorg); to su obično bili oni koji su od francuskih vojnih komisija oglašeni za nesposobne.⁴² Drugi su pojedinačno upućivani u francuske bolnice u Tunisu i Alžiru.⁴³ Sedmog aprila 280 izbeglica iz Hercegovine i Bosne u logoru Govino obratilo se francuskom »komandantu logora crnogorske dobrovoljačke brigade« Bartelemiu (Barthélémy) da budu upućeni na rad u Francusku zbog toga što su na Krfu živili bez posla i u lošim zdravstvenim uslovima; u molbi je napomenuto da će se obratiti engleskim vlastima, ako im Francuzi ne izadu u susret.⁴⁴ Pored pomenute dve opredeljene vrste civila izbeglica, postojali su i neutralni, koji su bili protiv izjašnjavanja i koji su bili štetni po srpske interese, naročito ako su bili u dodiru s dobrovoljcima⁴⁵. Neki su od neutralaca, ne mogavši da trpe

⁴⁰ BPC XV, 257—8; AVII, III-14, br. 1, list 87 i 92-III, br. 1/167, list 6, izveštaj generala Rašića, srpskog vojnog izaslanika u Vrhovnoj komandi francuskih armija srpskoj Vrhovnoj komandi Pov. br. 18 od 6/19. IV 1916. Vid. o tome i: P. д'А л о з и ј е р, н. н., 42 — Pomenuti francuski zakon donesen je 16. VIII 1905. — О неzadovoljstvu crnogorskih dobrovoljaca na Krfu pisale su i nemačke novine, npr. *Neue Freie Presse* (6. IV 1916) (*Pregled listova* br. 97 od 31. III/13. IV 1916, 3).

⁴¹ Na primer: izjava Podgoričanina Nikole B. Ćetkovića srpskoj Vrhovnoj komandi (AVII, III-162, br. 11). Dr Mih. Vukčević u pismu N. Pašiću 10. XI 1916, ustajući protiv prisilne mobilizacije crnogorskih đaka za srpsku vojsku, pominje politiku sile pukovnika Masalovića, Kneževića i drugih srpskih oficira prema crnogorskim izbeglicama. (DASIP, CO, sv. I.)

⁴² Б. Х р а б а к, н. н., 184; A-IICG, CIV, sv. 100, br. 1677, Mitar Trifunović iz Marseja 7. VI 1917. Crnogorskom ministarstvu vojnom; CIV, sv. 87, br. 710, Bilećanin Stevan Bjeletić Ministarstvu vojnom 28. XI 1916. i akt Nevesinjca Save Zuravca Ministarstvu vojnom od 28. XI 1916.

⁴³ A-IICG, CIV, sv. 98, br. 2184, Nevesinjac Stanko Kokotović Ministarstvu vojnom od 17. VIII 1917.

⁴⁴ AVII, III-92-III, br. 1/166. Bartelemi je ovu molbu sproveo srpskoj Vrhovnoj komandi.

⁴⁵ Podgoričanin Nikola Ćetković, dok je srpska vojska bila na Krfu, u društvu još nekih Crnogoraca držao je, na primer, baraku — kantinu kod vojnog logora i dobro zaradivao. Kada je traženo da se svi Crnogorci izjasne hoće li u srpsku ili francusku vojsku ili žele da se tretiraju kao stranci, Ćetković se nigde nije prijavio; tek kad su trupe napustile ostrvo, tražio je od Francuza da mu omoguće odlazak u Francusku ili Švajcarsku. Pošto su Francuzi zatezali s vizom, Ćetković se telegrafski obratio crnogorskoj vladu. (DASIP, CO, sv. I. C. br. 105, nepotpisana beleška.)

pritisak Srbijanaca, prebegli u Valonu, odakle su ih Italijani prebacili na Lipare.⁴⁶

Slično regrutovanje bivših crnogorskih i srpskih dobrovoljaca obavljeno je u toku marta i maja i na Korzici i na Liparima, i to, što je naročito karakteristično, s više uspeha nego na Krfu, gde su srpskim organima sva sredstva bila na raspoloženju. Na Liparima su se ljudi samoinicijativno javljali već februara meseca, a kada je maja 1916. na otoke došao delegat srpske vlade iz Rima, bez velike agitacije i bez ikakvog pritiska prijavilo se za svega nekoliko dana 35% ukupnog broja izbeglica, tj. ono što je bilo najbolje i najborbenije. I na Korzici je marta 1916. sve relativno dobro išlo, dok se ljudi nisu u Marseju sreli s organima srpskih vlasti, koje su svuda brzo i lako ubijale patriotski zanos dobrovoljaca. Na Liparima je opredeljivanje bilo: za srpsku ili crnogorsku zaštitu, dok je treća grupacija pokazivala simpatije prema Italijanima.⁴⁷ Na Krfu je tada bilo: najpre za srpsku vojsku ili Stranačku legiju (u koju su se javile i pristalice kralja Nikole), a kad Francuzi nisu bili spremni da posluže kao paravan, javljale su se nove orientacije; treća grupacija je ovde bila malobrojna, i ona je, pristajući na razne statuse, želela da ostane van borbe i politike.

U toku marta 1916. crnogorska vlada, nasuprot kralju Nikoli, nije pokazivala interesa u pitanju posebne crnogorske vojske. Francuski poslanik pri crnogorskem dvoru sastao se s predsednikom vlade L. Mijuškovićem, kome je saopštio sadržinu pisma generala Galjenija (Gallieni) od 16. marta o pitanju crnogorske vojske. Mijušković je izjavio da smatra »nekorisnim insistirati na organizaciji odelitih crnogorskih jedinica«. O ovome je još istoga dana bio obavešten vrhovni zapovednik francuskih oružanih snaga Žofr, uz obaveštenje da Crnogorci koji su evakuisani na Krfu nisu mogli biti uključeni u redove srpskih dobrovoljaca. Prvi biro štaba francuskih armija je u vezi s tim obavestio šefa francuske misije na Krfu da 1.100 ljudi koji su se javili za Stranačku legiju ne mogu biti primljeni, te ih kao i drugih 450 ljudi koji su se opredelili za srpsku vojsku »treba uvrstiti u redove gore naznačenog Dobrovoljačkog odreda«. Dalje je poručivao: »Oni će se uputiti u Solun, kao što ste (tj. Mondezir) predložili, sporazumno sa đeneralnom glavnom komandom Istočne vojske.«⁴⁸

Izjašnjavanje na Krfu za srpsku vojsku ili francusku Legiju izvršeno je po prethodnom dogovoru Srpskog ministarstva vojnog i generala Mondezira. Šef francuske vojne misije bio je pokretač i ideje da se razdvoje deklarisani, »da bi se izbegla ma kakva teškoća između tih dveju grupa«. Oni koji su se opredelili za Stra-

⁴⁶ Б. Храбак, н. н., 149. — У свом članku *Nikola Pašić najzaslužniji Srbin za ujedinjenje Srbije i Crne Gore* (*Политика* 16. XII 1921, 1) Свет. Томић je pisao da »су се из дана у дан код ових избеглих Crnogoraca о crtavale две struje: jedna за потпуно уједињење Србије и Црне Горе а друга за stanje koje je i do tada postojalo.«

⁴⁷ Б. Храбак, н. н., 151—4, 161.

⁴⁸ AVII, III-92-III, br. 1/167, list 6; III-14, br. 1, list 88, francusko ministarstvo inostranih poslova br. 111 od 29. III 1916. i saopštenje I biroa štaba francuskih armija br. 3312 francuskoj vojnoj misiji na Krfu. — U pismu koje je povodom svoje ostavke uputio kralju Nikoli, L. Mijušković je istakao (tačka 12) da smatra da je »pitanje formiranja jednog crnogorskog dobrovoljačkog korpusa na Krfu loše započeto od samog početka«, zato što je sam kralj Nikola u San Đovani di Medua predao prestolonasledniku Aleksandru »toute sa armée en train d'émigrer.« (A-IICG, CIV, sv. 120/5.)

načku legiju prešli su na francusko sledovanje.⁴⁹ Francuzi su bili zainteresovani da bivšim crnogorskim dobrovoljcima povećaju snage na makedonskom ratištu nego da ih primaju u svoju Stra-načku legiju, jer se dobijala jedinica koja je manje stajala i nije morao da se vrši rizičan transport preko ugroženog dela Sredozem-nog mora. Za pristalice kralja Nikole Legiju je trebalo iskoristiti da se u njenom okviru obrazuje jezgro crnogorske vojske i da se preko nje dođe u Francusku, bliže crnogorskom dvoru. Pored toga, u Le-giji je i materijalni položaj bio mnogo povoljniji. Pokušaji da se obra-zuju crnogorske jedinice ili bar jezgra predstavljali su u izvesnom smislu i liniju manjeg borbenog izlaganja, pošto bi se prema malim nacionalnim formacijama savezničkih država moralno imati političkih obzira i njima se nije mogao odrediti kakav veći i iscrpljujući vojni zadatak, a, kao kadrovska jezgra, ove formacije bi bile i pri-merno snabdevene. Dobrovoljci su toga morali biti svesni, tim pre što je dobrovoljački status u svim vojskama, a naročito u srpskoj bio najnepovoljniji, jer su gubici dobrovoljaca bili neobično veliki zbog zadatka koji su im poveravani, uz obično manje uredno snab-devanje i negu nego kod regularne vojske.

Od interesa je videti kako su tumačili motive za svoje opredeljivanje internirani bivši dobrovoljci na Korzici, kada su se jednom rezolucijom (24. decembra 1917) obraćali predstavnicima Srbije: »Bijaše nas u tom logoru (Korado) oko 2500 ljudi. Nastadoše među nama dogovori, kako čemo i de čemo; nažalost nađe se među nama nekoliko njih agenata i to većinom na čelu naših jedinica, te oni da izvedu sebi neku sramotnu nagradu počeše da skupu (!) nekoji tamo a nekoji ovamo; dođe među braćom zbog toga dosta nesloge, nastade čitava nesloga; neki od tih zlijeh ljudi, agenata, počeše da pričaju kako su nas sramotili srpski oficiri da nemamo pravo da idemo pod njihovu komandu zbog toga, jer kazaše, kad je onda u putu bilo onako, a da kako bi bilo da podemo pod njihovom koman-dom; oni biše (!) od nas svakog čuda činjeli, batinovali i zlijem riječima uvijek vrijeđali, nego rekoše da idemo pod englesku ili fran-cusku komandu, i da se tuj borimo. Druga grupa tih čelovođa bjehu oficiri, koji su nam bili starešine u Crnoj Gori, od njih neki počeše da prijete kako će se nama kad podemo pod srpskom komandom za ono što ih nije smo slušali (biti) gladni, goli i bosi u Crnoj Gori (...) Navalise oni (!). Dvije stranke jedna protiv druge, izgubiše volju zbunjenoj vojsci koja je onoga časa sva bila izgubljena, a sve za sve, omraziše nas prema srpskim oficirima. Istina je da napome-nemo da je baš i bilo i od njih pojedinaca koji su imali preslabe izraze prema nama, što ih nijesmo zaslужili da se nam govori, jer ako se iko srpstvu odužio ovoga rata i svakojega, i de je god trebalo, mi smo tuj prvi bili. Zbog tijeh trzavica koje onda bjehu, dođe nam pitanje očemo li stupiti u vojsku srpsku ili francusku, ali na žalost mi se iz našeg neznanstva odlučismo da podemo pod francusku komandu.«⁵⁰

Preko hiljadu crnogorskih dobrovoljaca koji su izrazili nepo-verenje srpskoj komandi smešteni su u logoru Govino na poluostrvu

⁴⁹ AVII, IIIa-112-I, br. 6 i IV/2-31-V, br. 23/7, srpska Vrhovna komanda sa O. br. 28780 od 16/29. III komandantu II armije.

⁵⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 16, rezoluciju koja je upućena Boži Milanoviću potpisali su: Stevo Kovačević, Vaso Borota, Trifko Dželep, Ivo Milić, Bogdan Plavšić, Joko Boreta i Petar Ivanović.

Korado pod francuskim zapovedništvom. Organizovali su se u bataljon (»Bataljon Hercegovačko-Bokijeljski«) od pet četa i izabrali su starešine među sobom. Kada je kralj Nikola dočuo šta se radi na Krfu, uputio je tamo jednog svog izaslanika da pozdravi ovu vojsku, da joj razdeli nešto novca na ime uskršnje pomoći i da ispita opštu situaciju na Krfu. Kada se delegat vratio sa Krfa, naglasio je da je hitno potrebno da se na Krf uputi nekoliko oficira, koji bi preuzeли komandu nad ovim bataljom. U to vreme, međutim, kralj Nikola nije mogao ništa ozbiljnije da pruži, jer je usledila ostavka Mijuškovićeve vlade. U vezi stim tačna je konstatacija »...da ni tokom sledećih mjeseci kralj ni vlada nijesu u tom pravcu preduzeli ništa ozbiljno, pa nijesu u ovu jedinicu uputili nijednog oficira«⁵¹.

Petnaestog (dvadeset osmog) aprila francuski pukovnik Bruso i raniji komandant bivših crnogorskih dobrovoljaca major Lj. Borisavljević obišli su pomenuti bataljon (tada 1.200—1.300 ljudi) i izbeglice-zarobljenike u Fustapidaniju, koji su ranije izjavili da neće da se bore (240 ljudi). U Govinu se pukovnik Bruso predstavio da dolazi u ime francuske misije na Krfu, koja je primila izvesne molbe od bivših crnogorskih dobrovoljaca. Na pitanje da li je disciplina u srpskoj vojsci glavna smetnja da stupe u srpsku vojsku, dobrovoljci su odgovorili potvrđeno. Bruso je naveo da je disciplina u francuskim trupama stroga i da ih francuska armija ne može primiti u svoje redove. Kad ih je zapitao da li žele da se bore u sastavu koje druge vojske, ruske, engleske ili italijanske, dobio je pozitivan odgovor. Kad je obećao da će se i za maloletne i iznurene naći mesta u Francuskoj, bio je pozdravljen sa »Živela Francuska«. Po dozvoli pukovnika progovorio je nekoliko reči i major Borisavljević. Za srpsku vojsku ovom prilikom prijavilo se samo 20—30 dobrovoljaca. U Fustapidaniju, pak, za stupanje u srpsku vojsku javilo se 9, a za stupanje u redove koje druge vojske nije se javio niko. Bruso je rekao Borisavljeviću da bi francuski vojnici digli revoluciju da oficiri s njima postupaju kao srpski oficiri s dobrovoljcima.⁵²

Kralj Nikola je mimo svoje vlade nastojao i dalje da preko svojih emisara agituje kod dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske. Pri tome su se koristili razni putevi i sredstva, pa i grčke barke koje su služile za transport vojske, hrane i pića.⁵³ Zanimljiv je slučaj nastao o Đurđevdanu 1916, krsnoj slavi crnogorskog kraljevskog doma. Kralj Nikola (odnosno major Tomašević po kraljevom nalogu)

⁵¹ Б ј о в и ћ, Уједињење, 182. — Naziv bataljona u molbi Iva Radulovića crnogorskom Ministarstvu vojnom, iz Bizerte 8. XII 1916. (A-IICG, CIV, sv. 87, br. 83.)

⁵² AVII, III-57-II, br. 2/103, list 1—2, major Lj. Borisavljević načelniku operativnog odeljenja štaba srpske Vrhovne komande 16/29. IV 1916; III-111, br. 2, Vrhovna komanda ministru vojnom sa O. br. 334 od 24. V/6. VI 1916. — Vrhovna komanda francuskih armija donela je (7/20. V 1916) odluku da bi »1000 Bošnjaka«, koji nisu hteli služiti u srpskoj nego u savezničkim vojskama bilo neugodno primiti u rusku ili italijansku vojsku, te ih je trebalo uputiti u jedan dobrovoljački odred, koji stoji pod komandom generala Saraja« (AVII, III-111, br. 1, ministarstvo vojno Vrhovnoj komandi sa pov. F. D. O. br. 310 od 13/26. V 1916).

⁵³ Očigledno zato da bi sprečila nepovoljne kontakte i strane uticaje, srpska Vrhovna komanda je zabranila prevoz srpskih i bivših crnogorskih vojnika između Krla i pojedinih ostrva i mesta grčkim barkama bez narocite dozvole. Da bi se održavala čvršća disciplina, zabranjena je i prodaja alkoholnih pića sa brodova. (BPC XV, 214, naredenje Vrhovne komande br. 28283 od 25. III/7. IV komandantima armija.)

uputio je proglašenjem crnogorskim dobrovoljcima, izražavajući želju da će nastaviti borbe uz saveznike pod crnogorskim zastavama. Tom prilikom poslat je novac bivšim dobrovoljcima kao kraljev dar, te je francuska vojna misija na Krfu tražila od srpske Vrhovne komande podatke o broju Bosanaca, Hercegovaca i drugih, koji su kao crnogorski dobrovoljci primljeni u srpsku vojsku. Načelnik štaba Vrhovne komande general P. Bojović odgovorio je Francuzima »da se novac deli samo onim dobrovoljcima koji su izjavili da će služiti u engleskoj, ruskoj ili talijanskoj vojsci. Oni pak koji su stupili u redove srpske vojske kao dobrovoljci, smatraju se kao srpski vojnici i njima se ne može davati novac, koji sa strane dolazi«⁵⁴.

Pokušaj darivanja bivših dobrovoljaca bez novca bio je priječno jeftin i proračunat gest (upotrebljen u isto vreme na Liparima, a kasnije u mnogo većoj meri i na Korzici⁵⁵), koji je moralno bio utoliko više deplasiran što se docnije stalno upiralo prstom na to da Pašić ima uspeha kod dobrovoljaca zbog toga što ima više para. Iz Bojovićevog odgovora, pak, izlazi da su se početkom maja deklarisani bivši crnogorski dobrovoljci već bili potpuno uključili u srpske jedinice⁵⁶, dok oni dobrovoljci koji su izjavili da žele da služe pod engleskom, ruskom i italijanskom zastavom još nisu bili uključeni u kadar pomenutih armija. Izjašnjavanje za pomenute vojske ne samo na Krfu nego, na primer, i u Alžiru⁵⁷ značilo je dobijanje u vremenu, pošto su i francuske i srpske trupe odmah upućivane na front.

Novi predsednik crnogorske vlade Andrija Radović, prilikom susreta sa srpskim poslanikom Ljubom Mihailovićem protestovao je zbog akcije delegata srpske vlade iz Rima na Liparima i osvrnuo se na držnje srpske strane prema bivšim crnogorskim dobrovoljcima na Krfu. On se žalio što se među dobrovoljce ubacuju srpski agitatori da rade na uvlačenju dobrovoljaca u srpsku vojsku. Po Radoviću, crnogorska vlada »želi da se i dalje o njima stara«, te je o Đurđevdanu uputila 20.000 dinara kao pomoć tim dobrovoljcima. Radović je apelovao da se, u interesu zajedničkog rada, dogovorno reši i pitanje dobrovoljaca da bi se izbegla dotadašnja trivenja.⁵⁸ U jugoslovenskim krugovima u Ženevi se već 21. V/3. VI 1916, po vesti iz Bordoa, znalo da je crnogorski kralj Nikola protestovao protiv toga što se crnogorski vojnici koji se nalaze na Krfu prisiljavaju da stupe u srpsku vojsku i da se odreknu crnogorskog državljanstva. Po tim vestima, međutim, postojao je nesporazum između kralja i njegovog novog

⁵⁴ AVII, III-14, br. 1, list 139—9, akt francuske misije srpskoj Vrhovnoj komandi pod br. 1001/D, od 25. IV/8. V 1916; III-111, br. 6, Vrhovna komanda br. 417 od 27. IV/10. V, s pismom pukovnika Dušija i s proglašenjem izdatim u Bordou 23. IV/6. V 1916. Koncept odgovora gen. Bojovića od 26. IV/9. V nalazi se na poledini akta.

⁵⁵ Е. Храбак, н. н., 150, 174—6.

⁵⁶ Komanda Srba dobrovoljaca i Dobrovoljački odred prešli su iz nadležnosti II armije (Vardarska divizija). Od Srba dobrovoljaca obrazovan je polubataljon sa dve polučete po formaciji dobrovoljačkih komandi, i to prva polučeta formirala se od dobrovoljaca Bilećkog a druga od dobrovoljaca Bokelj-skog, Gatačkog, Trebinjskog i Crnogorskog bataljona. Polubataljom je u sastavu Dobrovoljačkog odreda komandovao major Lj. Borisavljević, (A-VII, IIIa-112-I, br. 6 i IV/2-31-V, br. 2317, Vrhovna komanda komandantu II armije sa O. br. 28780 od 16/29. III 1916.)

⁵⁷ A-IICG, CIV, sv. 95, izjašnjavanje bivšeg dobrovoljca Opuhe juna 1916. u Alžiru za englesku vojsku.

⁵⁸ DASIP, CO, sv. VII, Pov. br. 3902 Lj. Mihailović Krfu telegramom br. 65 iz Bordoa, 10/23. V 1916.

Ministarstva, jer je kralj tražio da se u pogledu ovoga pitanja pregovara sa francuskim vladom, a novi crnogorski kabinet se s tim nije složio. U Ženevi se znalo i to da je francuska vlada zatražila da se oni crnogorski vojnici koji ne pristanu da stupe u srpsku vojsku dovedu u Francusku i da se dodele ruskim trupama, koje su se nalazile u vojnom logoru Meiji u Šampanjji.⁵⁹

Ideja o priključivanju bivših crnogorskih dobrovremenaca sa Krfa ruskim jedinicama je nesumnjivo odgovarala politici crnogorskog dvora i ovu ideju su agitatori kralja Nikole propagirali na Krfu u vreme opredeljivanja dobrovremenaca; od ovih su se mnogi stvarno i javili za rusku vojsku, kada se Francuzi nisu oduševili da dobrovremence prime u Stranačku legiju. Crnogorski dvor i vlada, međutim, u ovo vreme nisu još pristupili nikakvima pripremama ni u Francuskoj, ni u Italiji, ni u Americi za obrazovanje crnogorske vojske van zemlje. Parole crnogorskih agitatora na Krfu a kasnije i druge, koje su se menjale prema prilikama (prvo Stranačka legija, zatim stupanje pod englesku, rusku ili italijansku zastavu, docnije i za bataljon pod Francuzima na Solunskom frontu, najzad, kod dobrovremenaca iz Amerike, opet za Legiju i za rad u francuskim fabrikama), bile su upravljenе samo protiv stupanja dobrovremenaca u srpsku vojsku i u velikoj meri značile su samo povlađivanje onim raspoloženjima izvesnih dobrovremenaca da se već dosta dalo za srpsko i da se više ne ulazi u neposrednu borbu; u ovim parolama još nema pozitivnog, određenog programa o samostalnoj crnogorskoj vojsci na francuskom ili kom drugom frontu. Za kralja Nikolu bilo je značajnije da sačuva crnogorsko državljanstvo dobrovremenaca iz zemalja na koje je aspirirao i da crnogorske zastave ovih realizatora interesa dinastije čuva do poslednjih momenata rata u pozadini, dok saveznici ne izvedu rat do pobeđenosnog kraja, nego da se efektivno učestvuje u borbi za oslobođenje i kroz borbu steknu politički kapitali (kako se uopšte rasuđivalo u ono doba buržoaskog nacionalno-političkog egoizma i imperijalizma). U jednoj krajnje zaoštrenoj situaciji ratnih godina separatistička dinastička politika crnogorskog dvora mogla se, kako je izgledalo, obezbediti samo kroz stvarno bekstvo od borbe, u kojoj su protivnici sa srpske strane ulazili sa više snaga i sa boljim pozicijama u svakom pogledu.

IV. — Bataljon Crnogoraca pod francuskom komandom na Solunskom frontu 1916. godine

Posle četvoromesečnog boravka na Krfu, pošto se srpska vojska reorganizovala i prebacila na mekadonsko ratište, nije bilo više razloga da se jedinica bivših crnogorskih dobrovremenaca drži neupotrebljena na Krfu. Za komandanta bataljona postavljen je u Solunu jedan francuski major (Rivet), za komandire četa niži francuski oficiri. Vodnici i desetari bili su iz redova dobrovremenaca. Dobrovremenci su još na Krfu tražili da im se dozvoli nošenje crnogorske kape. Francuzi su na ovo pristali, te su im uz francusku uniformu podeljene crnogorske kape.¹ Kao što se vidi, borbu između srpske Vrhovne koman-

⁵⁹ Pregled listova (Ženeva) br. 188 od 26. V/8. VI 1916, str. 3 (prema listu Zeit od 4. VI 1916).

¹ Б ј о в и ћ, Уједињење, 183.

de, koja je nastojala da preko francuskih vojnih krugova i razbijanjem dotadašnjih dobrovoljačkih jedinica izvuče bivše crnogorske dobrovoljce ispod uticaja dinastije Petrović, i crnogorskog dvora, koji je preko svojih agenata slabio borbenu gotovost pomenutih masa, prekinula je za izvesno vreme Vrhovna komanda francuskih armija; ona je izdala nalog francuskoj misiji na Krfu da bi bilo nezgodno primiti u rusku ili italijansku vojsku (kombinacija s britanskim trupama delovala je verovatno neubedljivo i Francuzima) hiljadu »Bosnjaka« koji nisu hteli služiti u srpskoj, dakle savezničkoj vojsci.²

Bataljon je doplovio u Solunski zaliv na jednom talijanskom parobrodu 30. maja. Zapovednik transporta poručnik Radović odmah je stavio na znanje članu srpske komisije za iskrcavanje da za njega komisija ne predstavlja nikakvu vlast, jer se bataljon stavlja pod francusku komandu. Francuskom potporučniku, inače Srbinu, Vlad. Zagorskom Radović je službeno izjavio: »Mi smo poslati od našeg gospodara Kralja Nikole da se borimo na strani naših hrabrih saveznika protiv zajedničkih neprijatelja. Molimo francusku komandu da nam dozvoli da možemo istaknuti iznad logora našu crnogorsku zastavu i da nam se pošalje francuski komandant.« Hitno upitan, šef generalštaba Istočne vojske general Mišo smatrao je da je želja crnogorskog poručnika prirodna, pa je dozvolio da se iznad logora ovog bataljona u Mikri istakne crnogorska zastava. Odmah je bataljonu upućen major Rive, koji je dugo vremena služio u Stranačkoj legiji, a koga su dobrovoljci oduševljeno pozdravili i primili. Srpska komisija za iskrcavanje zvanično je protestovala protiv ovakvog postupka, dokazujući da su dobrovoljci Srbi i da moraju biti upućeni u srpske jedinice.³ Bataljon je na zahtev generala Saraja izvršio posedanje grčkih upravnih nadleštava (guvernerstva i prefekture policije, železnice, pošte i telegrafa, carinarnice i lučke kapetanije) zbog političkih trzavica u Grčkoj⁴, nastalih savezničkom okupacijom severne Grčke i intervencijom u korist Venizelosa.

Kad je bataljon stigao u Solun, crnogorski delegat za ishranu u Solunu Niko Hajduković došao je u dodir sa crnogorskim oficirima bataljona. On je s njima razgovarao o obrazovanju jedinice, o stavu srpskih vlasti prema bataljonu itd. Hajduković se ovom prilikom s njima dogovorio da se bataljon odvoji od francuske vojske i postane samostalna crnogorska jedinica. Crnogorski oficiri su naglasili da su se oni za to borili i na Krfu, bez obzira na to što ih vlada nije dovoljno pomogla. Rešili su da kralju Nikoli u ime svih pripadnika bataljona upute telegram, kojim će ga pozdraviti kao gospodara i vrhovnog komandanta. Hajduković je sastavio telegram, koji su oni potpisali i poslali kralju Nikoli 19. V/1. VI 1916. Istoga dana Hajduković

² AVII, III-111, br. 1, srpski ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 310 od 24. V/6. VI 1916 (pripadnici ovoga bataljona, iako nisu sačinjavali jedinicu Stranačke legije, primali su snabdevanje kao legionari). — P. д' А л о з и ј е р (н. н., 42), međutim piše: »Коначно око 1.000 Bosanaca i Hercegovaca poslati su u Solun, где су придати ruskoj brigadi ekspedicione kora i tu su obrazovali jedan svoj bataljon.«

³ Arhiv Istorijskog instituta u Beogradu, Manji otkupi i pokloni br. 11/I, kut. 73, dr Vladimir Zagorski, Beleške i zapažanja sa Solunskog fronta (1915—1917) 26—7. — Za Zagorskog ovaj je bataljon prostо crnogorski. Dok on govori o Blagojeviću umesto o Radoviću, drugi izvori, naročito iz kasnijih nedelja ne znaju za takvog crnogorskog oficira u bataljonu.

⁴ II. III o h, n. n., 145—50. — Po Šoéu »Začetak crnogorske vojne jedinice« u izbeglištvu upravo treba tražiti na makedonskom ratištu.

je uputio brzovaj predsedniku crnogorske vlade o dolasku bataljona i o potrebi da se kod Francuza preduzmu mere da se stvori jedna crnogorska jedinica; istovremeno je tražio telegrafsko ovlašćenje da može u tom pogledu raditi kod generala Saraja.⁵ Kao što se vidi, Hajdukovićeva inicijativa je najpre bila sasvim lična, bez uputstva sa strane crnogorske vlade i dvora.

Ne čekajući odgovor vlade, Niko Hajduković je otisao generalu Saraju i obrazložio mu potrebu da se obrazuje crnogorska vojska, koja bi uskoro mogla dostići jačinu od jedne divizije. Saraj se saglasio s predlozima i naredio je šefu svoga štaba da zajedno s Hajdukovićem razradi ideju o organizovanju crnogorske vojske. U načinjenom referatu predložio je da postojeći bataljon u Solunu dobije naziv Prvi crnogorski bataljon, da bude pod crnogorskom zastavom i da oficiri nose crnogorske grbove a vojnici na kapama inicijale kralja Nikole, da bataljonom komanduju francuski oficiri, ali sa mešovitim osobljem štaba. General Saraj je prihvatio ove predloge i dao nalog da se sprovedu.⁶ Hajduković je o postignutom sporazumu telegrafski obavestio (24. V/6. VI) predsednika crnogorske vlade i tražio da mu se dozvoli da izradi i preda starešinama grbove. Vlada se s ovim saglasila i dala je potrebna uputstva (26. V/8. VI), a zatim novim telegramom izrazila zahvalnost svim oficirima i vojnicima na ukazanoj odanosti.⁷

Čim se Hajduković javio vladu dobrovoljci su tražili da im se dadu crnogorske kokarde, što je Saraj dozvolio. Saznavši za ovo, sam srpski ministar vojni otisao je komandantu Istočne vojske da mu objasni da nije trebalo dozvoliti kokarde, pošto nije reč o Crnogorcima nego o Hercegovcima, Bokeljima i Bosancima. U ovome, međutim, Saraj je ostao pri svome. Prilikom razgovora stradao je samo Hajduković, koga su Srbjanci prikazali kao čoveka koji se samo predstavlja kao delegat kralja Nikole, a stvarno se lično nameće da posreduje

⁵ Б ј о в и ћ, Уједињење, 183—4. — U biografiji N. Hajdukovića koju je spremio za direktora ženevskog lista *Journal* bivši kancelar Crnogorskog poslanstva u Petrogradu Stevo N. Bajković pored ostalog je napisao da je, na primer, Hajduković 1915. prodao svom nerazdvojnom ortaku Milanu Varoščiću partiju navodno budavog kukuruza od 100 vagona koji je Rusija poslala crnogorskom stanovništvu po 17 dinara (12 franaka) sto kilograma, a ovaj ga je još istog dana preprodao po 28 franaka; grdnu svotu nastalu iz razlike cena ortaci su podelili (A-IICG, CONU, sv. 62), Srpski ministar unutrašnjih dela Lj. Jovanović (u pismu Pašiću Pov. br. 1051 od 23. IX/6. X 1918) tvrdio je o Hajdukoviću i sledeće: »U vreme organizacije naše vojske na Krfu, bilo je na Krfu oko 2.000 dobrovoljaca većinom iz Boke Kotorske i Hercegovine. Niko je tada odavde (iz Soluna) poručio preko Vasilija Učumovića da oni nipošto ne stupaju u srpsku vojsku.« (DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 548.) — Ј. Т е т-к о в и ћ (n. d. 229—30) beleži N. Hajdukovića kao crnogorskog kurira na Solunskom bojištu.

⁶ Б ј о в и ћ, Уједињење, 183—4.

⁷ Isto. — Radovićevi telegrami Hajdukoviću tih dana engleskim kablogramom bili su sledeći: 2. VI 1916: da saopšti francuskom komandantu da mnogo nade polazu u njega u nastojanju da formiraju crnogorsku jedinicu; 4. VI 1916: na izjavu lojalnosti bataljona kralju Nikoli Radović je odgovorio da kralj neće žaliti truda da olakša napore oko stvaranja crnogorske jedinice; 4. VI 1916: Radović je obavestio da nastoji da se Hercegovci dobrovoljci podvedu pod komandu bataljona u Solunu. Telegrama od 26. V/8. VI 1916. nema među Radovićevim telegramima, kako tvrdi N. Hajduković. — Hajduković je, navodno, proizvodio dobrovoljce u podoficire i oficire. (DASIP, PO 1917, sv. V, generalni konzulat sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917. Krfu o špijunskom radu u Solunu.)

između dobrovoljaca i Francuza.⁸ Posle pomenutih Sarajevih odluka mogućnosti srpske Vrhovne komande i Ministarstva vojnog u ovom pitanju znatno su ograničene, tako da se morala aktivisati srpska vlada, koja je za vreme raspri na Krfu prividno stajala po strani. Vlada je želela da zna kako su uopšte svi bivši crnogorski dobrovoljci upotrebljeni i raspoređeni, da li u posebnom odredu uz saveznike, kod srpske Dobrovoljačke komande ili su rasuti po operacijskim jedinicama.⁹

U mešovitom štabu kao crnogorski starešina bataljona važio je poručnik Danilo Radović, a kao crnogorski komandiri četa fungirali su: Stanoje Sredanović, Stevo Kovačević (orijentisan više na Srbiju), Vukan Martinović, Aleksa Damjanac i Petar Grgur. Radi razmene novca najpre su išli u Solun Radović i Damjanac, a onda Vukan Martinović, koji je od Hajdukovića doneo svakom oficiru po crnogorski komandirski grb i obećanje o novom daru kralja Nikole i o crnogorskoj zastavi. Kada su bile napravljene i vojničke kokarde i zastava, Hajduković je sa fotografom došao u logor. Pošto su se dobrovoljci slikali sa crnogorskom zastavom, umnožene reprodukcije pod naslovom »Crnogorska vojska na Solunskom frontu« upućene su po savezničkim zemljama u cilju propagande. Protiv ovakvih čisto političkih akata ustali su mnogi dobrovoljci, ali su ove paralisišali oficiri, osobito Damjanac.¹⁰

U međuvremenu, na ideji o crnogorskoj vojsci na balkanskom bojištu radila je i Radovićevo vlada u Parizu. Radović je, naime, najpre 11. juna poslao telegram Hajdukoviću da je vlada donela postavljenja za oficire, barjaktare i podoficire u bataljonu kao crnogorskoj jedinici; Hajduković je ovlašćen da zatraži od Francuske komande da odobri to davanje činova i znakova. Kada se jedinica već nalazila na frontu, 28. juna depeširao je Hajdukoviću da će vlada odrediti novčanu pomoć vojnicima da bi ih zadovoljila, i da ona nastoji da u

⁸ DASIP, knjiga telegrama prestolonasledniku Aleksandru 1916—1918. (neregistrovano), telegram načelnika štaba Vrhovne komande O. br. 1303 od 27. V/9. VI 1916. — O reakciji srbjanske strane general Saraj je pisao da su se Srbi našli povredeni zbog širokogrudosti prema zahtevima dobrovoljaca, i da su dozvolu nošenja kokardi smatrali kao savezničko nepriznavanje njihovih aspiracija na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju. Saraj je dobrovoljce smatrao za »slaves du Monténégro et des bouches du Cattaro«, koji nisu hteli pod srpsku komandu. (*Général Sarraïl, Mon commandement en Orient (1916—1918)*, Paris 1920, 91.)

⁹ AVII, III-14, br. 1, list 258—8'; BPC XV, 452—3, ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. D. O. br. 200 od 27. V/9. VI 1916. — Srpska Vrhovna komanda je odmah odgovorila da je od dobrovoljaca Hercegovaca i Bokelja kod Francuza obrazovan bataljon od pet četa, sa 4 oficira, 5 podoficira i 953 redova; bataljonom i četama komandovali su francuski oficiri; bataljon je imao komoru kao slične francuske jedinice. (BPC XV, 453.)

¹⁰ A-IIICG, CONU, sv. 59, B. Milanović A. Radoviću 5/18. IX 1917, prilog izjave Hercegovca Dorda Kasavice; kao nap. 26/IV. В ј о в и ћ, Уједињење, 184. — Dobrovoljci su kod Hajdukovića založili novca za 100.000 din. radi razmene, koja nije još dugo posle toga obavljena (B. X р а б а к, n. n., 169). — Prema obaveštenju srpskog ministra unutrašnjih poslova Lj. Jovanović, posebna veza N. Hajdukovića u bataljonu bio je Vasilj Uščumović i neki Petar Vukčević, koji je preko svojih ortačkih veza izdejstvovao dozvolu za držanje kantine u Sedesu, gde je juna 1916. bataljon logorovao. Po istim vestima Petar Grgur i Nevesinjac Janko Andelić doneli su u Solun radi razmene 180.000 perpera i poneli su u logor zastavu i grbove. Tom prilikom Andelić se u Solunu sastao sa zemljakom Ilijom Stjepanovićem, koji je Andeliću savetovao da Hercegovci ne posluže prohitevima kralja Nikole, te da u logoru ne prime kokarde i zastavu; Andelić ga je poslušao i u logoru bio protiv Hajdukovićeve političke linije. (DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 548, pismo N. Pašiću Pov. br. 1051 od 23. IX/6. X 1918.)

Solun pošalje jednog oficira. Misao je bila da se neki viši crnogorski oficir uputi kao komandant dobrovoljačke jedinice. Ona se nije mogla ostvariti, jer se Luka Gojnić, ne postavši ministar vojni, oneraspoložio i oputovao u Rusiju, a komandir Risto Ljumović, takođe nezadovoljan prestankom svoje pridvorne službe, nije se mogao uzeti u obzir; ostali raspoloživi oficiri, pak, nisu imali ni čin komandira (majora).¹¹

Teškoće su se pojavile i pri određivanju borbenog sektora bataljona. Saraj ga je uputio u planinski teren kod sela Ošina, pored Ljumnice, a prema Humu, jugozapadno od Đevđelije.¹² Kada je upućen na front, bataljon je bio podeljen na pet četa i brojao je ukupno 964 čoveka (od kojih 5 oficira i 5 podoficira). Na zahtev dobrovoljaca Francuzi su, dozvolivši crnogorske kokarde, odlučili da promene i dotadašnji naziv bataljona u Crnogorski bataljon. Ove promene pravdane su time da bi se sa svakim ko bi iz ove jedinice pao neprijatelju u ruke blaže postupalo kao sa Crnogorcem. Načelnik štaba srpske Vrhovne komande molio je generala Saraja, svakako po nalogu svoje vlade, da se ne menja raniji naziv jedinice, i on je to obećao.¹³

U prvih deset dana meseca jula bataljon se nalazio na odseku kota 896, selo Ošin — Sulidere, levo od 122. francuske divizije, a prema srpskim odeljenjima. Krajem jula bataljon i susedne francuske jedinice na liniji Kupa — Ošin zamenio je jedan pešadijski puk i jedna brdska baterija iz sastava srpske Moravske divizije.¹⁴ Na novom položaju, koji se nalazio na bitoljskom sektoru, bataljon se nalazio preko dva meseca. Pri prvom sudaru s neprijateljem jedinica je bila zapažena; neprijatelj je to zabeležio u svojim ratnim biltenima, govoreći o pojavi crnogorske legije na frontu. Mnogi dobrovoljci su odlikovani francuskim a potom i crnogorskim odlikovanjima. Crnogorska vlast je još početkom jula odobrila po franak dnevno vojnicima a oficirima platu, pored onoga što su primali od Francuza. Francuzi su dobrovoljcima davali samo 4 franka mesečno i odbili su da iko sa strane daje vojnicima pod njihovom komandom neku posebnu veću platu. Ipak, za mesec jun Radović je u Solun preko banke »Kredi Lijone« poslao 30.000 franaka. Crnogorski oficiri su i dalje tajno bili na vezi sa Hajdukovićem, a ovaj je redovno o svemu obaveštavao vlast i davao mišljenje o novčanom nagradivanju.¹⁵

¹¹ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 92, Tih. Popović Pašiću sa Pov. br. 213 iz Pariza 27. XII 1916/9. I 1917.

¹² Général Sarrail, n. d., 90; BPC XV, 453, srpska Vrhovna komanda ministru vojnom sa O. br. 1335 od 28. V/10. VI 1916; A-IICG, CIV, sv. 100, br. 2670, kaplar francuskog 60. peš. puka Bosanac Milan Đukić crnogorskoj vlasti, iz Bezansona 4/17. IX 1916. — Postoji verzija da je bataljon odmah upućen na položaje u pravcu Bitolja (II. III oħ, n. n., 149; A-IICG, CIV, sv. 87, br. 417, narednik Bilećanin Uroš Đ. Perinović crnogorskom ministru vojnom 30. VIII/12. IX 1916: pominje da je još maja meseca ranjen na položaju kod Bitolja).

¹³ BPC XV, 453 i AVII, III-111, br. 1 srpska Vrhovna komanda O. br. 1135 od 30. V/12. VI ministru vojnom. — Saraj, kao komandant savezničkih snaga na Solunskom frontu, pisao je da njegovi odnosi nisu bili regulisani, pošto su srpskim saveznicima direktive dostavljali na Istoku Mondezirova misija a u Francuskoj međusavezničke konferencije u Šantiju. (Général Sarrail, n. d., 130.)

¹⁴ BPC XVI, 93, 207, 213—4 i 216 od 8, 24. i 25. VII 1916. (Srpske komande bataljon zovu Bataljon Bošnjaka.)

¹⁵ II. III oħ, n. n., 145—50; Вујовић, Уједињење, 188; BPC XV, 453; kao nap. 12/IV — Protiv zahteva crnogorskog ministra vojnog 13/26. juna da se dobrovoljcima kao crnogorskim vojnicima pošalje 30.000 franaka protestovao je narodni poslanik i član državne kontrole Jovo Đurašković (A-IICG, CIV, sv. 87, br. 25/1916.)

Srpske vlasti s pažnjom su pratile događaje s dobrovoljačkim bataljonom. Kada su srpske čete zaposele položaje u blizini pomenute jedinice, počela je živa propaganda među njenim pripadnicima. Među crnogorske dobrovoljce navodno je često dolazio pukovnik Stojan Popović s nekim majorom. Zbog toga je Hajduković molio crnogorsku vladu da se pošalje neki viši crnogorski oficir, kako bi se uspešnije suprotstavilo ovoj propagandi. S obzirom da traženi oficir nije dolazio, Hajduković je intervenisao kod Francuske komande da se bataljon premesti na drugo mesto, kako bi bio dalje od Srbijsanca.¹⁶ Uzalud je general Bojović, kao načelnik štaba srpske Vrhovne komande, tvrdio da se u bataljonu ne nalaze Crnogorci, te da ne treba dozvoliti crnogorske kokarde i da treba izmeniti crnogorski naziv jedinice, jer general Saraj nije ispunio dato obećanje.¹⁷ Srpski ministar vojni mogao je samo preko generala Rašića da interveniše u Vrhovnoj komandi francuskih armija da se u blizini srpske vojske ne dozvoli nikakva posebna formacija; napomenuto je da se u Solunu bavi emisar crnogorskog kralja Hajduković i zatraženo je da se upute potrebna naredenja koja bi omogućila da se u srpskoj vojsci u kojoj se tada nalazilo 660 bivših crnogorskih dobrovoljaca održi red. General Rašić je odmah javio da »je izvesno da će se učiniti po našoj želji, naime da se u blizini naše vojske neće tolerirati nikakva naročita formacija crnogorska«¹⁸.

Srpska strana u ovo vreme manje se bojala crnogorske agitacije a više nastojala da, pozivajući se na zadatke poverene srpskoj vojsci, ukloni svaku šansu o nekoj samostalnoj crnogorskoj jedinici, bilo pored srpskih trupa ili na kakvom drugom položaju Solunskog fronta. Kada se ništa nije moglo postići preko čudljivog Saraja, radilo se u Parizu. Francuska vojna misija je malo zatim obavestila srpsku Vrhovnu komandu o nastojanjima kralja Nikole i Hajdukovića u Solunu. Po njenom mišljenju, i francuska vlada je želela da stane na put crnogorskoj propagandi kod ranijih crnogorskih dobrovoljaca koji su bili austrougarski ili američki podanici.¹⁹ Svoju ofanzivu protiv crnogorske linije započela je srpska strana na nevojničkom terenu i držeći se donesenih francuskih odredaba. Kako saveznička vojna komanda nije dopuštala izbeglicama da se bave u Solunu, Hercegovci i Primorci u Solunu morali su zatražiti srpsku zaštitu, da ne bi, bez ićiće zaštite, bili internirani. Da se ovi ljudi ne bi izgubili za buduću crnogorsku vojsku, Radović je 20. jula telegrafski javio Hajdukoviću da će kod Rusa izraditi rusku zaštitu. Od ovog vremena izbeglice i

¹⁶ В у ј о в и ћ, *Уједињење*, 188. — За prilike u Makedoniji crnogorska vlada, iako zainteresovana za posebni odred, bila je inertna. U pogledu organizacije vojske na Istru, ona je u to doba samo u predlogu budžeta za 1916. godinu predvidela troškove za vojsku na Solunskom frontu od 2.000 ljudi i transportne troškove za ljude koji bi se tamо upućivali. (Isto, 183. i 184.)

¹⁷ AVII, III-14, br. 1, list 253—3', BPC XV, 451—2, srpska Vrhovna komanda prestolonasledniku na Krfu sa O. br. 1303 od 26. VI/9. VII 1916.

¹⁸ AVII, III-14, br. 2, list 129' i 131; III-162, br. 11. BPC XVI, 153, delegat general Rašić srpskoj Vrhovnoj komandi sa Pov. br. 28 od 3/16. VII 1916. Д. В у ј о в и ћ (*Уједињење*, 188) piše da su srpske vlasti govorile Francuzima da je to politička jedinica preko koje kralj Nikola želi da se rehabilituje».

¹⁹ Kao nap. 21/IV. Zvanični naziv bataljona bio je tada »Prvi crnogorski bataljon br. 501«. — U samom bataljonu Srbijancima je uspelo da se ljudi zavade i da pristalice srpske strane pocepaju crnogorsku zastavu i premlate zastavnika a da grbove bace pod noge. Ova je grupa tražila da se bataljon zove jugoslovenski. (DASIP, PO 1917, sv. V, generalni konzulat Krfu sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917. o špijunskom radu u Solunu.)

dobrovoljci su se počeli pokazivati nestabilni i uzbudeni.²⁰ U celu igru uvučen je i ruski konzul u Solunu.

Ne znajući da su se iza pokrenutih srpskih akcija nalazili i izvesni francuski forumi, i Hajduković je nastavio sa svojim inicijativama. Svakako namerno, on je francuskoj vojnoj misiji za komandanta crnogorskog bataljona dostavio pismo, tražeći da major Rive obavesti svoje oficire i vojnike da on (Hajduković) ima na raspoloženju 30.000 franaka na ime njihove junske plate; molio je da mu se pošalje depuracija bataljona sa spiskom koji bi Rive overio.²¹ Hajdukoviću je svakako naročito stalo da uspostavi zvanični kontakt s pripadnicima bataljona i da, pored toga, ojača prema Francuzima svoj navodno službeni položaj predstavnika crnogorske vlade. U ovoj svojoj prenagljenoj akciji nastojao je da se koristi i intervencijom ruskog konzula. Povodom ovog Hajdukovićevog koraka general Saraj je odmah (14/27. jula) izjavio srpskom delegatu pri svom štabu da on niti poznaće niti priznaje nikakvog crnogorskog delegata i da ima naređenje iz Francuske da ne uspostavlja nikakve veze sa zvaničnom Crnom Gorom. Saraj je dодao da će, ako Hajduković zatraži prijem, odbiti da ga primi. Bataljon je dobio naziv Bosanski bataljon²², tj. onako kako su ga zvalе srpske komande u to vreme.

Da bi sprečio svaki kontakt između bataljona i srpskih trupa i da bi izašao u susret molbama obeju strana, general Saraj je naredio da se bataljon prebaci na dojranski sektor bojišta. Hajduković je tada, međutim, bio protiv seobe; tražio je od generala Saraja da bataljon ostane na istom položaju, i to iz vojničkih rasloga, jer se nalazio na pravcu prema Crnoj Gori, u kojoj je general Vešović digao ustank. Saraj se najpre povukao, a onda iznova izdao zapovest da jedinica pređe na označeni sektor i preko ruskog konzula poručio Hajdukoviću da ubuduće ne sme da održava vezu s dobrovoljcima, pod pretnjom udaljenja iz Soluna.²³ Ono što je započeo Hajduković nastavili su crnogorski oficiri u bataljonu zahtevajući da se jedinica boriti na arbanaškoj granici.²⁴

Na putu za novi položaj, na maršu od Kukuša kolonu je sustigao general Saraj. Crnogorski oficiri bataljona otišli su k njemu i ponovo zatražili da se ime bataljona promeni, i da pođe na arbanaški deo fronta (da bi bili bliže Crnoj Gori). General im je odgovorio da oni kao vojnici imaju da slušaju njegova naređenja, a ako bude bilo potrebno da bataljon promeni mesto, on će izdati zapovest, pa bilo to

²⁰ Kao nap. 12/IV.

²¹ AVII, III-4, br. 2, list 166'; BPC XVI, 349, francuska vojna misija srpskoj Vrhovnoj komandi sa br. 1020/C od 11/24. VII 1916.

²² AVII, III-14, br. 2, list 167; III-162, br. 11, O. br. 3569; BPC XVI, 350, delegat pukovnik Milojević srpskoj Vrhovnoj komandi sa O. br. 572 od 15/28. VII 1916. — Saraj se kasnije žalio na kralja Nikolu ili tačnije na »jednog od njegovih pristalica bez službenog mandata«, koji je u vojnike bataljona unosio »intrige na intrige«, i koji je hteo da ih plaća, te je u tom smislu tražio da posreduje i ruski konzul; Saraj ga je zbog toga odagnao iz Soluna (Générail Sarraïl, n. d., 90—91. — Srpska vlada načinila je (9/22. VII) korak i u Petrogradu da se na Saraja utiče da Hajdukovića ne prima kao predstavnika Crne Gore. (Лубурин, n. d., I, 91—2.)

²³ Бујовић, Уједињење, 188—9.

²⁴ Kao nap. 3/IV. — Zagorski beleži da je Saraj za smeštaj bataljona na bataljonskom sektoru bio u dogovoru sa srpskom Vrhovnom komandom, i da je bataljon stvarno trebalo da uđe u sastav I srpske armije. Ovakvo rešenje bilo je u suprotnosti sa samom idejom o dolasku bataljona na front.

i na arbanaški deo fronta. Pomenutim oficirima to nije bilo dovoljno, nego je Radović, kad se Saraj povratio, ponovo tražio ono što i ranije. Bataljon je stigao u selo Aleksiju i ulogorio se. Radović je obilazio četne komande i s njima nešto poverljivo razgovarao. Za vreme bivakovanja u selu masa se opet pod uticajem oficira uzbunjivala, tražeći crnogorsku zastavu, grbove i crnogorsko ime bataljona. Potom su došli u neku bukovu šumu, koja je bila udaljena dva-tri kilometra od borbenog lanca, i tu im je određen logor i odmor za nekoliko dana, s tim da posle toga posednu neka sela koja je neprijatelj držao. Trećeg dana crnogorski oficiri sa svojim francuskim kolegama otišli su da pregledaju položaj. Odmah posle povratka oficira počeo je među vojnicima kružiti glas da će samo dobrovoljački bataljon ići da zauzme neka tri sela, mada su tu već izginule dve divizije Engleza, pošto je u pitanju bila jedna pregledna ravnica bez ikakvog zaklona, koju su Bugari tukli mitraljezima. U vojničkoj masi nastala je uzne-mirenost i slučajevi otkazivanja poslušnosti. Pozvan je komandant divizije kojoj je bataljon dodeljen. General je izveo pred sebe četne i vodne starešine, koje su, ne pitajući ranije nikoga, izjavile da vojska neće da se bori; kad su zapitani za uzrok, složno su odgovorili da neće da se bore bez crnogorske zastave i crnogorskog naziva bataljona.²⁵

Bataljon je vraćen u selo Aleksiju. Tamo je svaki preko tumača zapitan da li hoće da ostane vojnik i da se bori u sastavu Bosanskog bataljona; za ostale je rečeno da će biti враћeni u Solun da predaju oružje i da će odande biti otpravljeni za Krf. Većina je krenula za Solun. U Solunu su kod ovih ljudi agitovali sa svake strane. Dolazili su srpski oficiri, popovi i drugi da ruže Crnu Goru i njene upravljače. Mnogi od onih koji su došli iz Amerike naivno su verovali da će sada zaista biti upućeni u svoju drugu domovinu. Optimističke prognoze koje su isle za tim da ljude demoralisu širili su uvek isti ljudi. Po dolasku u Solun Radović i Damjanac su tajno posetili Hajdukovića i iscrpno ga obavestili o događajima. Na osnovu toga Hajduković je podneo opširan izveštaj vladu. Ova dva oficira zatvorena su po dolasku u logor. Kasnije su druga dvojica pokušala da se preostali deo bataljona prisajedini Esad-pašinom odredu.²⁶

Osnovno pitanje bilo je naziv jedinice. Crnogorski oficiri (koji su, prirodno, bili nosioci dinastičkih interesa kuće Petrovića i koji bi se utopili u srpskoj masi, te se na drugi način ne bi mogli razviti kao kakav značajniji činilac) i deo zagrejanih pristalica kralja Nika-nike nikako se nisu složili s promenom imena. Vojnike je naročito podbunjivao potporučnik Aleksa Damjanac, tako da se njegova četa prva pobunila. Damjanac je kao čovek bio najagresivniji; na primer, bar deset puta potezao je revolver na francuskog poručnika koji je bio komandir njegove čete. Komandant bataljona major Rive, utvrdivši istragom da su za odricanje poslušnosti najviše krivi Damjanac i Radović (koji je u međuvremenu unapređen za kapetana), naredio

²⁵ Д. В у ј о в и ћ (Уједињење, 189) на osnovu tendencioznih Hajduko-vičevih memoara stvar prikazuje drugčije. — Kasnije, u zatočeništvu na Korzici, neki bivši dobrovoljci ovako su objasnili svoj postupak: »I među nama ne beše čoveka koji bi znao kud će nas naš postupak odvesti, pa da nam to objasni, nego se ludo pustimo, te otkazasmo poslušnost na frontu.« (ASRS, MUD, Izbeglička arhiva 1917. (neregistrovano), B. Milanović dr Svet. Radovanović u Pariz, iz Bastije 8. VI 1917.)

²⁶ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 608, izjava St. M. Teofilovića, Alojza Hovjeckog i Đ. Kasavice 2/15. IX 1917. u Červioni, poslata Sv. Tomiću na Krf.

je da se obojica zatvore. Pre nego što je Radović zatvoren, Hajduković je poslao poruku da ako ne može da se održi stari naziv, da se bataljon bar zove »I crnogorsko-hercegovačko-bokeški bataljon«. Hajduković je, isto tako, dao nalog da se jedinica izbori da ostane na starom položaju.²⁷

U međuvremenu je Hajduković od P. Flamenca primio pismo o tome da se sa Lipara neki dobrovoljci šalju u Solun.²⁸ Hajduković je o tome obavestio šefa štaba Istočne vojske i uspeo da dobije dozvolu da poseti logor razoružanih dobrovoljaca. Još iste večeri odborenje je povučeno, te kad je u logoru bio odbijen, Hajduković je u francuskom štabu izveden pred Saraja, koji mu je jarosno izjavio da nije nikakav predstavnik Crne Gore, da je kriv što su vojnici otkazali poslušnost, da je njegova (Sarajeva) stvar da se brine o crnogorskim vojnicima koji budu pristizali, a da će Hajduković dobiti isprave da napusti Solun.²⁹ S obzirom da je vodio brigu o žitu, brašnu i drugoj hrani koja se nalazila u magacinima, Hajduković je uspeo da se uz pomoć ruskog konzula održi u Solunu do oktobra 1916. godine. U toku avgusta i septembra, kad je situacija s bataljom bila najaktuelnija, Hajduković nije dobijao nikakav odgovor od vlade na svoje izveštaje koji su se odnosili na »crnogorsku vojsku na Solunskom frontu«, i to zato što je Radović prešao na kurs političke saradnje sa Srbijom.³⁰

Od oko 960 pripadnika bataljona nekolicina je još u selu Aleksiju pristala da se uključi u srpske jedinice. Od ostalih koji su došli u Solun u drugoj polovini avgusta izgledalo je da će se sa njih 600 još nešto moći uraditi. Sarajevom naredbom posle konferencije savezničkih generala, 20. avgusta 1916. odlučeno je da se Esad-paša sa svojih hiljadu Arbanasa iskrca u Solunu i da zaposedne položaj između italijanskih trupa i srpskog levog krila. Na isti pravac, prema srpskom levom krilu, trebalo je da krene i Riveov bataljon (u kome

²⁷ Isto. *Бујовић, Уједињење*, 189. — Prema srpskim obaveštenjima, veći deo bataljona tražio je da se bataljon zove »hercegovačko-primorski«, što bi s obzirom na sastav ljudstva bilo i najprirodnije, a tek jedan deo je zahtevao naziv »crnogorski«. (Kao nap. 12/IV.)

²⁸ Od stotine prijavljenih za Solun pošlo je njih 19; grupu je vodio porednik Iliju P. Vukotić iz Bara; u njoj je bilo 7 Grbljana i 6 iz Brajića. (X p-a-k, n. n., 158.)

²⁹ *Бујовић Уједињење*, 189—90; *Лубурин*, n. d., I, 95—6. — O kažnjavanju jedinice vidi: *Général Sarrail*, n. d., 91 — V. Zagorski piše da je Saraj u jednom času nameravao da bataljon izvede pred ratni sud zbog nediscipline. (Kao nap. 3/IV.)

³⁰ J. Ђетковић, n.d. 229—30; A-IIICG, br. 297/I, str. 168/20; CONU, sv. 62, Bajkovićeva biografija N. Hajdukovića. Sa Hajdukovićem je interniran u Francusku i njegov pomagač u Makedoniji Petar Vukčević (DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 548, Lj. Jovanović Pašiću sa Pov. br. 1051 od 23. IX/6. X 1918). Po svom dolasku u Francusku, i pošto je avgusta 1917. postao crnogorski ministar, Hajduković je postao meta novinarskih napada. Radovićevo *Уједињење* je poslednjih sedmica rata izvuklo njegov portret »iz Nejiskog albuma«, te je rdav glas koji je Hajduković uživao tendenciozno objašnjavalо njegovim radom u Solunu: »Optuživan je, naime, da je tamo bio saučesnik nekih Grka u snabdijevanju neprijateljskih sumarena kao i u prodaji izvještih produkata neprijatelju, zbog čega su ga savezničke vlasti protjerale iz Soluna u oktobru 1916. godine.« (*Уједињење*, 13/26. IX 1918, 3.) *Journal de Genève* je povodom njegovog izbora za ministra pisao, na osnovu izjava nekih pariskih Crnogoraca, da »nije baš hrabrio crnogorske dobrovoljce da se bore u redovima srpske vojske. (Краљевски српски пресбиро — u daljem tekstu: КСП, Преглед стране штампе — u daljem tekstu: ПСШ, br. 67. od 11. VIII 1917, 6.)

se tada beleže »Jugosloveni«), ako se u njemu zavede disciplina.³¹ Kako ponovni pokušaji slanja bataljona na front odnosno vrbovanja pojedinaca nisu uspeli, bataljon je oktobra prebačen na Korziku.³² Jedan broj pripadnika bataljona našao se u Francuskoj, gde su upućeni kao teži ranjenici kao i srpski vojnici.³³

Oko 125 dobrovoljaca (od kojih 20 Crnogoraca) iz Bosanskog bataljona ostalo je u Makedoniji. Većina njih sačinjavala je tzv. Jugoslovensku četu, sastavljenu, izgleda, od dobrovoljaca iz Amerike, koji su tražili ovaj naziv. Četa je pod starim nazivom (détachement bosniaque) uključena u francuske trupe na bitoljskom frontu. Neki od ovih boraca upućeni su novembra 1916. u Francusku, a drugi su identifikovani kod Bitolja marta 1917. godine.³⁴ Aprila 1917. godine ova »crnogorska jedinica« nalazila se u Zejtliniku kraj Soluna i u nju je iz srpskih trupa prebeglo 11 dobrovoljaca (2 iz Crne Gore, 3 iz Bosne, 5 iz Hrvatske i Slavonije i jedan Dalmatinac) i jedan Piroćanac, srpski vojnik. Deo odreda je upravo u to vreme prebačen u Marsej, gde su se u marinskoj kasarni vodili kao »Jugoslovenska četa«.³⁵

Akcija srpskih vojnih krugova u Solunu, a delom u Parizu, dakle, urodila je plodom: »crnogorski« bataljon kao predstavnik vojske crnogorske države je likvidiran, a glavni protagonist ideje o samostalnoj crnogorskoj vojsci uklonjen je iz Soluna, jer nije imao potrebnu podršku crnogorske vlade. Jedina korist za crnogorski dvor od postojanja i delovanja pomenutog bataljona sastojala se u tome što je saveznička javnost ipak upoznata s postojanjem posebne crnogorske jedinice na makedonskom ratištu.³⁶ U vezi s tim, neki

³¹ Général Sarrail, n. d., 386. — Iako je kod Saraja pao u nemilos, Hajduković je još uspeo da se bataljonu prikomanduje 15 crnogorskih oficira i artiljeraca, koji su u svoje vreme bili upućeni kao instruktori Esad-pašinoj vojsci, a tada su s njom došli u Solun. (Бујовић, Уједињење, 188; BPC XV, 453; II, III o. h., n. n., 194.)

³² Бујовић, (Уједињење, 190) greši kad piše da je bataljon »kompletan« ukrepan na brod. — Od zatećenih dobrovoljaca na Korzici do pred kraj avgusta 1918. 90% interniraca se javilo za srpsku vojsku. (Храбак, n. n. 183.)

³³ A-IICG, CIV, sv. 87, br. 417 (liste 24 ranjenih u Tuluonu, 2 u Bordou itd.) br. 112 (Bilećanin narednik Uroš Perinović), sv. 88, br. 147 (U. Perinović), br. 781 (Marko Brkić), sv. 95, br. 1308 (U. Perinović).

³⁴ Љубурин, n. d., I, 95; Francuzi su forsirali jugoslovenski naziv, te se od dobrovoljaca u Solunu tražilo da se izjasne o njemu (DASIP, PO 1917, sv. V, generalni konzulat Krfu sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917. o špijunazi u Solunu); još avgusta 1916. general Saraj je zeleo da se bataljon zove Jugoslovenski (Ветковић, n. d. 230); Канадски гласник, br. 39 od 8. III 1917, 3, dopis ličkog Srbina J. D. Medića; A-IICG, CIV, sv. 100, br. 2670, kaplar 60. franc. peš. puka Bosanac Milan Đukić crnogorskoj vlasti, iz Bezansonu 4/17. IX 1917; jedno pismo iz Čikaga, upućeno 23. I 1917. na adresu: Département bosniaque, Compagnie Yougoslave, secteur postal 508, Armée d'Orient, Monastir. (Пандуровић, n. d., 229.)

³⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 346, srpski generalni konzul u Solunu Vintrović N. Pašiću, sa pov. br. 751, 23. IV/6. V 1917 (podaci obaveštajca N. Svrđlanovića).

³⁶ Izlaganje V. Terzića u članku Улога црногорске војске у Првом светском ratu (Историјски записци 1/1954, 60) malo odudara od stvarnog stanja, pojednostavljениm i netačnim prikazom postanka ovog bataljona. V. Terzić piše da su bivši dobrovoljci iz crnogorske vojske »hteli da formiraju jedan bataljon ili puk i da zajedno sa Saveznicima učestvuju u borbama na Solunskom frontu. Srpska vlast je to najenergičnije odbila, tražeći da se sa tim ljudstvom popune srpske jedinice. Tako da je došlo do krupnog incidenta. Pošto ih srpska Vrhovna komanda nije htela da primi, primili su ih Francuzi pod svoju komandu...« Po Terziću su navodno same francuske vlasti prilikom preuzimanja komande nad bataljom fotografisale jedinice sa njihovim zastavama.

italijanski listovi su još u septembru 1916, kad bataljona kao borbene jedinice stvarno više nije bilo, na osnovu obaveštenja neimenovanih Crnogoraca, donosili prosto fantastične vesti, na primer o 8.000 naoružanih Crnogoraca u Sarajevu armiji koji se bore uz Srbijance i Ruse.³⁷ Na ovu je vest, prirodno, odmah reagovao predsednik srpske vlade, tražeći od srpske Vrhovne komande i moleći generala Saraja da demantuju ovakvo pisanje strane štampe i da sa Solunskog fronta ne dozvoljavaju vesti o crnogorskom odredu.³⁸

V. — Bivši crnogorski dobrovoljci i Crnogorci rasuti po jedinicama srpske vojske u Makedoniji 1916—1918. godine

Dobrovoljci iz bivše crnogorske vojske nalazili su se rasuti u više srpskih jedinica. Približan broj grupa raspoređenih dobrovoljaca nije moguće utvrditi za sve vremenske preseke; nešto je lakše sabrati vesti o pravim Crnogorcima u srpskim trupama. Decembra 1917. srpska Vrhovna komanda tražila je podatke o ukupnom broju dobrovoljaca Crnogoraca po armijama. U I armiji bilo ih je 138, i to u Moravskoj diviziji 36, u Bataljonu Srba dobrovoljaca 10 (od kojih jedan sveštenik), u Dunavskoj diviziji 80 (od kojih jedan neborac), u Drinskoj diviziji 12 (od kojih četiri neborca), a 21 Crnogorac nalazio se na rashodu. U II armiji bilo ih je tada svega 33¹ Po jednom razrađenom spisu od 21. IX/4. X 1918. činovnika Crnogoraca po pozadinskim jedinicama bilo je 53, podoficira 193 i vojnika i kaplara 404. Od jedinica gde ih je bilo nešto više treba pomenuti II pešadijski puk sa 84 podoficira i 197 vojnika, I puk sa 10 podoficira i 17 vojnika, III puk sa 19 podoficira i 18 vojnika, VI puk sa jednim podoficirom i 48 vojnika, VII puk sa 34 vojnika, XXI puk sa 13 podoficira i 6 vojnika, XXII puk sa 26 podoficira i 24 vojnika.² Ovde su svakako uračunati ne samo oni rodom iz Crne Gore nego i mnogi bivši crnogorski dobrovoljci (njih oko 650 u srpskoj vojsci sredinom 1916. godine). Oktobra 1918, pošto su završene glavne vojne operacije, Srpsko ministarstvo vojno je, prema prikupljenim podacima, moglo saopštiti da ljudi iz Crne Gore ima 219, od kojih njih 161 iz Amerike, na ukupno 21.000 dobrovoljaca, koliko ih se efektivno nalazilo u jedinicama.³ U pomenute cifre ne treba sumnjati, jer je

³⁷ KSP, PSŠ br. 28 od 1. X 1916, *Il Messagero* 26. IX 1916.

³⁸ AVII, III—162, br. 11; DASIP, CO, sv. I, Pov. br. 7372) Jurišić-Šturm kao delegat predsednika Ministarskog saveta Vrhovnoj komandi iz Soluna 18/31. X 1916.

¹ AVII, III—21, br. 2, list 42; III—162, br. 11; IV/1—81, br. 84. — Novembra 1917. u Vardarskoj diviziji (II armija) bilo je 16 Crnogoraca, došlih iz Amerike; njihovo držanje je bilo »posle rđavo, u borbu neće da idu, van borbe takođe rđavi«; nasuprot njima, dobrovoljci iz Austro-Ugarske i ostali »Amerikanci« su pozitivno ocenjeni. (AVII, III—111, br. 5, II armija Vrhovnoj komandi sa O. br. Ljuba — 10 5 64. —nalog — 1687

² AVII, III—162, br. 11, akt K. Pov. F. D. O. br. 13521. — Prema izveštaju ministra vojnog M. Rašića Srpskoj Vrhovnoj komandi od 20. IX 13. X 1918, Crnogoraca u Srpskoj vojsci bilo je: oficira 90, činovnika 93, podoficira 191 i vojnika oko 470. (AVII, III—162, O. br. 30049.)

³ BPC XXX, 92; AVII, III—111, br. 3, akt ministra vojnog Vrhovnoj komandi O. br. 13843 od 4/17. X 1918. — Ministar za agrarnu reformu potpisao je 14. VIII 1924. dva spiska dobrovoljaca i komita iz Crne Gore, kojima se imala dodeliti zemlja u Vojvodini; u prvom spisku bilo je 111 a u drugom 201. Poseban spisak iz Boke sadržavao je 132 imena. (Cetinjska *Narodna Puječ* 28. VII 1924, 1.). Bilo je zatezanja da se dobrovoljcima iz crnogorske vojske prizna dobrovoljački status. O tome vid.: C. Ђурашковић, *Puječ давије о Црној Гори и њеном последњем господару*, Beograd 1924, 43.

tadašnjoj srpskoj propagandi odgovaralo da prikazuje borbeno angažovanje Crnogoraca u redovima srpske vojske.⁴

Dobrovoljaca iz bivše crnogorske vojske bilo je najviše u Bataljonu Srba dobrovoljaca. Bivši crnogorski dobrovoljci upućivani su u ovu jedinicu odmah po svom opredeljivanju za srpsku vojsku. No pojedinačno, pomenutih dobrovoljaca bilo je i u drugim jedinicama. Neki od oficira iz bivše crnogorske vojske kao i mnogo dobrovoljaca bez čina poginuli su u jesenjim borbama 1916. godine na bitoljskom delu fronta.⁵ U jedinici je najpre vladala uzorna disciplina i nije se govorilo o obećanjima primljenim na Krfu, iako ona nisu ispunjena; mada je jedinica formirana iz političkih rasloga, primala je zadatke kao i svaka druga operativna jedinica. U ovom bataljonu, posle pretrpljenih velikih gubitaka, u jesen 1916. godine, došlo je do otkazivanja poslušnosti. Najpre su se (18/31. oktobra) javila na četni raport dva Bokelja iz 1. čete u ime svih Bokelja i dva Hercegovaca u 2. četi u ime svih Hercegovaca u bataljonu, tražeći da se oni koji su došli iz crnogorske vojske više ne upotrebljavaju za borbu, dok ne budu došli do svojih granica; navodili su da su im takvo obećanje dali kad su na Krfu stupili u srpsku vojsku i da je glavni motiv da ovako postupe činjenica da ih je već dve trećine dalo živote i da bar preostali treba da uđu kao oslobođenci u svoje krajeve. U istom smislu potporučnik-dobrovoljac Sava Miličević je napisao molbu, prosleđenu redovnim službenim putem, tražeći da se doneše rešenje u vezi sa datim obećanjima. Komandant bataljona podneo je o ovome raport.⁶

Bataljon Srba dobrovoljaca (jačine 325 ljudi, od kojih 197 boraca) 24. X/10. XI 1916. nalazio se u rezervi Moravske divizije, ubi-

⁴ U publikaciji: Б. Брајанић, *Програм за уједињење Србије и Црне Горе*, Крдф 1917 (iza koje je stajalo Crnogorsko odeljenje Srpskog ministarstva inostranih dela, i koja je štampana u 3.000 primeraka te rasturana na Solunskom frontu u Americi) o ovome je pisano (33): »Ono malo Crnogoraca, što je izašlo iz Crne Gore sa srpskom vojskom, to je na Solunskom frontu, a neki od njih pošli su u rusku vojsku. Pored svih, dolazi i poneka četa dobrovoljaca, Crnogoraca iz Amerike, da se bore za slobodu izgubljene otadžbine; dakle, Crnogorci i danas, pored svih svojih nesreća, u koliko im sile dopuštaju, vrše svoje srpske dužnosti, kao što su je uvijek vršili.«

⁵ Potporučnik bivše crnogorske vojske Krsto Đ. Bjelica poginuo je 6/9. IX 1916. kod sela Borešnice a ranjeni su potporučnici Vuko M. Luburić i Paštrović Niko L. Kažanegra 6/19. IX 1916. kod sela Borešnice (AVII, III—435, br. 4; V—19—III, br. 18; X—17b—III, br. 2 v, list 1—2); kapetan iz 5 peš. puka Boško V. Bulatović, Kolašinac, poginuo je 5/18. IX 1916. (*Čitulja poginulih, umrlih i nestalih oficira, Parnik*, XI/1921, 137). Na položaju Čuke ranjen je 29. IX 1916 potporučnik Milovan M. Gutić (AVII, V—19—III, 1916). U završnim borbama 1916, pak poginuli su studenti prava Milo Prlja iz Ljubotina i Mitar Mrgudović. (*Српске Новине*, 1. i 3. XII 1916 i *Глас Црногорца*, 19. II/4. III 1917.) Od omladinaca se pominju: Pešić, Popović, Raičković, Durović, Marjanović, od kojih su neki svakako pali kao borci »Crnogorskog« bataljona.

⁶ AVII, III—111, br. 6, srpska Vrhovna komanda sa O. br. 17473 imenovanom isledniku dostavlja akt 1 (br. 86) i 2. čete. U ime Bokelja istupili su Marko Martinović i Savo Pavićević, a u ime Hercegovaca potporučnik Savo Miličević i narednik Maksim Jelača. Gornja obećanja navodno su dali: 31. januara potpukovnik Dragoljub Mihailović odnosno major Lj. Borisavljević, pred ministrom prosvete Lj. Davidovićem, a 2. februara načelnik štaba Vrhovne komande general P. Bojović i ministar vojnih general Boža Terzić. Obećanja su na Krfu davali i dobrovoljački prvaci Andro Luburić, Maksim Jelača, Miljko Popović, Savo Miličević i drugi, za koje se znalo da održavaju veze sa predstavnicima srpske vlade. Savo Miličević je na saslušanju izjavio da »kad su bili na Krfu obećano im je: da će oni obrazovati jednu samostalnu komandu, koja neće stupati u borbu do granica njihovih pokrajina; da će se u srpskoj vojsci priznati svi činovi onima koji su ih imali u crnogorskoj vojsci i da se neće primenjivati strogta disciplina«.

vakovan na jednoj usamljenoj kosi istočno od sela Živonje. Te večeri bataljon je dobio naređenje da najdalje u toku nastupajuće noći uđe u sastav Dunavske divizije. Dobrovoljci su, međutim, čekali naredbu, kojom bi se donelo rešenje po njihovim traženjima. Tri i po časa posle primljenog naređenja komandiri 1. i 2. čete izvestili su komandanta bataljona da vojnici mole da ostanu u bivaku do rešenja pitanja njihovih molbi; komandiri druge dve čete izvestili su da se jedan deo njihovih vojnika ne spremi i da se solidariše sa onima koji traže da se ostane na mestu. Na ponovljeno naređenje spremili su se i pošli: iz 1. čete 18, iz druge njih 7, iz 3. — 45, iz 4. njih 16, svega 86 ljudi; ostalo je 110 vojnika, koji su izjavili da ne žele da se pomešaju sa ostalom srpskom vojskom, nego traže da se jedinica posebno vodi i da se ispune data obećanja.⁷ Uzimajući u obzir niz okolnosti i razloga⁸, specijalni islednik predlagao je da »po ovoj stvari ne bi trebalo ništa dalje raditi u pogledu kakve krivične odgovornosti, jer bi to udilo našim nacionalnim ciljevima i bojati se, da ne bi imalo hrđavih političkih posledica u pokrajina, zbog kojih se sve ove žrtve podnose«. Specijalni izaslanik je bio mišljenja da se ljudi iz Amerike »kao ljudi širokih pogleda mogu dobro i zgodno iskoristiti«. Po učinjenoj pojedinačnoj istrazi u sve četiri čete, od 117 ispitanih boraca samo se njih 20 opredelilo za dalje izvršavanje borbenih zadataka.⁹ Bataljon ipak nije rasturen.

Rezime specijalnog islednika pružio je realistički pogled na delatnost i držanje bataljona. »Iz celokupne istrage po ovom predmetu, — pisao je potpukovnik Jovanović, — jasna se slika dobija, da je ljudstvo koje sastavlja ovaj bataljon pridobijano od nadležnih iz političkih razloga pod obećanjem, da se, ako pristupe srpskoj vojsci, neće uvoditi u borbu sve do granica njihovih pokrajina, pa kada su dovedeni na ovaj front kao formirani Bataljon Srba dobrovoljaca, zbog prilika u kojima smo se nalazili, morali su biti upotrebljeni na ona mesta i uvesti ih u one borbe, gde su nadležni nalazili za oportuno. Mada su ovi ljudi prišli srpskoj vojsci pod izvesnim uslovima a naročito da se neće uvoditi u borbe, u vremenu kada je bila jaka agitacija drugih političkih struja, ipak su u vreme borbi u kojima su povremeno učestvovali i to od 30. avgusta pa do 20. okto-

⁷ AVII, III—111, br. 6, štab Vrhovne komande K. br. 8435, izveštaj suđskog potpukovnika Vlad. S. Jovanovića, iz Soluna 17/30. XI 1917 načelniku štaba Vrhovne komande (na 14 gusto kucanih strana, a na osnovu istražnog materijala od nekoliko stotina stranica).

⁸ Nije bilo pobune i sukoba, udaljenost od ostale vojske, uslovno pristupanje srpskoj vojsci, nije bilo namere da se iskaže javna neposlušnost nego želja da se dobije rešenje molbe, veliki deo nije služio vojsku.

⁹ Slična sudbina koja je zadesila u relativno kratkom vremenskom rasponu i dobrovoljce u »Bataljonu Bošnjaka«, pod francuskom komandom, i one u Bataljonu Srba dobrovoljaca, pod srpskom komandom, svakako je razlog da su verovatno još savremenici ovih dogadaja kasnije sili u pamćenju uspomenu na ove dve posebne jedinice. Takva slivena verzija nalazi se i kod V. Terzića (n. n., 60). On, naime, piše da je na protest srpske vlade zbog objavljivanja fotografija crnogorskog bataljona i zastava Crnogorski bataljon promenio ime u Bataljon Srba dobrovoljaca. Na dalji zahtev srpske Vrhovne komande bataljon je poslan na najtvrdi sektor fronta kod Lerina i docnije na Kajmakčalan (Starikov grob). Pošto je bataljon zbog velikih gubitaka bio sveden na jednu trećinu, srpska Vrhovna komanda je naredila da se njegovim ostacima popune srpske jedinice, jer nije želela da se bataljon popuni novopristiglim dobrovoljcima iz prekoceanskih zemalja. Ljudstvo bataljona odbilo je da izvrši takvo naredenje, te je razoružano i smešteno u logor sa žicama, u Vertekop, gde su dobrovoljci čuvali francuski Senegalci, kao da su u pitanju bili zarobljenici.

bra t.g., svojim hrabrim držanjem postigli takav uspeh da je komandant I armije, usled njihovog držanja na položaju »Zvezda«, kada je 70 ovih vojnika zadržavalo do potrebnog momenta 30 puta jačeg neprijatelja, bio pobuden da 2. četu Bataljona Srba Dobrovoljaca naročitom naredbom od 27. avgusta t.g. O. br. 2149 pohvali i njihovo herojstvo istakne, a broj gubitaka u ovim borbama, naime poginulih 51, ranjenih 208, kontuzovanih 244, nestalih 17, svega 300, jasan je dokaz o hrabrosti, patriotizmu i poimanju prilika u kojima se nalazi cela nacija.¹⁰

Za razliku od crnogorske vlade, koja je želela da za poslednje dane rata poštodi od borbe bivše crnogorske dobrovoljce, srpska vlada je tokom 1916. godine nastojala da borbom svojih trupa stekne što više političkog kapitala kod svojih saveznika, te nije štedela ni svoje vojнике, a kamoli dobrovoljce. Ne samo oni iz bivše crnogorske vojske nego i svi drugi dobrovoljci ginuli su u masi, samo, za razliku od bivših crnogorskih dobrovoljaca, nisu masovno tražili da ne budu više upotrebljeni u borbi. Posle velikih gubitaka krajem 1916. i posle stečenih ratnih lovorka na Solunskom frontu, srpska vlada počinje da štedi ljude, tim pre što se zbog iscrpenosti i revolucionarnih događaja u Rusiji u samoj srpskoj vojsci javila ozbiljna kriza. Tokom 1917. godine Pašić je bitno izmenio svoj stav i prema preostalim dobrovoljcima iz bivše crnogorske vojske, želeći da ih upotrebi u poslednjim danima rata u Crnoj Gori, upravo kao i kralj Nikola. Zbog ovako izmenjene orientacije verovatno je i došlo, decembra 1917, do traženja podataka o ukupnom broju samo Crnogoraca po armijama.

Nekoliko nedelja posle istupa Hercegovaca i Bokelja iz bivše crnogorske vojske preduzete su opsežne mere da se Bataljon Srba dobrovoljaca pripremi za borbu. Naredba ministra vojnog predviđala je: a) da se za komandire četa odrede oficiri koji imaju smisla i sposobnosti za nacionalno-politički rad (tj. za elastičniji rad u korist velikosrpske politike) i takta da vode slični borački elemenat (za jednog od četnih komandira preporučen je artiljerijski kapetan Vojin Tunguz, sin starog hercegovačkog serdara Pera Tunguza); b) da za vodne oficire uzmu, pored Srbijanaca, i oficire dobrovoljce poreklom iz Hercegovine i Boke, Nikšićke i Moračke nahije, Kuča i Bjelopavlića, za koje se pretpostavljalno da su pouzdani (posebno su preporučeni Alija Kurtović i neki Sadžak); c) da se iz bataljona postupno i zgodnim načinom uklone elementi čije bi prisustvo bilo u suprotnosti sa zadacima bataljona; d) da se u bataljon radi pojačanja uvrste samo pouzdani Bokelji i Hercegovci, a od Crnogoraca samo oni iz Nikšićke i Moračke nahije, odnosno Kuča i Bjelopavlića, kao protivnici crnogorskog separatizma. Borci takvog bataljona trebalo bi da posluže kao siguran i privlačan kadar za nove elemente po dolasku u svoj radni kraj. Zanimljiv je sledeći odeljak u direktivama: »Inače celokupan vaspitni rad u bataljonu razvijati u duhu ideje nacionalnog jedinstva i uništavanja provincijalnog separatizma; međutim, naročito obratiti pažnju da se pri tome ne vredaju Crnogorci kao deo našeg naroda, u kome su samo još pojedinci, manom zainteresovani, prestavnici separatizma.« Ovo je ministar vojni

¹⁰ Kao nap. 7/V — Naredbe sa pohvalom o držanju dobrovoljaca bataljona iz septembra 1916. i februara 1917. vid.: kod Јубрика, n. d., I, 150—4.

Terzić smatrao da naročito treba da naglasi, »pošto mnogi Hercegovci i Bokelji, u mržnji protivu, Crnogoraca ne prave ovu razliku«¹¹.

Oni dobrovoljci iz bataljona koji nisu hteli da se bore upućeni su na rad u kamenolome.¹² Mnogi, pak, od onih koji su ostali u borbenim redovima nagrađeni su činovima. U grupi od 17 narednika koji su poslednjih dana marta 1917. u Bataljonu Srba dobrovoljaca proizvedeni za potporučnike nalazili su se i neki koji su govorili da im je taj čin dodeljen još u Crnoj Gori. U to vreme u ovaj bataljon su namerno upućivani samo Hercegovci, i to oni koji dotada nisu bili u ovoj jedinici, pa i srpski vojni obveznici poreklom Crnogorci, i to bez veće provere da li su politički sigurni.¹³ Pojedinci u bataljonu nisu mogli da se primire ni krajem 1916. godine. Jedan narednik, na primer, govorio je 10/23. decembra), bataljonskom barjaktaru da se slikaju i da sliku upute crnogorskom ministru vojnom; u međuvremenu bi pomenući narednik tražio da ga premeste u vazduhoplovstvo i upute na kurs u Francusku; kad bi tamo stigao, on bi otišao u Bordo da crnogorskoj vlasti izloži »šta se ovamo radi«; narednik je pričao da pozitivno zna »da je kralj Nikola skupio samo u Italiji 8.000 vojnika, a da su crnogorski ljudi otišli u Ameriku da se tamo skupljaju i da imaju velikog uspeha«; neposredno, narednik se spremao da bez dozvole dođe u Solun i da tu barjaktara upozna »sa kim treba«, tj. sa poručnikom Novicom Mirovićem.¹⁴

¹¹ AVII, III—16, br. 1, 139—9; III—111, br. 1; BPC XX, 1006—7, akt ministra vojnog Pov. F. Đ. O. br. 3549 od 26. XI/9. XII 1916. Vrhovnoj komandi. Predloženo je da se po ovim i sličnim pitanjima traži i mišljenje komandanta bataljona, koji je ocenjen kao srećno izabran, i zamoljeno je da mu se dozvoljava da odlazi u Solun, na razgovore u Ministarstvo vojno. — Komandant bataljona Srba dobrovoljaca obavestio je Vrhovnu komandu 19. XII 1916/1. I 1917 o Crnogorcima: »Crnogorci koji se sada nalaze u bataljonu nisu ničim dali povoda da se posumnjuju u njihovu odanost nama. Crnogorce ne treba otudivati od nas, jer među njima ima najvatrenijih protivnika režima koji je vladao u Crnoj Gori. Ipak, treba biti obazriv prilikom njihovog primanja i upućivanja u ovaj bataljon, jer među njima ima i velikih privrženika starog režima u Crnoj Gori.« (AVII, III—111, br. 6).

¹² A. Kovacić, *Impresije iz jedne epohe*, Zagreb 1923, 454—5. Za njih je rečeno i sledeće: »Oni više neće biti upotrebljavani na frontu, jer im je bataljon bio strašno proreden u borbama na Grunicom visu.«

¹³ AVII, V—56—XVI, br. 12, akt bataljona Srba dobrovoljaca sa br. 5493 od 14/27. III 1917, kojim su poslate zakletve novoproizvedenih srpskih oficira (Niko Kažanegra, Milovan Gutić, Savo Milićević, Bogdan Babić, Blagoje Albijanić, Radoslav Hereta, Dušan Prica, Ilija Batinica, Luka Martinović); DASIP, CO, sv. I, anonimna dostava nedovoljno obaveštenog kritičara, Hercegovca ili Crnogorca, potpisana sa »Posmatrač, u logoru Srba dobrovoljaca 23. III 1917«, upućena po svoj prilici Sv. Tomiću. U vezi s pomenutim unapređenjem ovaj »posmatrač« je pisao: »Izbor je promašio cilj, jer ti ljudi iako su dobri i pošteni Srbi i ako zbog prilika (su izabrani), nisu sposobni za čin koji im je dat«; trebalo je »gledati na ono što je najglavnije — da bar imaju ugleda u svome društvu i vrednost u krajevima iz kojih su, ali to su većinom radenici iz Amerike, koji su davno svaku vezu sa svojim krajevima pogubili«; ovakvi potezi samo izazivaju protivdejstvo: »Nikita da je ne znam što dao, ne bi ovoliko mogao za sebe postići; dakle, mi za njega svojom neumesnošću radimo!« Među »najobičnijim radnicima« nalazio se i Savo Milićević, koji je, međutim, kao potporučnik popularisan, jer su ga u Bjuti (Montana) dobro znali njegovi drugovi rudari (njujorški Crđobran, 9/22. III 1917, 3). Milićević je, izgleda, i pre ovog avanzovanja smatran u jedinici za potporučnika. — Posle ovoga proizvodstva moralia se obezbediti i egzistencija crnogorskih podoficira. Zbog toga je srpski ministar vojni naredbom F. Đ. O. br. 35518 od 12/25. III 1917. predviđeo da će crnogorski i drugi strani podoficiri imati u srpskoj vojsci iste prinadležnosti kao srpski podoficiri. (AVII, III—436, br. 4, № 2168.)

¹⁴ DASIP, CO, sv. I, drugi prilog aktu generalnog konzula u Solunu Vintrovića N. Pašiću P. br. 3286 od 13/26. XII 1916, prema saopštenju poverenika N. Svrđlanovića.

Srpski ministar obaveštavao je svoju Vrhovnu komandu¹⁵ još pre pomenutog slučaja da se u Solunu i okolini nalazio izvestan broj crnogorskih agenata i da su novi postupno pristizali iz Italije; oni su imali zadatku da kod dobrovoljaca u pozadini a naročito po bolnicama stvore protivsrpsko raspoloženje. Da bi se odstranio uticaj ovih agenata, pa i da bi se oni pohvatili, kao i da bi se moglo voditi računa o dobrovoljcima koji su dolazili ili s fronta u Solun i u bolnice po drugim mestima, ili su stizali iz drugih zemalja da bi stupili u srpsku vojsku, ministar vojni je predlagao da se u Solunu smesti nekoliko pouzdanih ljudi iz neoslobodenih krajeva (Bosna, Hercegovina, Dalmacija) i Crne Gore; njegov je predlog bio da se oslobođe boračkih obaveza i da mu se stave na raspoloženje: Trebinjac Dragutin Kolaković (iz VII puka, inače poverenik Ministarstva inostranih dela), Danilo Lozanić iz Sremske Mitrovice, Stočanin Maksim Jelača i Nevesinjac Risto Guzina (sva trojica iz Bataljona Srba dobrovoljaca).¹⁶ Istoga dana Ministarstvo vojno poslalo je Vrhovnoj komandi poseban akt s podacima o Andriji Luburiću, učitelju, novinaru i političkom radniku. Ministarstvo je smatralo da bi se Luburić mogao vrlo korisno upotrebiti za agitaciju kod dobrovoljaca i za davanje podataka o ljudima, naročito iz Hercegovine, Crne Gore i Boke. Na osnovu toga Vrhovna komanda je zatražila da se Luburić uvek pušta u Solun kada se u vezi s tim Ministarstvo vojno bude obratilo.¹⁷ Andrija Luburić, M. Jelača i R. Guzina s proleća 1917. godine bavili su se duže vremena u Solunu, i to je mnogima u Bataljonu Srba dobrovoljaca bilo »zagonećno«, pre svega zato što »u Solunu ne živi se od vazduha«; i u bataljonu se znalo da oni dočekuju i ispraćaju Hercegovce na solunskoj železničkoj stanci, a za Jelaču se govorkalo da se pridružio agentima kralja Nikole (Milanu Kovačeviću i Šćepanu Varošiću).¹⁸

Borba protiv agenata kralja Nikole u Makedoniji nastavila se i tokom 1917. godine, jer su ovi i dalje agitovali među dobrovoljcima. Srpske vlasti u stopu su pratile sve sumnjive Crnogorce i nastojale su da im onemoguće agitacioni rad. U srpskom Ministarstvu vojske, pod neposrednim rukovodstvom ministra, obrazovan je naročiti biro, koji je imao da se bori protiv ljudi dinastije Petrovića. Srpski kontraobaveštajci nosili su uniformu, ili su bili na stalnom bolovanju, da bi se lakše kretali. Pored toga, posebni propagatori su obilazili jedinice u kojima je bilo Crnogoraca ili bivših crnogorskih dobrovoljaca, šireći među njima misao o ujedinjenju na velikosrpski način. Bilo je slučajeva da pomenuti dobrovoljci, iako su se nalazili u srpskoj vojsci, nisu dozvoljavali da se vreda kralj Nikola, govoreći da će o ujedinjenju biti reči posle oslobođenja.¹⁹ Pored

¹⁵ AVII, III—162, br. 11 i III—16, br. 1, list 139, akt ministra vojnog B. Terzića sa Pov. F. Đ. O. br. 3298 od 26. XI/9. XII Vrhovnoj komandi. Načelnik štaba Vrhovne komande složio se s ovim predlozima. — Među ove agente iz Italije spadali su, pre svega, Jovan Čubranović, Nikola Katinski i ljudi njihovog kruga, koji su se u Rimu dobrovoljno javljali za srpsku vojsku. (X p a б а к, n. n., 157; AVII, III—436, br. 2, № 757 od 15/28. VIII 1916.)

¹⁶ AVII, III—14, br. 6, Ministarstvo vojno Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 3299 od 26. XI/9. XII 1916.

¹⁷ Anonimna dostava »Posmatrača«. (Kao u nap. 13/V.) — U Solunu su marta 1917. dovedeni i neki srpski oficiri iz trupe, da u Solunu i na frontu rade na ujedinjenju Srbije i Crne Gore (DASIP, 10. III, Pov. C. br. 117, ppot, Vuk M. Karadžić N. Pašiću pismom od 16/29. VIII 1917.)

¹⁸ Б ј о в и ћ, Уједињење, 190—1. i 197.

toga što se želelo da se u političke i obaveštajne svrhe iskoriste pojedini Crnogorci ili bivši crnogorski dobrovoljci, ipak se pazilo na dobrovoljce koji su se ponašali podozriivo.¹⁹ Ovakva obaveštajna delatnost srpskog Ministarstva vojnog, pored rada Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande, samo potvrđuje da je pitanje crnogorskih dobrovoljaca u srpskoj vojsci od kraja 1916. godine steklo politički karakter i postalo predmet bavljenja srpske vlade i operativna stavka u njenim ratnim ciljevima. Niže će se videti da je protiv-crnogorska aktivnost obuhvatala i Crnogorce srpske državljane i oficire.

Posebno pitanje predstavljali su Crnogorci koji su bili sa Esad-pašom, koji je u jesen 1916. došao u Solun, i Crnogorci nastanjeni u Solunu. Njihov »štab« nalazio se u jednoj kafani (»Neon Faleron«) a duhovni inspirator bio im je crnogorski poručnik Novica Mirović, koji bi ih skupljao na partiju šaputanja i iščitavanja pisama nasamo pre otvaranja debate. Ovoj se grupi početkom februara 1917. priključio Vuksan Nikolić, koji se često viđao u Operativnom odeljenju srpske Vrhovne komande²⁰. Sa Mirovićem još u Esad-pašinom odredu zajedno je radio i bio povezan sa N. Hajdukovićem crnogorski potporučnik Rako Đurković (štabni oficir knjaza Petra u Budvi i lični prijatelj njegovog ađutanta, ranije umešan u Nastićevu aferu), koji je uspeo da bude primljen u srpsku vojsku.²¹ Kada su se francuske vlasti uverile da je delatnost Mirovićeva destruktivna, on je s proleća 1917. interniran u Francusku. Njegovim odlaskom rad su nastavili crnogorski oficiri Ilija Vukotić, Radonja Marković i Petar Đurišić, koji su primljeni u srpsku vojsku, a pre toga su se nalazili u Mirovićevom društvu. Potporučnik Vukotić, koji se juna 1917. nalazio u oficirskom depou u Mikri, nadajući se da će dobiti raspored, doneo je u kuću solunskog fotografa St. Čortolića zavežljaj pun crnogorskih kokardi, za koje je utvrđeno da ih je N. Hajduković dobio od crnogorskog konzula u Rimu.²² Kada su ostaci Esad-pašinog odreda

¹⁹ Na primer, kada je Vrhovna komanda obaveštavala, u jesen 1917, da će mu poslati 70 dobrovoljaca za popunu pukova Šumadijske divizije, naglasila mu je, na osnovu obaveštenja iz Ministarstva vojnog, da je Zagrepčanin Mato Gatulin, koji je 12/25. VIII 1917. došao sa grupom dobrovoljaca sa Krfa, »veoma nepouzdan i da je verovatno crnogorski agent«. (AVII, III—111, br. 5, Vrhovna komanda komandantu II armije sa br. 19625 od 22. XI/5. XII 1917). Podatak o ovom zidaru sa Cetinja dobila je 18. XI/1. XII od Ministarstva vojnog, aktom F. D. O. br. 7359. U aktu je, pored ostalog, stajalo: »Vrlo je verovatno da je Mato došao u našu vojsku da radi kao agent crnogorske vlade.« (AVII, III—162, br. 11.)

²⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 159, poverenik N. Svrđlanović srpskom generalnom konzulu u Solunu 15/28. XII 1916 i 26. I/8. II 1917, a ovaj N. Pašiću aktom br. 3286. — Decembra 1916. Mirović je nekim Crnogorcima govorio »da Vlada Crnogorska u Italiji skuplja vojsku do 10.000, koji su zarobljeni austrijski vojnici većinom iz Hercegovine, Bosne, Kotora i Dalmacije i da tome ide na ruku Vlada Talijanska.«

²¹ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 548, Lj. Jovanović N. Pašiću, Pov. br. 1051 od 23. IX/6. X 1918; JO, sv. VII, Pov. br. 7471, Ministarstvo inostranih dela ministru vojnom 21. X/3. XI 1916. i akt Ministarstva vojnog N. Pašiću F. A. O. br. 8413 od 28. X/10. XI 1916. o tome da je Rako Đurković primljen u srpsku vojsku ukazom F. A. O. br. 377 od 6/19. IX 1916. — Ministarstvo inostranih dela dostavljalo je pored ostalog: »Da je Đurković potpuno nesiguran čovek vidi se i iz njegovog postupka prema onim Bokeljima, koji su kao dobrovoljci došli u Srbiju. Šamarao ih je i tukao zbog takve njihove odluke. . . .« (Jedno mišljenje o Đurkoviću u danima kapitulacije vid. kod Јубурића n. d., I, 79—80.)

²² DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 426, Obaveštajni odsek štaba Vrhovne komande srpskom ministarstvu vojnom br. 3928 od 23. V/5. VI 1917.

upućeni u Ber, stanici srpske službe bezbednosti u Beru naređeno je da motri na nekog Todora Uglješina i ostale Crnogorce u Esad-pašinoj službi, kao i da potraži Jovana Čubranovića, koji je aprila 1917. pobegao iz zatvora mesne komande u Solunu.²³

Jedan od »punktova« crnogorske propagande u pozadini makedonskog ratišta bila je englesko-srpska bolnica br. 2 u Soroviču, gde se kao tumač nalazio Piper Đorđe Božović i Trebinjac Novica Vice kao radnik. Ova dvojica su još od kraja 1916. godine kod vojnika u bolnici agitovali za kralja Nikolu, a među engleskim vojnicima, pored ove agitacije, govorili su »protiv Srbijanaca i njihovih oficira najpogrđnije reči«. Za vreme božićnih sedeljki Božović je bio posebno aktivniji da Englezima i srpskim vojnicima prikaže crnogorskog kralja navodno u pravom svetlu.²⁴ Kada se o tome saznao, srpska Vrhovna komanda tražila je izveštaj kakvi se dobrovoljci nalaze u sorovičkoj bolnici, da li su dali izjave propisane za dobrovoljce borce i neborce, ko ih je i kad odredio na službu koju obavljaju i gde su bili pre nego što su došli u bolnicu. U vezi s gornjom dvojicom srpski ministar vojni izdao je nalog da se upute mesnoj komandi u Solun, ako nisu srpski dobrovoljci, da bi se sproveli u zarobljeničku komandu.²⁵ Đorđe Božović je iz Soroviča prebačen u Dopunsku komandu u Mikru, no ni tu se nije smirio, tako da je otvoreno agitovao u korist dinastije Petrovića.²⁶

U leto 1917. godine izvestan broj ranijih crnogorskih dobrovoljaca iz Hercegovine, Dalmacije, Crne Gore i Bosne našao se u Dopunskoj komandi u Mikri, odakle su uzimani ljudi u manjim grupama za popunu jedinica na frontu. U 3. četi I bataljona bilo ih je 6, u Drinskoj četi, koja je služila za popunu Drinske divizije, njih 29 i u Vardarskoj četi 3. Prema izveštaju poverenika, svi su ovi dobrovoljci bili »nemaran i vrlo nesolidan i nesiguran elemenat koji neprestano kritikuje naš rad, agituje za kralja Nikolu i širi među dobrovoljcima nezadovoljstvo protiv nas i odvraća ih da se bore u redovima naše vojske«. Na četvorici iz 3. čete obraćena je posebna pažnja, pošto su zbog pomenutog držanja uklonjeni iz engleske bolnice u Soroviču, a u Mikri su nastavili da unose zabunu i neza-

²³ ASRS, MUD, Izbeglička arhiva 1917, delovodni protokol stanice službe bezbednosti u Beru br. 10 i 56 od 7/20. I i 24. IV/7. V 1917 (neregistrovano).

²⁴ Tom prilikom je, pored ostalog, rekao: »On znade šta radi, a svakako je bolji nego li ovi ovde, a što se tiče ujedinjenja — Bože sačuvaj da ćešmo ikad sa Šumadincima pod njihovim kraljem živeti; ta bolje je da nas nema, i nijedan Srbin to ne smije dozvoliti, jer to niješi Srbi, to su kukavice i naši najveći zlotvori. Ta kako rade, dobro prolaze. Pa zar Crna Gora, Kotor-Boka, Hercegovina, da pripadne pod Srbiju, to ne, to ne može biti, nego treba da oni pod nas pripadnu i da mi od tih Srbijanaca napravimo prave ljude.« (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 315, izveštaj poverenika N. Svrdlanovića od 18/31. III 1917, prilog akta generalnog konzula u Solunu ministarstvu inostranih dela od 26. III/8. IV 1917). — Slična prepotentna mišljenja mogla su se čuti od divizijara Mitra Martinovića i posle 1918. godine. (Лубрик, н. д., II, 11—12.)

²⁵ AVII, III—162, br. 11, srpska Vrhovna komanda O. br. 13246 od 26. III/8. IV 1917. načelniku vojne stanice u Soroviču i Terzićev izveštaj Vrhovnoj komandi Pov. F. Đ. O. br. 4937 od 24. III/6. IV 1917. — Na osnovu ispitivanja utvrđeno je da su se u pomenutoj bolnici nalazili Hercegovci Jovan Radulović i Risto Samardžić iz Krivošija, Andrija Kovačević iz Orahovca i Đorđe Mladenović iz Veljuna; u bolnici su se nalazili kao srpski obveznici punih 16 meseci i prilikom saslušanja 1/14. VI 1917. izjavili su da žele da budu srpski dobrovoljci — neborci.

²⁶ DASIP, CO, sv. II, Pov. br. 1085, poverenik N. Svrdlanović srpskom generalnom konzulu u Solunu 12/25. VI 1917.

dovoljstvo u redove dobrovoljaca. Od komandanta depoa traženo je da proveri navode Ministarstva, te da dobrovoljce ukloni iz logora i rasporedi na dužnosti »prema ranije datim izjavama«. Pri tome je trebalo voditi računa »da se oni između sebe razdvoje tako da nigde dvojica ne budu zajedno raspoređena i da se rasporede u čisto naše (tj. srbjanske) jedinice gde nema dobrovoljaca na koje bi oni mogli štено uticati«. Uostalom, ni u grupama u kojima se pominju, ovi dobrovoljci nisu bili baš sasvim izolovani, jer se pored očigledno hercegovačkih, bosanskih i bokeljskih imena i prezimena sreću i karakteristično vojvođanska i slavonska prezimena²⁷, verovatno ljudi koji su kao dobrovoljci iz Amerike ili prebezi iz Austro-Ugarske došli u Crnu Goru tokom 1914. i 1915. godine.

Crnogoraca i Hercegovaca koji su došli na Krf bilo je i u Dobrovolskom odredu potpukovnika Vojina Popovića, a kada je ovaj koncem 1916. godine rasturen, izvestan broj ovih ljudi uvršten je u druge operativne jedinice. Crnogorski oficiri su se nalazili raspoređeni po raznim pukovima srpske vojske. U sastavu francuskih i engleskih trupa, naročito u njihovim radničkim komandama, takođe je bilo Crnogoraca i crnogorskih dobrovoljaca. Prema mičljenju srpskog ministra vojnog, među ovim ljudima isto je tako trebalo računati sa privrženicima kralja Nikole, koji su, »potpomognuti novčano od strane kralja Nikole, a nalazeći oslonca kod Talijana, pa kad što i kod Francuza«, služili kao propagatori stvari crnogorske dinastije. Kod Francuza, koji su ove ljude pomagali iz neobaveštenosti, nalazilo se mnogo Crnogoraca koji su bili posilni, ali ih je bilo i s podoficirskim i oficirskim činovima. Kontraagenti generala Terzića motrili su i nastojali da onemoguće rad tih ljudi kao i onih koji su kao civili živeli u pozadini. Mnogi od pomenutih su uklonjeni, čak i kad su se nalazili kod saveznika. Pored ovih defanzivnih mera, u letu 1917. godine pojavila se ideja da se obrazuje šira koncentracija snaga u Solunu, da bi se radilo na propagandi političkih ciljeva Srbije. Ovo je dovelo do stvaranja Crnogorskog odbora u Solunu i do oslobođanja vojne službe izvesnih intelektualaca Crnogoraca.²⁸

Kontraobaveštajna akcija sprovodila se i prema mnogim Crnogorcima srpskim oficirima, aktivnim ili rezervnim. Po oficiru-deztertu Milanu M. Krljeviću, nazvati se Crnogorcem na Solunskom frontu značilo je odreći se srpstva. Zbog svog crnogorskog političkog stava (obično odbrane kralja Nikole i reagovanje na navode o izdaji Crne Gore) osuđeni su na duže ili kraće tamnovanje: aktivni pešadijski major Milutin Ivanović (starinom iz Kuća, a rođen u Kruševcu), kapetan Milutin P. Stojanović (rodom iz Pipera), pešadijski potporučnik Savo Đuranović (iz Martinića), a pešadijskog kapetana Boška Bulatovića (rodom iz Vasojevića), koji je govorio da će ostati Crnogorac i posle smrti, stalno je pratilo jedan žandarmerijski podnarednik, da ne bi kao »ađutant kralja Nikole« širio kakvu propagandu. Kada je poručnik Marko Rašović podneo ostavku na službu zbog maltretiranja, odveli su ga u zatvor, čak i ne pitajući ga zašto

²⁷ AVII, III—111, br. 2, Vrhovna komanda Pov. br. 16038 od 23. VI/ 6. VII 1917., prema aktu ministra vojnog Pov. F. D. O. br. 5879 od 19. VI/2. VII 1916. Prezimena o kojima je reč bila bi: Gardinovački, Stanojčić, Levnajić, Radojević, Pejković, Cukić itd.

²⁸ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 484, ministar vojni N. Pašiću sa Pov. F. D. O. br. 6142 od 17/30. VII 1917.

je ostavku podneo. Sabirno mesto »žbirova« bile su »donje odaje artiljerijsko-tehničkog odeljenja Ministarstva vojnog«, u čijoj su se tajnoj kancelariji primale i pisale dostave. Na osnovu ovih sudio je vojni sud, a zatvor se nalazio u zloglasnoj Mesnoj komandi u Solunu.²⁹

Ministar vojni general Boža Terzić u aktu predsedniku vlade novembra 1917. rezimirao je rad agenata crnogorskog dvora i van makedonskog bojišta. Po njemu, od samog početka reorganizacije srpske vojske na Krfu počeo se osećati »nesrpski rad nekih crnogorskih agenata«, i to u redovima bivših crnogorskih dobrovoljaca. Tada se apelovalo da se dobrovoljci odvoje od Srbijanaca i stupe u italijansku ili francusku vojsku. U isto vreme, izvestan broj tih agenata upućen je i medu zarobljene Jugoslovene u Italiju da njih i Crnogorce, Hercegovce i Dalmatince koji su živeli u Italiji odvraćaju od stupanja u srpsku vojsku. Kasnije, kada su počeli pristizati dobrovoljci iz Amerike i sa drugih strana, s istim je zadatkom u Francuskoj okupljen veći broj pouzdanika kralja Nikole, čiji se rad pokazivao kao osetno aktivan. Pitanje skupljanja i dovođenja dobrovoljaca bilo je 1917. godine u najužoj vezi s borbom protiv ovih agitatora. Zbog toga je ministar vojni tražio od Nikole Pašića da se u Bizertu, Marsej i Rim upute tri oficira i četiri obveznika činovničkog reda, mlađi i inteligentniji ljudi, rođeni u Crnoj Gori, Hercegovini, Boki i Dalmaciji, sa zadatkom da otkrivaju agente kralja Nikole. General Terzić je držao da bi u ovom protivagentskom radu korisno bilo popularisati ideje iznesene u Krfskoj deklaraciji. Na ovu predstavku Ministarstvo inostranih dela je odgovorilo da je i ono preduzimalo izvesne korake preko Poslanstva u Parizu i Crnogorskog odbora za narodno ujedinjavanje i odredilo ljude da u Marseju i Bordou prate rad crnogorskih agitatora.³⁰

Bez obzira na rad agenata, izvestan broj Crnogoraca iz Amerike, a naročito iz Južne Afrike, pristizao je u Solun, na poziv Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje.³¹ Da je kralj Nikola sve više ostajao sâm, naročito svedoči činjenica da su mnogi Crnogorci koji su pobegli iz nemačkog zarobljeništva, gde na njih nisu mogli da deluju ni beogradski ni cetinjski propagatori, tražili da budu upućeni u

²⁹ Милан Крљевић, *Црногорци на фронту*, Српски Лист (Женева) од 17/30. VI 1918, 2—3. — Đuranović je, na primer, u kafani oponirao poznatom »deveru Bože Terzića« Milošu Karadžiću kad je on ružio Crnu Goru i Italiju; Đuranović je osudio ovakve navode, »доказујући право Crne Gore и базирајући то на већто и нераздвојно пријателјство Italije«. — Pretres je vršen i u stanu neke Crnogorke u Solunu (22. XI/5. XII 1917), a pojedini Crnogorci i u Beru su izvođeni pred komandu mesta (AVII, V—56—XII, br. 41 i V—56—XII, br. 27). Od političke špijunaže više stotina ljudi lepo je živelo, kao nikad ranije u Srbiji. Špijuna je bilo u svakoj jedinici, u svakom štabu, bolnici ili stanici. Jedan potpukovnik je, na primer, iz Pariza dostavio da socijalista Voja Leković i Nedeljko Divac agituju za kralja Nikolu (Ж. Топловић, *Напад владе на југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет*, Нови Сад 1919, 9). Poznati naučnik i javni radnik J. Cvijić smatrao je da su korupcija i solunska špijunaža uticale na srozavanje političkog nivoa i morala u Srbiji posle 1918 godine (*Jugoslavenska Njiva* 1920, br. 9, str. 189).

³⁰ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 703, gen. B. Terzić N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 7507 od 27. X/9. XI 1917. i koncept odgovora Ministarstva inostranih dela od 13/26. XI 1917.

³¹ С. В. Томић, *Двадесетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, из Братства XXIII (1929), 18.

srpsku vojsku.³² Kao i druge Jugoslovene, srpske vojne vlasti nastojale su tokom 1916. godine da i mnoge Crnogorce, naročito omladinu i crnogorske činovnike koji nisu bili rodom iz Crne Gore, mobilisati u srpsku vojsku; ovi su se pokušaji, međutim, izjalonili.³³

Ipak, zbog rada agenata crnogorskog dvora, kao sumnjivi označavani su neki dobrovoljci koji su stizali tokom 1917. godine u srpsku vojsku. Predsednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje A. Radović molio je srpsku vladu da zarobljene Crnogorce (njih 18), koji su pobegli iz Nemačke i preko Švajcarske došli u Pariz, može bez rezerve poslati na Krf. Srpska vlada je pozitivno odgovorila, ali je tražila da se ljudi upućuju u Solun preko Tulona ili Marseja, jer u Italiji ovakve dobrovoljce zaustavljaju crnogorski agenti.³⁴ Svakako zato što je bio politički podozriv, jer je živeo u Crnoj Gori kao sekretar Velikog suda i advokat, nije primljen u srpsku vojsku Ličanin Stanoje Ilić³⁵, nešto kasnije crnogorski ministar. Kada bi se Crnogorci u neutralnim zemljama pojedinačno javili u dobrovoljce, ti bi se slučajevi posebno dostavljavali Krfu, te samo ako ne bi bili otkriveni kao pristalice dinastije Petrovića, upućivani su preko Marseja za Bizertu, gde su neko vreme politički proveravani pre nego što bi pošli na Solunski front; neborci nisu primani, osim »ako zbog naših propagandnih razloga treba voditi računa o sličnim molbama«³⁶.

Naročito tokom 1917. godine bilo je slučajeva kažnjavanja dobrovoljaca iz Dopunske komande. Timočki divizijski sud, na primer, osudio je 29. VII/11. VIII 1917. na 10 godina robije: Todora Perića, Spasoja Lečića, Jovana Labusa, Mila Leticu, a na 12 godina Nikolu Stanojčića; Sava Radojević nije osuđivan, jer je odmah stupio u bolnicu, iz koje nije izlazio.³⁷ Treba zapaziti da se od pomenutih prezimena jedino Labus odnosno i Lečić mogu ubrojati u hercegovačko-bokeljska. S ovom konstatacijom treba uporediti rezultat istrage novembra 1916., gde se od 117 bivših crnogorskih dobrovo-

³² DASIP, JO, sv. VII, Pov. C. br. 465, dr Dušan Grgin srpskom ministru vojske, iz Pariza 15/28. III 1917 (reč je bila o pismu desetorice begunaca Crnogoraca, koje su ovi uputili svom zemljaku Milošu Ivanoviću, tražeći da budu poslati srpskim vojnim vlastima na Krf). Grgin je tražio da se u Ameriku upute ljudi koji bi, »kontrabalančirali« rad crnogorskih agenata, poslanih u SAD »da bune tamošnje Srbe iz Crne Gore«; po njegovim obaveštenjima, iz Amerike bi se moglo dobiti 2.500 Crnogoraca dobrovoljaca, ali bi se propagandni rad morao postaviti na drugu osnovu (agitatori Crnogorci nezavisni u formama rada od potpukovnika M. Pribićevića).

³³ Б ј о в и ћ, Уједињење, 212, A—IICG, CONU, sv. 95, br. 806, crnogorski činovnik Josif Premužić A. Radoviću, iz Lorga 14. VII 1916.

³⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 183 i 278, Vesničev telegram Krfu br. 349, iz Pariza 20. II 1917. i kopija odgovora srpske vlade Poslanstvu pri crnogorskem dvoru. — Kada su se poređe prve trojice bivših zarobljenika i jednog Kuča pojavili i jedan Pećanac i jedan Bosanac, na poslednju dvojicu je skrenuta pažnja kao na sumnjuive. (Isto, izveštaj Puniše Račića Ministarstvu inostranih dela, na Krfu 29. III/11. IV 1917.)

³⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 94, telegram br. 23 Ristića iz Rima Krfu od 8/21. I 1917, sa primedbom načelnika u Srpskom ministarstvu inostranih dela Lj. Nešića od 9/22. II 1917.

³⁶ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 510, telegram Poslanstva u Hagu br. 513 i 615 od 24. VII/6. VIII i 16/19. VIII 1917. Krfu povodom molbe Radosava Vujoševića.

³⁷ AVII, III—111, br. 2, Vrhovna komanda Pov. br. 17310 od 6/19. VIII 1917. Pominju se t. 3 paragraf 45 odnosno paragraf 66. Vojnog krivičnog zakonika (smrtna kazna za neizvršavanje zapovesti na bojištu; bežanje sa bojišta). (Војни казнени законик, Beograd 1901, 13 i 17.)

ljaca iz Bataljona Srba dobrovoljaca za dalje izvršavanje borbenih zadataka izjasnilo 20 vojnika s podoficirskim činovima ili redova s ne hercegovačko-bokeljskim prezimenima (među kojima i jedan Čeh), koji su tada još bili disciplinovani. U leto 1917, međutim, baš se ovi ljudi hvataju u deliktu, iako je očigledno da su elementi za rastrojstvo srpske vojske na makedonskom ratištu još 1916. godine bili Hercegovci i Bokelji iz bivše crnogorske vojske. U svakom slučaju, sudske organi su od 1917. bili mnogo blaži prema Hercegovcima i Bokeljima iz bivše crnogorske vojske, na koje se računalo kao na političko sredstvo, nego prema dobrovoljcima iz drugih srpskih i jugoslovenskih zemalja, koji su bili opasniji kad su bile u pitanju revolucionarne ideje.³⁸

Od interesa je videti kako su vojne starešine mislile o bivšim crnogorskim dobrovoljcima u svojim jedinicama kada su podnosile izveštaj o tome kako bi vojnici ispunili naređenje da stupe u borbu. Komandant Bataljona Srba dobrovoljaca u poznu jesen 1917. nije ništa sigurno unapred mogao predvideti, »naročito u pogledu 1. i 2. čete, koje su sastavljene od Hercegovaca i Bokelja, bivših crnogorskih vojnika i ljudi potpuno crnogorskog mentaliteta, neiskrenih i sa lažnim častoljubljem, od kojih je skoro svaki drugi još i nekakav prvak, i „politički borac“...«³⁹ Stanje u bataljonu bilo je, stvarno, zabrinjavajuće. To se pokazalo koju nedelju kasnije. Prilikom polaganja zakletve jedan prilično veliki deo ljudstva (120 ljudi) nije htio da se uključi u srpsku vojsku i saglasio se da bude prebačen u zarobljeničku komandu.⁴⁰ Pošto je ovo učinjeno, jedinica je maja ili juna 1918. najzad likvidirana.⁴¹

Svi dobrovoljci su se s pravom žalili da postupak starešina u srpskoj vojsci prema njima nije bio na visini. Na Solunskom frontu držanje srbijanskih oficira posebno je bilo loše prema dobrovoljcima iz bivše crnogorske vojske. Tek onda kad su se stvari u vezi s tim zaoštrole i tek kad je srpska vlada preko svog Ministarstva vojnog promenila stav prema dobrovoljcima iz crnogorske vojske, počeli su se posebno tražiti iskusni oficiri za rad s ovim ljudima. Ministarstvo vojno bilo je, na primer, 31. I/13. II 1917. prisiljeno da skrene pažnju Vrhovnoj komandi da ima slučajeva da su oficiri i vojnici »rđavo predusretali dobrovoljce, a naročito Crnogorce (...) ne dvojeći pokadšto od njih čak ni Hercegovce«⁴². Povod ovakvim pojavama general B. Terzić nalazio je u tome što pojedinci nisu bili

³⁸ Pojedinačno, neki Crnogorci su sumnjičeni da su primali zabranjenu parisku socijalpatriotsku *Будућност*. Posle jedne provale, u leto 1918, nađeni su neki spiskovi te je naredena premetačina stvari pomenutih ljudi. Između ostalih, pretres je izvršen i kod Jagoša Nikčevića, za koga je samo utvrđeno da je čitao Radovićevu *Уједињење*. (AVII, III—200—III, pretres na zahtev Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande Pov. br. 7846 od 27. VI/10. VII 1918. Opširnije: Б. Храбак — К. Ђамбазовски, *Српски социјалдемократи на Солунском фронту, у Солуну и на Крфу 1916—1918. године*, Историјски гласник 1—4/1961. 194.)

³⁹ AVII, III—111, br. 6, izveštaj Bataljona Srba dobrovoljaca komandantu I armije Str. Pov. br. 472 od 27. XI/10. XII 1917.

⁴⁰ DASIP, CO, sv. III, Pov. br. 17, Ministarstvo vojno sa Pov. F. Đ. O. br. 9059 od 24. I/6. II 1918. poslalo je Crnogorskom odboru za narodno ujedinjenje izveštaj Ljubomira Vuksanovića.

⁴¹ AVII, III—111, br. 3, Vrhovna komanda A. Đ. br. 120611 komandantu I armije.

⁴² AVII, III—41, br. 3; III—17, br. 1, list 134, štab Vrhovne komande pod br. 11385 od 5/18. II 1917.

u stanju da se otresu neprijatnih uspomena i negostoljubivog poнашана Crnogoraca prilikom povlaчења 1915. године. On je savezovao Vrhovnoj komandi da izda jednu poverljivu naredbu za sve oficire i чиновнике operativne vojske, којом би се истакла штетност сличних појава.⁴³ Srpska Vrhovna komanda moralna је, марта 1917, да се објашњава с Командом savezničkih snaga на Solunskom frontu zbog поступка војних stareшина према добровољцима. General Saraj је био извећен и од srpske vlade »да сви неће да буду под комandom naših oficira«⁴⁴.

Posebno Crnogorci, из разлога које nije лако уstanовити, налазили су се у великим броју слуčajева у сукобу и са војничима, без обзира из којих су покрајина били ти njihovi drugovi. Dobrovoljačка ћета у VIII пешијском пuku, на primer, иако је била мала, поделила се на два дела по жељи самих добровољача, јер су је сачинjavали Prizreni i Crnogorci, који се нису slagali.⁴⁵ Crnogorci су се у јединицама још мање slagali са Vojvođанима, а нарочито са Dinarcima, елементом себи сродним, и то не само на Solunskom frontu и кад су у пitanju bili ljudi из бивше crnogorske vojske, nego и у логорима у којима су се vežbali добровољци из Amerike. »Antagonizam, — писао је један потпуковник, — постоји између pojedinih pлемена, а нарочито између Ličana, Crnogoraca i Srba iz Baćke, Banata i Srema.«⁴⁶ U VII пешијском пuku било је »izvesnih nesuglasica између Crnogoraca s jedne i Dalmatinaca, Bošnjaka i Hercegovaca s druge strane«, те је pozdravljeno nastojanje да се добровољци raspodele по четама, prema zavičajnoj припадности.⁴⁷ Jedan komandir ћете, кад је из Bizerte приспео на Solunski front са добровољцима из Amerike, известио је да су добровољци nedovoljno pažljivi и да су zajedljivi према Crnogorcima. »Crnogorce bi, — рапортирао је он, — уопште требало издвојити, да би били поштедени од mnogih neprijatnosti, које им нарочито Bosanci, Hercegovci i Dalmatinci приређују, што је често узрок žalbama, a понекад и tučama jačih razmara«.⁴⁸

Kod Crnogoraca, нарочито добровољача из Amerike, била је изражена težnja да služe zajedno, у Bataljonu Srba добровољача, а не rasuti по пуковима srpske vojske. Srpska Vrhovna komanda, međutim, никако nije odstupila od ове svoje politike asimilovanja добровољача из осталих jugoslovenskih земаља. Kada su dva добровољца Crnogorca побегла из svojih pukova u Solun, navodno da se žale Vrhovnoj komandi što im se izdaje pet puta manja plata od one koja им је obećана, komandant divizije је bio mišljenja да nije reč o običnom dece rterstvu, zbog krutosti stareшина ili ћега drugog, nego zato da ovi vojnici porade за себе i ostale Crnogorce да оду u добровољачки баталјон, за којим су сvi žudeli, govoreći da su u тој

⁴³ AVII, III—111, br. 1, štab Vrhovne komande br. 11385 od 5/18. II 1918.

⁴⁴ AVII, III—15, br. 1, list 18, operacijski dnevnik Operativnog odeljenja Vrhovne komande od 14/27. III 1917.

⁴⁵ AVII, III—22, br. 2, list 19; IV/1—42, br. 39, BPC XXV, 225, I armija Vrhovnoj komandi O. br. 14582 od 18. II 1918. po st.

⁴⁶ AVII, III-111, br. 3; IV/1—42, br. 39, štab Vrhovne komande br. 22308 od 21. I/3. III 1918, izveštaj потпуковника Dragomira Popovića, komandanta 2. bataljona Srpsko-hrvatsko-slovenačkog puka.

⁴⁷ AVII, III-111, br. 2, O. br. 10749 i 17350; III-19, br. 3, list 84—4' od 7/20. i 8/21. VIII 1917, Vrhovna komanda za I armiju pod br. 10749.

⁴⁸ AVII, III-20, br. 3, list 54 i 55; III-111, br. 2, ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 7042 od 30. IX/12. X 1917.

nameri i došli. Dobrovoljci Crnogorci su već ranije to tražili, a pojedinci su zahtevali da se odrede na službe koje su im pojedina lica bila obećala. Njima je na to upućen a razgovor jedan potporučnik Bjelopavlić, no ovaj s dobroviljcima nije razgovarao da se privole da ostanu u svojim pukovima.⁴⁹

Dezerterstva je kod Crnogoraca, Hercegovaca i Bokelja bilo vrlo malo. Oni su se pre bunili nego bežali, dok, na primer, Vojvođani obrnuto — nisu se bunili, ali su dezertirali ili stvarali delikte. U spisima Obaveštajnog odseka Vrhovne komande zabeležena su još samo dva slučaja udaljavanja iz jedinice.⁵⁰ Kao politički značajan slučaj dezterterstva treba pomenuti slučaj srpskog artiljerijskog poručnika Milana Krljevića, rodom Crnogorca, koji je 15 godina živeo u Srbiji. Nemogavši da podnese uvrede koje su oficiri Srbijanci nanosili kralju Nikoli, Crnoj Gori i Crnogorcima, on je uz pomoć Italijana prebegao u Italiju, a otuda u Neji, gde je kralju Nikoli podneo opširan izveštaj o prilikama u srpskoj vojsci i životu Crnogoraca u njoj; kasnije je prešao u Švajcarsku, i kao saradnik ženevskog Srskog *Lista* vodio žestoku kampanju protiv zvanične Srbije, donoseći članke o srpskoj vojsci u Makedoniji; u Ženevi je nastavio da održava veze s krugovima oko italijanskog dvora.⁵¹

Krajem 1917. godine, usled opšte moralne posustalosti srpskih trupa, kao i teške međunarodne političke situacije po Antantin blok i posebno po Srbiju, javila se potreba da se intenzivnije prihvate i Crnogorci i bivši crnogorski dobrovoljci, kao elemenat koji je dao dovoljno dokaza o svojoj labilnosti prema velikosrpskim planovima. Pomoću članova solunskog Crnogorskog odbora izvršena je interesantna provera političkih uverenja i kao neki mali prebiscit. Prema naređenju srpske Vrhovne komande (od 13/26. novembra), Ljubomir Vuksanović i Dušan Cerović obišli su sve jedinice I armije u kojima je bilo Crnogoraca, »obaveštavajući ih o ideji ujedinjenja Srbije i Crne Gore pod krunom dinastije Karađorđevića i zakulisnim radnjama Kralja Nikole protiv zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca«. Naglašavano je loše držanje kralja Nikole »prilikom predaje vojske i naroda na milost i nemilost osvajaču«. Celo ostalo izlaganje upućivalo je na ujedinjenje Srbije i Crne Gore, u kojima živi jedan narod sa dva imena, ne pominjući jugoslovensko pitanje. Crnogorci po jedinicama I armije jednostavno su izjavljivali da žele ujedinjenje Srbije i Crne Gore, i da su i došli iz Amerike da se sa Srbijancima bore za zajedničku državu; posle toga potpisivali su se na spisak koji se imao pri-

⁴⁹ AVII, III-198, br. 1, Vardarska divizija Pov. br. 2127 od 19. VII/1. VIII 1917. II armiji a ova Obaveštajnom odseku Vrhovne komande. Radi se o Bjelopavliću Mirčeti Bl. Laleviću, koji je aprila 1917. kao dobrovoljac iz Amerike odreden u 22. pešad. puk i o Vidu Nikčeviću, Crnogorcu iz 23. pešad. puka, koji je Mirčeti došao na ručak a onda ga poveo iz jedinice; pobegli su 11/24, a uhvaćeni su 14/27. jula; izgovarali su se da im je obećano 25 drahmi, a primali su stvarno 5. Potporučnik-poverenik zvao se Radović. Većina Crnogoraca iz Lalevićeve partije raspoređena je u 23. odnosno 22. pešad. puk.

⁵⁰ Nikola Vuković iz Herceg-Novog i jedan Srbin iz Siska 6/19. XII 1916. pobegli su iz Dobrovolačkog odreda (AVII, III-198, br. 1). Avgusta 1918. udaljio se iz svog II puka Paštrović Jovo Srzentić, ali se posle nekoliko dana sam vratio. (III-200, br. 4, I armija Odseka sa Pov. br. 6103). Krajem marta došao je sa položaja u Solun bez dozvole narednik-dobrovoljac VIII puka Marko Bojović (V—92—VI, br. 17).

⁵¹ ASRS, MUD, 1917. Izbeglička arhiva, komesar za srpske izbeglice u Švajcarskoj sa Pov. br. 866 od 24. IV/7. V 1918. srpskom ministru unutrašnjih poslova.

ključiti rezoluciji. Jedino Crnogorci iz VII pošadijskog puka nisu hteli da se potpišu, govoreći da imaju rđavo iskustvo sa Burićem u Marseju, koji je isto tako kupio neke potpise u patriotskom cilju, a zatim je iste zloupotrebio za grdnju kralja Nikole i crnogorske vlade.

Sastanci su najpre održani u pozadinskim središtima: u Vodenu (činovnici), Ostrvu i Soroviču (bolesni dobrovoljci). U I armiji Vuksanović i Cerović su, posle posete armijskom štabu, obišli II puk Moravske divizije, gde se nalazila elita Crnogoraca i bivših crnogorskih dobrovoljaca. Tu je Vuksanović govorio i pred ostalim dobrovoljcima koji su došli iz Amerike i Rusije. Petnaest oficira i 65 podoficira i vojnika »Crnogoraca« ponašali su se pri upisivanju »kao u crkvi prilikom prijema pričešća«. Prilazili su i drugi dobrovoljci, te su se počeli i oni upisivati, iako to od njih nije traženo; nije im bilo dovoljno jasno zašto i oni ne mogu biti članovi nacionalne organizacije. Prilikom potpisivanja svaki je svoj potpis popratio s nekoliko patriotskih reči. Jedan jedini u pukovskom provijantu kazao je da mu je svejedno hoće li doći do ujedinjenja ili ne. Slično je bilo i u III i I (40 oficira i vojnika) puku. U pročišćenom Bataljonu Srba dobrovoljaca posao je lako obavljen; tu članovi Crnogorskog odbora nisu mogli dobiti odgovora zašto su bivši crnogorski dobrovoljci u takoj velikom broju odustali od dalje borbe; sve im je »izgledalo obavljeno nekom tajanstvenošću«⁵². U VII puku nalazilo se preko 60 dobrovoljaca. Ispred svakog voda istupio je, po prethodnom dogovoru, jedan čovek, koji je u ime ostalih govorio. Ovi posrednici odbili su kao neistinu da je u vreme kapitulacije bilo kakve izdaje od strane kralja Nikole; uopšte, za sve zlo krivili su samo vlade, a nikad kralja Nikolu, koji se, po njima, uvek žrtvovao za narod. O pitanju ujedinjenja rezonovali su ovako: »Potrebno je da se svi vratimo na svoja ognjišta i onda, da u zajednici sa ostalim narodom ovo pitanje bude rešeno; kao i to ko će vladati ujedinjenim srpskim narodom.« Neki su izjavljivali da im je svejedno da li će na budućem prestolu sedeti kralj Nikola ili kralj Petar. Kad su upitani zašto su došli da se bore kad ovako misle o narodnoj budućnosti, odgovorili su: »Došli smo da se borimo za oslobođenje obe kraljevine i ništa više.« Nisu hteli da se upisuju u organizaciju, govoreći da na ujedinjenju mogu raditi i posle oslobođenja. Jedan deo dobrovoljaca držao se rezervisano, izjavljući da se s ovim stavovima slaže više iz solidarnosti a manje iz uverenja. Vuksanović je smatrao da su pomenuti ljudi obmanuti agentima Nejija, a imaće su većinom bili iz Stare Crne Gore, gde je uporište dinastije Petrovića bilo najjače.

U VIII puku dobrovoljci iz Amerike upisali su se u organizaciju »sa puno ljubavi i poverenja«, osudivši držanje drugova iz VII puka. U IX puku bio je samo jedan oficir, koji se odmah upisao. U Drinskoj diviziji nalazilo se malo dobrovoljaca—boraca, ali zato poviše potporučnika i poručnika koji su završili podoficirsku školu u Srbiji; oni su odmah pristupili organizaciji. U II armiji najviše je Crnogoraca bilo u Vardarskoj diviziji, naročito u XXII puku; tu nije bilo ničeg naročitog. U XXIII puku članovi solunskog Crnogorskog odbora za-

⁵² Prilikom ručka u bataljonu jedan potporučnik Hrvat (Branko Kijužna) kritikovao je Crnogorski odbor u Parizu; utvrđujući da Srbi nisu živeli pravim političkim životom i da nisu razvili ideju o ujedinjenju, rekao je da će oni (Hrvati) Srbe ujediniti u zajedničkoj državi i da ih pri tome neće ni pitati.

tekli su nekog narednika—dobrovoljca, koji se već pola godine nalazio u zatvoru, jer je bežao Francuzima, koji su mu obećali da će ga prebaciti u Francusku; on nije htio da primi srpsku uniformu nego je nosio crnogorsko odelo. U Vardarskoj diviziji nalazila su se 23 američka Crnogoraca, koji su došli marta 1917., a krajem iste godine nalazili su se u zatvoru zbog odricanja poslušnosti; nisu želeli da vežbaju jer su bili već u godinama, i žalili su se na psovke starešina; navodili su, ali nedovoljno određeno, da im je u Americi obećano da će biti upućeni u crnogorsku vojsku, i da će do crnogorske granice služiti u pozadini kao žandarmi. Ovi zatvorenici su najzad pristali da budu borci, ali s tim da se odmah upute svojim jednomišljenicima u VII puk i da se posle oslobođenja mogu vratiti u zavičaj (svakako zato što su agenti kralja Nikole govorili da se srpski dobrovoljci neće moći vratiti u Crnu Goru).⁵³

Borba za svest Crnogoraca i bivših crnogorskih dobrovoljaca na makedonskom ratištu, koja je bila tako oštra i viševrsna tokom 1917. godine, znatno je popustila u 1918. godini, ali ni tada nije potpuno prestala. Na početku 1918. još se govorilo o agentima crnogorskog dvora.⁵⁴ Kada su se opšti duh i borbeno raspoloženje srpske vojske počeli dizati, od proleća 1918. godine, više se nije mislilo na neraspoloženja pojedinih Crnogoraca, jer bivši crnogorski dobrovoljci tada nisu mogli biti elemenat rastrojstva među srpskim dobrovoljcima i vojnicima.

U proleće 1918. pokušalo se s crnogorske strane da se protiv Srbiyanaca pokrenu i neki oficiri Hrvati, za koje se saznalo da su prvi meseci 1918. bili nešto nezadovoljni na Solunskom frontu. Poštanski činovnik Svetomir Novaković, vraćajući se januara 1918. iz Rusije, ostao je u Marselju na bolovanju. Tu je stupio u vezu sa crnogorskim ministrom finansija Milošem Vujovićem i saglasio se da treba raditi na uklanjanju razmirica između Srbiyanaca i Crnogoraca, da se više Crnogorci ne gone, nego da se radi na ujedinjenju srpstva, s tim da na čelu toga pokreta i kao nosilac ideje bude crnogorski kralj Nikola. Novaković je pristao da u tom smislu propagira u srpskoj vojsci, i zato je dobio nešto novaca. Došavši na Krf, primio je od crnogorskog konzulata u Rimu dva pisma, koje je dao kapetanu Srećku Pandiću, jer su se ona na njega odnosila. U pismima koja su upućena iz Pariza preko Rima Pandić je predstavljen kao »jedan od najviđenijih Jugoslovena, koji je, razočaran onim što se sada desilo i što se sada dešava ovde, prešao na našu stranu još u putu iz Rusije i ovde na Krfu došao sa naročitim zadatkom koji je završio«; dalje je

⁵³ DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 17, AVII, III-22, br. 1, list 95; III-162, br. 11, Ministarstvo vojno šalje Ministarstvu inostranih dela sa Pov. F. Đ. O. br. 9095 od 24.I/6. II 1918. izveštaj Lj. Vuksanovića. — Ovaj obilazak je strogo kontrolisan. S obzirom na veliku predestrožnost, i jedan od najodanijih Pašićevih sledbenika u pariskom Crnogorskom odboru Janko Spasojević bio je kontrolisan preko jednog ordonans-oficira Šumadijske divizije, kad je Spasojević razgovarao s nekim Crnogorcima ove divizije (27.IV/10. V 1918) na Krfu. (DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 254, ministar vojni N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 10784 od 12/25. V 1918.)

⁵⁴ Na primer, ministri B. Terzić i Lj. Jovanović tražili su od N. Pašića da se iz Soluna ukloni Crnogorac Andrija Andrijašević, činovnik Otomanske banke, koji je agitovao za odvođenje Crnogoraca i Hercegovaca iz srpskih redova; govorilo se da je bio u tesnoj vezi sa N. Hajdukovićem i preko šifre sa crnogorskim dvorom; vrbovao je jednog dobrovoljca iz XXII puka, koji je sa ženom i petoro dece došao iz Amerike. (DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 49, ministar vojni N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 8861 od 23. I/5. II 1918.)

govoreno da će ga, pošto dođe u Pariz, kao crnogorskog oficira, slati u Rusiju a potom u Njujork, »gde ima zadatku podjednake važnosti sa zadatkom u Rusiji«. Neka ličnost iz kruga kralja Nikole tražila je od Konzulata u Rimu da omogući Pandiću da otputuje na Zapad, a onda dalje, »jer je to čovek koji za sobom ima 150 oficira-dobrovoljaca, a vojnici-dobrovoljci u obe divizije na Solunskom frontu i oni koji se još nalaze u Rusiji smatraju ga kao božanstvo«. Pandić je trebalo da u Rimu od Konzulata primi i novac, i to svotu koju on bude zatražio.⁵⁵

Pandiću su ovi provokativni komplimenti u pismu na tudu adresu koje je njemu predato morali biti prilično indikativni, te ih je odmah predao organima Srpskog ministarstva unutrašnjih dela. Tako je propao ovaj jevtin i providan pokušaj da se proveri Pandićeva spremnost za saradnju sa crnogorskim dvorom i da se eventualno pokuša da se preko jugoslovenskih dobrovoljaca proširi kriza na Solunskom frontu a potom unese razdor i među Jugoslovane u Americi i Rusiji. Vojni isledni organi, ne znajući za ovo predavanje pisama, saslušali su Pandića na način kao da je on nešto kriv; odmah su date i izjave o njegovom držanju u doba disidentskog pokreta u Rusiji i o njemu kao čoveku s izrazitim mentalitetom austrougarskog oficira.⁵⁶ Ipak, crnogorski dvor ništa nije postigao ovom aferom. Jedino je postalo očigledno da su oni iz Nejija, u nedostatku drugih i s obzirom na prilike, od proleća 1918. počeli da igraju na jugoslovensku kartu.

Crnogorci i njihova dinastija su ipak uključeni u priče koje su se širile naročito kod vojnika u pozadini. Austro-Ugarska bi, navodno, obnovila Srbiju, potpisala mir i pobrinula se o njenom izlasku na more u Solunu, ali bi predsednik vlade S. Ribarac morao da pristane da kralj Srbije postane crnogorski prestolonaslednik Danilo.⁵⁷ S druge strane, bugarski plakati bacani u rovove i pozadinu srpskog fronta pozivali su Srbijance na predaju, napadajući »beskućnike crnogorske oficire«, koji za svoje interese primoravaju srpsku vojsku da se i dalje bori.⁵⁸

Crnogorski oficiri, u stvari, čak i kad su se potpuno slagali sa Pašićevom velikosrpskom politikom, predstavljali su ozbiljan problem za srpsku vojsku, svojim nezadovoljstvom zbog slabog napredovanja i svog posebnog tretiranja. Njihov zahtev za unapređenjem odbio je srpski ministar vojni. Da se stvar ipak povoljno reši, posredovao je (2/15. juna 1918) predsednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje A. Radović. Njemu je, naime, još 1916. obećano da će se unapređenje sprovesti u roku od šest nedelja; međutim, i dalje je bilo slučajeva da su oficiri ostajali u istom činu i po pet godina. Takvi postupci generala B. Terzića, pored ostalog, nisu bili ni politički i nisu vodili računa o mentalitetu Crnogoraca, kod kojih su ovi neprav-

⁵⁵ DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 310, ministar vojni Ministarstvu inostranih dela sa Pov. F. A. O. br. 18222 od 13/26. VI 1918. prenosi raport zarobljeničke komande Pov. br. 2718 od 9/22. VI 1918.

⁵⁶ DASIP, JO, sv. VI, Pov. J. br. 3039, ministar unutrašnjih poslova ministru vojnom M. Rašiću 13/26. VII 1918.

⁵⁷ AVII, III-199-IV, Obaveštajni odsek br. 6683. — Ministarstvo unutrašnjih dela nije isključivalo mogućnost da ovakve glasove puštaju neprijateljski agenti da bi pokolebali moral u vojsci, te je tražio energično suzbijanje ovakvih glasina.

⁵⁸ AVII, III-26, br. 3, list 18—8', plakat »Drugovi Srbi!«, izdat o Uskrštu 1918.

vedni postupci izazvali veliko ogorčenje⁵⁹ U vezi sa svim tim šef Crnogorskog odseka Srpskog ministarstva inostarnih dela načinio je predstavku za srpskog ministra vojnog da se oficiri Crnogorci izjednače u ratu sa srpskim oficirima.⁶⁰

Još početkom 1917. godine postavilo se pitanje o tome kakve će novčane prinadležnosti uživati kadrovski ili rezervni crnogorski podoficiri primljeni u srpsku vojsku. Ministarstvo vojno je (12/25. marta 1917) rešilo da oni koji budu primljeni za aktivne podoficire uživaju plate srpskih aktivnih podoficira.⁶¹ Posle proboga Solunskog fronta, kad su se prikupljali crnogorski obveznici (njih po 10.000 u prvo vreme), ministar vojni postavio je predsedniku srpske vlade pitanje: kako tretirati ove ljude, da li kao srpske obveznike ili kao dobrovoljce; njegov predlog da se smatraju kao srpski obveznici. N. Pašić nije prihvatio, nego je (22. X/4. XI 1918) odredio: »Crnogorce treba smatrati kao dobrovoljce!«⁶²

U vezi s proslavom proboga Solunskog fronta P. Šoć je primetio da se Crnogorci iz skromnosti nisu hvalili svojim učešćem u proboru, ali da je poznato da ih je u srpskoj vojsci tada »bilo na hiljadu«, i to kako u vrhovima tako i u nižim redovima. U vreme samog proboga (25. septembra 1918) P. Šoć je kao crnogorski ministar prosvete izrazio novinarima zadovoljstvo »što se značan broj Crnogoraca bori uz braću iz Srbije i ostalih pokrajina jugoslovenskih«, i da se nada da će triumf saveznika (ne i Srbijel) ostvariti »vjekovječnu žudnju našeg naroda da vidi slobodnu i nezavisnu Jugoslaviju«⁶³. Upućivanje što većeg broja pristalica kralja Nikole u Crnu Goru preko srpske vojske, jer su drugi kanali bili manje efikasni, bila je upravo politika crnogorske vlade oktobra 1918. godine; no, Pašiću se nije moglo podvaliti ovakvim dobrovoljcima posle bitke.⁶⁴ Još pre proboga fronta, ekstremne izjave o učešću Crnogoraca u Makedoniji dao je dezerter iz srpske vojske Milan Krljević; on je, navodno, na raportu prestolonasledniku Aleksandru (23. IV/6. V 1917) uspeo da ovome dokaže »da Crnogorci čine jednu trećinu srpske vojske na Solunskom frontu«⁶⁵.

⁵⁹ A-IICG, CONU, sv. 63, A. Radović ministru vojnom M. Rašiću, iz Pariza 2/15. VI 1918; *Бујовић, Уједињење*, 202. — O nezadovoljstvu među oficirima, po intervenciji Tih. Popovića i A. Radovića preko Vesnića i Sv. Tomića vid.: DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 208 i CO, sv. II bez broja, Vesnić Krfu od 1/14. V 1918. i A. Radović Sv. Tomiću 25. V/7. VI 1918.

⁶⁰ DASIP, CO, sv. III, koncept odgovora Sv. Tomića A. Radoviću od 16/29. VII 1918. — Objektivna smetnja sastojala se u tome što crnogorski oficiri nisu imali odgovarajuće vojne akademije, nego obično srpsku podoficirsku školu ili neke italijanske dvogodišnje škole.

⁶¹ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 260, Ministarstvo vojno Ministrstvu inostranih dela F. Đ. O. br. 38518 od 12/25. III 1917.

⁶² DASIP, CO, sv. IV, Pov. C br. 624, šifrovana depeša ministra vojnog N. Pašiću, iz Soluna sa O. br. 14304 od 20. X/2. XI 1918. i Pašićeva beleška na poledini akta 22. X/4. XI 1918. — Razlika u tretmanu bila je značajna i u materijalnom pogledu, pošto su dobrovoljci pored veće plate imali prava na 5 odnosno 3 hektara zemlje.

⁶³ П. Шоћ, n. n., 150—1 i 156—7.

⁶⁴ AVII, III-25, br. 1, list 07, ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 13828 od 5/18. X 1918 (na osnovu Pašićevog teleograma Pov. br. 543 od 2/15. X 1918).

⁶⁵ М. Крљевић, *Црногорци на фронту, Српски лист* (Ženeva) 17/30. VI 1918, 2. — Krljević je pomenuo i brošuru (*Ерђанин*), štampanu decembra 1917. na Krfu, u kojoj se navodilo da u srpskoj vojsci ima samo oficira preko 500 rodom iz Crne Gore.

VI. — *Stvaranje jezgra crnogorske vojske u Bizerti 1916.
i 1917. godine*

Veliki francuski garnizoni i bolnički centri u Severnoj Africi, a u prvom redu poznata pomorska baza i utvrđeni logor Bizerta, prihvatali su mnoge čete i brojne bolesnike i ranjenike srpske vojske iz albanskih luka. Pored srpskih obveznika, među pomenutim vojnicima nalazili su se i dobrovoljci, kako oni iz srpske tako i oni iz bivše crnogorske vojske. Kao i na drugim mestima, pojava dobrovoljaca i u Magrebu povlačila je za sobom i pitanje statusa ovih ljudi u uslovima izbeglišta i opšte klonulosti. Takva opšta situacija pružala je izgleda i crnogorskom dvoru da poradi na stvaranju trupa u tuđini.

U proleće 1916. godine u Bizerti se našla grupa od 26 Hercegovaca i Crnogoraca, koji su obrazovali jedinicu pod zapovedništvom samozvanog poručnika Rista Markovića. Grupa je u toku maja izvodila vojničke vežbe bez oružja. Glavni inicijator crnogorske vojske u emigraciji Niko Hajduković pisao je crnogorskoj vladi da se zauzme kod Francuza da se pomenuta skupina prebaci u Solun. Njegova akcija kod komande francuske Istočne vojske nije uspela, jer je, na srpski zahtev, Francusko ministarstvo rata izjavilo da ne postoji crnogorska jedinica, a da se ljudi mogu javiti za Stranačku legiju ili za srpsku vojsku. Za srpsku vojsku nije se niko javio, jer ljudi nisu mogli zaboravili uvrede i kinjenja Srbijanaca. Crnogorci su se privravili za francuske trupe, ali je odlazak u komande sprečio telegram (14. juna) crnogorske vlade da se sačekaju njena dalja naređenja. Dok su oni zatezali da krenu u Solun, pošla su 44 Hercegovaca i Bosanca. Revoltirani ovakvim postupkom, Francuzi su prijavljene Crnogorce oterali u logor Menzel Džemil.¹

U toku juna i jula razvio se intenzivni telegrafski saobraćaj između Rista Markovića i crnogorskog ministra vojnog Matanovića oko oslobođanja i dalje sudbine zatočenih ljudi. Marković je najpre javio (18. VI/1. VII) da je srpski komandant Bizerte primio »odred« koji je tada brojao 42 pripadnika. Matanović je poručio da sačekaju dalje instrukcije, pošto će uskoro ući u jednu crnogorsku jedinicu. Marković je onda (19. VI/2. VII) molio da mu dozvole da sa 68 Crnogoraca ode na Solunski front ili kuda kralj Nikola naredi. Da bi bili strpljiviji, crnogorska vlada je 24. VIII/6. IX 1916. rešila da Ristu Markoviću i tridesetorici njegovih ljudi izda jednokratnu pomoć i da ih i dalje drži u Bizerti. U toku jula za 29 vojnika stiglo je odelo, no pocepano, tako da su mogli s njima da »teater učine«. Pošto je odbijena pomoć Francuza, za grupe se zauzeo britanski vicekonzul. Koncem 1916. godine skupina je počela da se razbija, jer su neki, i pored Markovićevog opiranja, potpisali pristupnicu za Stranačku legiju.² Pojedine Crnogorce su srpske vlasti u Bizerti slale srpskoj privrednoj inspekciji u Marseju da bi bili upućeni vlastima u mestima gde se

¹ A-IICG, CIV, sv. 87, pismo Branka L. Gojnića i tri druga Crnogorskom ministarstvu vojnom od 2/15. VII 1916; sv. 95, br. 3122, Mih. Opuka crnogorskoj vladi, iz Pij de Doma, 24. XI 1916; Б ј о в и ћ, Уједињење, 186—7 (preko nekih činjenica se prešlo).

² A-IICG, CIV, sv. 87, br. 83/1916, telegrami Matanović — R. Marković. — R. Marković se žalio da mu je »odred« u letu 1916. spao na 30 ljudi, zato što su mu Bosance i Hercegovce, došle iz Amerike, oduzeli i preveli u Stranačku legiju (A-IICG, CIV, sv. 87, br. 112/1916, ministar prosvete P. Vuković ministru vojnom). — Jednokratna pomoć iznosila je 30 franaka po osobi.

nalaze crnogorske izbeglice.³ Neke Hercegovce, bivše crnogorske dobrovoljce, pak, kad su prezdravili, poslali su u logor srpske vojske »Lazuas«, da bi ih pripremili za Solunski front.⁴

Tokom 1916. godine Francuzi su bili spremni da dopuste obrazovanje crnogorske vojske u Bizerti pod komandom francuskih oficira, dakle slično onome što je bilo na Solunskom frontu. Do ovog rezultata došlo se zahvaljujući sporazumnoj radu Andrije Radovića i francuskog otpravnika poslova pri crnogorskem dvoru. Kralj Nikola, međutim, nije stvarno želeo da prihvati ovu pogodbu, jer nije htio da izjednači uslove u Makedoniji, primenjene iz nužde, i mogućnosti koje su se na Zapadu nudile za obrazovanje samostalne crnogorske vojske.⁵ Krajem 1916. godine Francuzi su za crnogorski odred odredili logor u Ain-Bitaru, ali su u odred pripuštali samo crnogorske podanike. Austrougarske državljanke predavali su Srbima samo ako su ovi ljudi izjavili želju da služe u srpskoj vojsci; ovi dobrovoljci su potom išli u logor Nador. Ostale austrougarske podanike, naročito izbeglice iz Hercegovine, koje su htеле da budu sa Crnogorcima, Francuzi su upućivali u Marsej.⁶ Na pitanje Rusa zašto su dali kralju Nikoli logor kraj Bizerte, pariski političari su izjavili da je logor »dat samo radi forme«.⁷

Ingerencija crnogorskog Ministarstva vojnog nad »jedinicom« u Bizerti sastojala se u tome što su izmenjivani telegrami i slate novčane potpore.⁸ Postupci samog Rista Markovića predstavljali su još od početka autokarikature. On je, na primer, sam sebe proizveo u čir poručnika srpske vojske, imajući jedino srpske epolete, uz crnogorsku kapu. Živeo je isprva bez oficirske plate u kasarni koja je dugo služila kao depo za prikupljanje srpskih vojnika koji su stizali iz bolnice. Krajem juna 1916. prispela je grupica Crnogoraca koji su izjavili da neće u srpski logor. Tada je dozvat Risto da pokuša da bivšim crnogorskim vojnicima objasni da tada nije postojala crnogorska vojska i da je osnovno pitanje bilo samo borba protiv neprijatelja. U pomenutoj grupici samo je njih osmorica ostalo pri svom zahtevu; oni su izolovani i upućeni u jedan francuski logor kraj Bizerte. Jednog dana Risto je, verovatno kad su Hercegovci i ostali pošli na bojište, postao starešina crnogorskog »odreda« od osam ljudi. Francuska i Srpska komanda nisu ga dirale u njegovom komandovanju, te je on jednog jutra okačio potpukovničke epolete, koje je skinuo tek na intervenciju admirala-guvernera. Francuzi su ovim ljudima davali i neku platu. No, jednog dana ovih osam Crnogoraca od vojnika postali su baštovanski radnici, a Risto se našao u petnaestodnevnom

³ A—IICG, CIV, sv. 95, Bosanac Hristifor Moravac Crnogorskom ministarstvu unutrašnjih dela, u Parizu 29. XI/12. XII 1916.

⁴ Grupa od njih 11 Bilećana, jedan Gačanin i jedan Ličanin molili su (1. XI 1916) kralja Nikolu, preko crnogorskog konzula da ih izbavi iz logora i prevede u Marsej (A—IICG, CIV, sv. 95).

⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 132, Tih. Popović N. Pašiću, iz Pariza 13/26. I 1917.

⁶ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 278, srpska komanda rezervnih trupa u Bizerti Solunu sa Pov. Đ. br. 289 od 17. II/3. III 1917.

⁷ Јурић, n. d., I, 120. (Islavin Petrogradu sa br. 93, iz Pariza 31. XII 1916/13. I 1917.)

⁸ Ministarski savet je, na primer, 26. II/11. III 1917. doneo odluku da se 7 vojnika, koji su došli R. Markoviću u Bizertu nagradi sa 20 franaka, kao što je upravo dato i ostalim. (A—IICG, CIV, sv. 88, br. 280/1917, ministar vojni M. Matanović ministru finansijsa 14/27. II 1917.)

zatvoru, zato što je u odred primio i pet Hercegovaca izbeglica.⁹ S obzirom da su pomenuta osmorica u nastalom preispitivanju odbili da polože zakletvu srpskom kralju, oni su, zajedno s Ristom (25. IV/8. V 1917), upućeni u Francusku.¹⁰

Svojim lagodnim životom bez obaveza i opasnosti da budu upućeni na front, pripadnici crnogorske »jedinice« su i u Bizerti izazvali opadanje morala dobrovoljaca u srpskoj vojsci. Oko 90 srpskih ranjenika iz Bataljona Srba dobrovoljaca, mahom Hercegovci, Bošnaci i Dalmatinci, koji su bili u bizertskoj bolnici, otkazali su poslušnost starešinama i javili su se »delegatu« R. Markoviću za prijem u crnogorsku »jedinicu« pod uslovima koji su tada važili za Crnogorce. Čak i jedan srpski narednik, kada se posvadio sa svojim kapetanom, pobegao je Markoviću, koji je zaštito begunca a kapetana pozvao na dvoboј. U Bizerti su se našla i tri perjanika kralja Nikole, koji su podsticali dobrovoljce austrougarske podanike, govoreći im da se potpišu kao crnogorski podanici, te će ih kralj Nikola oslobođiti vojne službe; neki su to učinili, te se odmah podigla istraga zašto su dobrovoljci primoravani na front pa internirani, i jedan je francuski major zbog toga dopao zatvora. Kada se »crnogorski« bataljon na Solunskom frontu pobunio, navodno su istraživane neke kasarne u Bizerti, da bi se tu smestili internirani dobrovoljci »kao crnogorska vojska«. Neki od dobrovoljaca upućeni iz Bizerte na Solunski front, kada se desila pobuna bataljona, zatražili su iz bolnice da se ponovo vrate svom ranijem starešini R. Markoviću, u Bizertu.¹¹ Srpski ministar vojni tražio je da se Crnogorci uklone iz Bizerte, a dok to ne bude bilo moguće, da se spreči njihov kontakt sa srpskim vojnicima, »jer dodir naročito sa dobrovoljcima koji dolaze iz Amerike mogao bi biti vrlo štetan po naše interesu«. Stvar o Crnogorcima u Bizerti upućena je na rešenje Francuskom ministru vojnog, a do rešenja svakoga Crnogorca kad bi dolazio u Bizertu radi izuzetne potrebe pratio bi francuski podoficir.¹²

U Ain-Bitaru, u logoru VIII francuskog puka, 3—4 km od Bizer-te, neposredno pod komandom francuskih vojnih vlasti 33 vojnika vodila su se kao Crnogorci, iako su samo četvorica od njih nesumnjivo bila Crnogorci. Oni su preko Rista Markovića primali po pola franka dnevno plate od crnogorske vlade. Osim vežbe marševanja, ovi ljudi ništa nisu radili, a radova u logoru prihvatali su se tek na ličnu intervenciju admirala-guvernera. Držanje ovih dobrovoljaca bilo je korektno, ali su uslovi pod kojima su živeli negativno uticali na moral srpskih vojnika, jer su »Crnogorci« bili bolje hranjeni, smešteni i plaćeni a nisu imali nikakvih obaveza. To je naročito vredelo za

⁹ DASIP, CO, sv. I, b. b., pismo nekog Marka drugu Svetozaru, iz Bizerte 6/19. III 1917. isto, Pov. C. br. 293, srpski ministar vojni ministru inostranih dela sa Pov. F. D. O. br. 4915 od 24. III/6. IV 1917.

¹⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 328, srpski ministar vojni Krfu 28. IV/11. V 1917. — Prema jednoj ranijoj vesti komandanta srpskih trupa u Bizerti, pre toga su 24 Crnogorca upućena na rad u Francusku, a osmorica koji nisu hteli da polože zakletvu stražarno su sprovedeni u Portofarinu, 35 km od Bizerte. (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 320, srpski ministar vojni Krfu od 25. IV/8. V 1917.)

¹¹ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 125, prilog: izveštaj poverenika N. Svrđlanovića srpskom generalnom konzulatu u Solunu od 28. XII 1916/10. I 1917. — Od ovih dobrovoljaca 80 ih je 16. II/1. III 1917. upućeno iz Bizerte u Marsej, na zahtev srpskog ministra vojnog. (Kao nap. 12/VI.)

¹² DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 293, srpski ministar vojni ministru inostranih dela sa Pov. F. D. O. br. 4915 od 24. III/6. IV 1917; isto, Pov. C. br. 281, isti istome, Pov. br. 5004 od 30. III/12. IV 1917.

Hercegovce i zarobljenike koji su ranije bili srpski dobrovoljci. Francuzi su se morali potruditi da spreče i dodir R. Markovića sa Crnogorcima koji su bili na Solunskom frontu. Srpska strana je najviše učinila da se R. Marković sa grupicom pravih Crnogoraca ukloni iz Bizerte i uputi na rade u Francusku, pošto su postojale izvesne indikacije da je kralj Nikola navaljivao na Francuze da se od »odreda« u Bizerti obrazuje pravi bataljon; no francuske vlasti tada nisu mislile da treba da o tome razgovaraju kao godinu dana ranije.¹³

Početkom aprila 1917. crnogorska vlada i Francuzi postigli su načelni sporazum o Crnogorcima dobrovoljcima. Iako je navodno očekivala obrazovanje crnogorske legije, crnogorska vlada je pristala da Crnogorci po depoima i vojnim zavodima u Francuskoj, Tunisu i Alžиру budu upotrebljeni po francuskim tvornicama, po utvrđenim uslovima, i to prvenstveno tamo gde već rade Crnogorci. Ovo bi se odnosilo i na Crnogorce koji bi došli iz Amerike. Oni, pak, koji ne bi pristali na pomenute uslove, ostali bi do daljeg tamo gde se nalaze. Srpski komandant u Bizerti pukovnik Mihl obavestio je Francuze da se ova odredba ne bi mogla odnositi i na Crnogorce iz Amerike koji su se javili za front a ne za rad po fabrikama, i za koje je srpska državna kasa platila putne i druge troškove. Francuzi su zamerili što ih je Mihl odbio. Sam Pašić (8/21. juna) složio se s Mihlom, smatrajući da samo Crnogorce koji dođu iz Amerike i kategorički izjave da neće u srpsku vojsku treba predati francuskim vlastima, uz naknadu troškova; ostali Crnogorci imali bi da se upute na Krf; Pašiću je ovo rešenje bilo utoliko shvatljivije što se od Crnogoraca nikо u Americi nije izjašnjavao za francuske fabrike.¹⁴

¹³ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 293, ministar vojni sa Pov. F. Đ. O. br. 4915 ministarstvu inostranih dela od 24. III/6. IV 1917, prema izveštaju komandanta srpskih trupa u Bizerti Pov. br. 430 od 7/20. III 1917. — Pre slanja u Francusku francuske vlasti su arogantnog i neozbiljnog R. Markovića smenile sa oficirske dužnosti te postavile za blagajnika grupe; on je od nekih svojih zemljaka izvukao i batine. — Zbog mogućnosti sa »odredom«, ispitivano je po-reklo svakog njegovog pripadnika, te je o nekih šest Hercegovaca bilo reči u prepisci između Francuza i Srba. (Kao nap. 6/VI.)

¹⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 395 od 8/21. VI 1917, komandant srpskih trupa u Bizerti srpskom ministru vojnom Pov. Đ. br. 708 od 8/21. IV 1917; ministar vojni N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 5594 od 19. V/1. VI 1917; Pašićev odgovor gen. Terziću sa Pov. C. br. 457 i gen. Terzić Krfu sa Pov. br. 6157 od 16/29. VII 1917; В ј о в и ћ, Уједињење, 194. — Početkom aprila pored 33 pomenuta Crnogorci u Bizerti su se nalazila 42 dobrovoljca iz ostalih srpsko-hrvatskih krajeva (AVII, III—111, br. 1, srpski ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 5115 od 10/23. IV 1917, kojim je dostavljen petnaestodnevni izveštaj komandanta rezervnih trupa u Bizerti Pov. Đ. br. 645 od 30. III/12. IV 1917). Početkom maja upućena su u Marsej 24 Crnogorca za rade u barutani Vouges (côte d'Or), tri su otišla na Solunski front a njih 6 je već tri meseca pre toga smešteno u zarobljenički logor (AVII, CIV, sv. 88, br. 841/1917, crnogorski generalni konzul u Marseju Crnogorskom ministarstvu inostranih dela, br. 3212 i 3217 od 2. i 3. V 1917). Sedam njih nalazilo se u srpskom logoru u Tulonu, 16 drugih bilo je u logoru za strane radnike, čekajući odlazak u Vouges, 9 njih, je iz srpskog depoa u Tulonu prebačeno u mesnu bolnicu. Zanimljiva je sudbina Rista Markovića i Danila Radovića, crnogorskog zapovednika »crnogorskog« bataljona, koji je doveden u Francusku. Francusko ministarstvo unutrašnjih poslova je najpre 31. V 1917. donelo odluku o njihovom izgonu u Španiju, a onda su obojica 25. juna prebačena u logor politički sumnjivih u Aženu (dep. Krez). (Isto, isti istome, br. 3524 i 3525 od 3. VII 1917.) Crnogorac Luka Drecun još od februara 1917. krio se po Alžиру, predstavljajući se kao rez. potporučnik; za njim su tragali organi srpske službe bezbednosti, ali ga nisu našli ni posle četvoromesečnog rada (ASRS, MUD, Izbeglička arhiva 1917, glavna delegacija srpske vlade u Alžиру glavnom srpskom komesaru za izbeglice u Parizu sa Pov. br. 5 od 8/21. VI 1917.)

Energičnim držanjem pukovnika Mihla, s kojim se složio N. Pašić, sprečen je pokušaj kralja Nikole da onemogući odlazak Crnogoraca u srpsku vojsku, bez obzira na njihovo prirodno pravo da se lično politički opredeljuju. Francuzima posle toga nije ništa drugo ostalo nego da pokušaju da se u ovom pitanju dogovore crnogorska i srpska vlada, ali opet sa ciljem da se vlada na Krfu privoli da izda naređenje Mihlu da preda dobrovoljce.¹⁵ Izgleda da je tada za Francuze bila važnija radna snaga u barutanama nego popunjavanje redova na drugorazrednom solunskom frontu nedovoljno pouzdanim Crnogorcima.

Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje želeo je da preko marsejskog delegata uhvati vezu sa Crnogorcima u Bizerti, jer se smatralo da bi trebalo da postoji lice koje bi redovno obaveštavalo iz Bizerte i slalo izjave koje bi se štampale u *Ujedinjenju*. Među dobrovoljcima koji su jula 1917. oputovali u Bizertu nije bilo povoljnog lica, te je marsejski delegat Vaso Burić predložio da on prvu polovinu avgusta provede u Bizerti, da se dobrovoljci uvere da Odbor o njima brine, i da bi na licu mesta otklonio eventualno neraspoloženje; Burić je smatrao da bi uz put u Alžiru mogao da nađe carinskog činovnika Radosava Šćepanovića, koji bi bio najpogodniji za vezu u važnom vojnom središtu — Bizerti.¹⁶

Tokom leta 1917. godine nisu se mnogo promenila merila i metodi rada ni na srpskoj ni na crnogorskoj strani. Prema naređenju Srpskog ministarstva vojnog, pukovnik Mihl držao se načela da dobrovoljci Crnogorci koji bi odrekli obavezu da ratuju moraju da plate prevozge i ostale troškove, a ako ne bi imali novaca, morali bi sa radom isplatiti naknadu.¹⁷ Crnogorski dvor, pak, spremio je dva agenta koji bi pod vidom trgovaca oputovali u Bizertu i tu huškali dobrovoljce; ovi pokušaji, međutim, na vreme su osujećeni.¹⁸ Oktobra 1917. Crnogorski odbor je kao svog korespondenta uputio u Bizertu dobrovoljca Spasoja P. Vukovića, kome je Mihl u svemu izlazio u susret i koji je našao 50 Crnogoraca, čije ponašanje »nije baš najbolje«. Nešto pre toga jedna grupa Crnogoraca otišla je u Solun kao »Mandušićeva četa«. Prema jednom pismu iz San Franciska, trebalo je u Bizerti očekivati veću grupu američkih Crnogoraca.¹⁹

Od kraja 1917. godine nije bilo sukobljavanja između srpske i crnogorske strane u Bizerti. Pozicije crnogorskog dvora potpuno su

¹⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 396 od 8. VI 1917, prilog u pismu puk. Mihla iz Bizerte od 9/22. V 1917: francuski ministar rata francuskom Ministarskom savetu i ministru spoljnih poslova. — Francuzi su sve Crnogorce podešili u tri kategorije s obzirom na stav ovih prema služenju srpskoj vojsci. (DASIP, CO, 30. II, Pov. C. br. 552; AVII, III—20, br. 1, list 115; В ј о в и ћ, Уједињење, 195.)

¹⁶ A—IICG, CONU, sv. 59, A. Radović V. Buriću, iz Pariza 23. VI/6. VII 1917; sv. 62, V. Burić Radoviću iz Marseja 20. VII 1917.

¹⁷ U vezi s ovim Mihl je oktobra 1917. tražio preciznija obaveštenja o transportnim troškovima, o sporazumu s francuskim vlastima za odbijanje dela nadnice, odnosno da bi trebalo dobrovoljce slati u Ameriku ako isplate i putne troškove u povratku. (DASIP, JO, sv. VIII, Pov. JG br. 636, puk. Mihl ministru vojnom sa Pov. F. br. 2169 iz Bizerte, 22. IX/5. X 1917.)

¹⁸ DASIP, CO, sv. I, Pov. br. 494, srpski ministar vojni Krfu sa Pov. br. 6433, iz Soluna 11/24. VIII 1917.

¹⁹ A—IICG, CONU, sv. 59, Spasoje P. Vuković Jovanu Đuraškoviću, iz Bizerte 29. X 1917.

oslabile, a mogućnosti srpske vojske dokraja se utvrdile. Prilike su se ovde, dakle, razvijale slično kao na Korzici. Crnogorski odbor, međutim, nije propustio da se o Uskrsu 1918. posluži metodom pozajmljenim od crnogorskih vlasta: A. Radović je poslao novčani dar dobrovoljcima Crnogorcima.²⁰

VII. — Crnogorska četa u vojsci Esad-paše. Pokušaji da se Albanija koristi za prolaz crnogorsko-italijanskih agenata u Crnu Goru 1916. i 1917. godine

Slično crnogorskoj jedinici u Bizerti koja je trebalo da posluži kao kadrovsko jezgro za buduću crnogorsku vojsku na zapadnom delu Sredozemlja, četica Crnogoraca u Esad-pašinom odredu imala je zadatku da bude takvo jezgro na albanskem sektoru Solunskog fronta, da pored toga olakšava vezu agenata preko Albanije sa Crnom Gorom, i, najzad, da se priprema da u danima probaja fronta nastoji da se prva probije do Crne Gore i tu organizuje vlasti koje bi priznavale kralja Nikolu i dinastiju Petrovića.

Pomenuto jezgro za stvaranje crnogorske vojske u izbeglištvu razlikuje se po svom nastanku od sličnih razvojnih kadrovskih jedinica koje je organizovao crnogorski dvor na nekoliko drugih strana. Godine 1915. Esadpaša, srpski eksponent u srednjoj Albaniji, primio je od kralja Nikole izvestan broj crnogorskih oficira, podoficira i vojnika da obučavaju Arbanase naročito u rukovanju mitraljezima i topovima. Glavninu ove ekspedicione grupe činilo je 12 artiljerijskih oficira.¹ Među njima isticao se potporučnik Novica R. Mirović, koga je Esadpaša u Draču otpustio zbog rđavog držanja². Pojedinačno, Esad-pašinoj vojsci su se priključili i crnogorski dobrovoljci, koji su se pri povlačenju našli u Epiru i tu se zadržali sve do ofanzive u jesen 1916. godine.³ U leto 1916. Esad-pašin odred nalazio se na kantonmanu do 12/25. septembra u Beru, a onda je pošao za Kožane. Dok se odred nalazio u Beru, u njemu nije bilo crnogorsko-italijanskih agenata.⁴ U to vreme Italijani nisu bili zadovoljni što su zapadni

²⁰ A—IICG, CONU, sv. 61, A. Radović komandantu depoa srpskih trupa u Bizerti, iz Pariza 11/24. IV 1918.

¹ Международные отношения в эпоху империализма, сер. III, т. VII/1, № 127, стр. 169 (Krupenski Petrogradu sa br. 13 od 21. I/3. II 1915); В јовић, Уједињење, 188; A—IICG, CIV, sv. 88, br. 859/1917, Stevan Raičević Crnogorskom ministarstvu vojnom 14/27. VII 1917, i br. 933/1917, narednik Mitar Vukmanović Ministarstvu, iz Marseja 18. VIII 1917.

² Ostavši bez službe, on se počeo družiti sa Crnogorcima sumnjivog vladanja, a u jesen 1916. prešao je u Solunu, odakle je od crnogorske vlade preko ruskog konzulata tražio platu za četiri meseca (A—IICG, CIV, sv. 88, Crnogorsko ministarstvo inostranih dela Ministarstvu vojnom sa br. 2598 od 30. X/12. XI 1916; DASIP, CO, sv. I, srpski konzul Vintrović Krfu sa br. 236, iz Soluna 21. XII 1916/3. I 1917, dostavivši izjavu nekog Gavrilovića). — Posle pretresa na putovanju u Francusku, interniran u Francusku (DASIP, CO, sv. I, MID sa P. br. 1539 od 14/27. II 1917. Pašiću) odnosno na Korziku.

³ ASRS, MUD 1917, Izbeglička arhiva, Bosanac Mih. Bačić iz Komande neboraca u Potamosu Srpskom ministarstvu unutrašnjih poslova, 30. III/12. IV 1917. (neregistrovano).

⁴ Isto, Policijska stanica službe bezbednosti u Beru br. 10 od 10/23. IV 1917 (neregistrovano).

saveznici privatili Esad-pašu kao jedinog predstavnika Albanije; ovi su smatrali da treba priznati njih kao odlučujući činilac u albanском pitanju. Videći da crnogorski kralj i vlada suviše padaju u zavisnost od Francuske i Rusije, Italija se jače zainteresovala i za crnogorsko pitanje.⁵ Zato su se u jesen 1916. u Esad-pašin odred počeli da ubacuju Crnogorci italijanski agenti.

U jesen se odred našao na položaju kod Bitolja. Posle završene ofanzive on je povučen u Zejtinlik odnosno u Arapli Šamli kraj Soluna. Iz odreda je, na inicijativu Niku Hajdukovića, prebačeno 15 crnogorskih oficira u »crnogorski« bataljon. U Zejtinliku a potom u Solunu (od 28. XII 1916/10. I 1917) radila su na crnogorskoj propagandi tri brata Uljarevića, bivši crnogorski žandarmi (krilaši).⁶ Crnogorsku četicu je tada sačinjavalo 65 ljudi, većinom Bosanci, Hercegovci, Bokelji i Vojvodani, koji nisu hteli da se bore ni u srpskoj ni u francuskoj vojsci, ali su pristali na određene uslove; ona je imala zadatku da prikuplja crnogorske dobrovoljce koji bi se nalazili u pozadini Solunskog fronta i koji bi ubuduće bili upućeni u Solun, u crnogorsku vojsku. Ova jedinica imala je privilegiju da se ne bavi nikakvom vojničkom dužnošću ni u borbenom lancu ni u pozadini, ali je svom ljudstvu isplaćivala platu koju je odredila crnogorska vlada. U neposrednoj vezi s ovom četicom postojao je u Solunu crnogorski vojni depo, u kome se početkom 1917. godine nalazilo 17 vojnika koji su se javili za crnogorsku vojsku (među kojima samo tri Crnogorca); nekoliko dana pre toga 13 vojnika iz depoa prešlo je u odred⁷

Na sam novogodišnji dan 1917. u crnogorski depo je stiglo osam vojnika iz Bizerte, koji su ranije služili kao dobrovoljci francuske vojske. Oni su solunske pristalice kralja Nikole izbliže upoznali s političkim kretanjima koja su se ticala crnogorskog dvora. Po njima, na optužbu Srbijanaca da je kralj Nikola predao vojsku Austrijancima, saveznici nisu kralju Nikoli priznali »pravo da razvije barjak«, nego su samo Srbijanci smeli da sakupljaju Jugoslovene. Ali Italija se zauzela za Crnu Goru, te su se Engleska i Rusija složile s tim da Crnogorci obrazuju svoju vojsku. Crnogorska vlada je potom poslala agente u Ameriku, Italiju, Francusku i njene posede. U Bizertu su dolazila tri perjanika i kupila su one koji su hteli pod zastavu dinastije Petrovića, obećavajući im u kraljevo ime: da nijedan dobrovoljac ili vojnik crnogorski neće učestvovati u borbi, jer kralju Nikoli nije potrebna zemlja bez naroda; Italijani bi, navodno, dali 150.000 vojnika da se oslobođi Crna Gora, posle kojih bi došli dotle neangažovani dobrovoljci da uspostave vlast i red u zemlji. Po ovom planu, kad počne ofanziva na Balkanu, italijanski brodovi bi svu crnogorsku vojsku prebacili u Valonu, gde bi joj se priključili i Crnogorci sa Solunskog fronta. Obrazovana jedinica kretala bi se iza Italijana. Prema mišljenju ove osmorice dobrovoljaca, crnogorski vojnici ne bi više dolazili u Solun, nego bi se skupljali na drugoj strani, da u

⁵ ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, prepiska Pariz—London, Ljub. Mihailović, srpski poslanik pri crnogorskom dvoru Pašiću, iz Pariza 4/17. X 1916.

⁶ Б ј о в и ћ, Уједињење, 188; DASIP, CO, sv. I, prilog aktu srpskog generalnog konzula Vintrovića Pašiću Pov. br. 3286 od 13/28. XII 1916; A—IICG, CIV, sv. 88, br. 859/1917, Stevan N. Raičković crnogorskom ministru vojnom.

⁷ Kao nap. 13/VII. U depou su agenti bili: crnogorski narednici Milovan Šaranić, Novica Bulatović i krilaš Filip Uljarević.

pogodnom trenutku budu upućeni u Valonu.⁸ Njihove priče o 6.000 prikupljenih dobrovoljaca u Francuskoj pojačavao je već pomenuti poručnik N. Mirović, koji je obaveštavao ovaj krug dobrovoljaca da crnogorska vlada skuplja u Italiji vojsku od 10.000 zarobljenih austro-ugarskih vojnika, većinom Hercegovaca, Bokelja, Bosanaca i Dalmatinaca, i da vradi u tome idu naruku Italijani.⁹

Svakako na intervenciju srpske strane, ovaj crnogorski »odred« nije dugo imao prilike da se bez posla održi u Solunu i da demoralise srpske trupe. Nade Francuza da će na ovaj način ipak prikupiti izvestan broj Crnogoraca i dobrovoljaca koji neće pod srpsku vlast i koji bi se mogli u određenom trenutku poslati na vatrenu liniju bojišta gubile su sve više realne izglede. Esadpaša je 14/27. januara 1917. oslobođio pripadnike svoga bataljona vojne obaveze, te su neki Crnogorci i dobrovoljci, na Esad-pašino traženje a dozvolum Francuza, upućeni u Francusku i stavljeni na raspoloženje crnogorskoj vlasti. Manji broj pomenutih ušao je u pomenute jedinice na Solunskom frontu.¹⁰ Neki su, pak, prebegli u italijansku zonu balkanskog ratišta, odakle su ih Italijani slali u »rezervat« na Liparima.¹¹ Novica Mirović, koji je u međuvremenu unapređen u poručnika, interniran je isto na Liparima, odakle su ga pristalice kralja Nikole u Rimu nastojale da oslobole i upute u Francusku.¹² Kasniji razvitak potvrđio je da izlaganja bizertske dobrovoljaca i N. Mirovića nisu bile obične priče, nego da se očekivalo da će se obrazovati vojske u Francuskoj i Italiji, pri čemu se računalo i na one koji su bili u Albaniji i u Solunu.

Pored crnogorske, u Esad-pašinom bataljonu postojala je i jedna jugoslovenska četica od oko 45 ljudi. Francuzi nisu branili pripadnicima ove čete da se prebacuju u crnogorsku četu. No, od njih 48 jedino su tri Hercegovca izrazila želju da priđu »Crnogorcima«¹³; ostali su imali i svoju odeljcenu kujnu. I na jugoslovensku četu su motrili organi srpske vlade, da se u jedinici ne bi našle pristalice kralja Nikole, koje bi u određenom trenutku mogle da među Arbanasima rade protiv srpskih interesa.¹⁴ Juna 1918. u četi je ostalo još oko 30 austro-ugarskih Srba, koji su u početku rata bili dobrovoljci u srpskoj vojsci. Pored njih u četi su se našla i tri Crnogoraca, privrženici kralja Nikole, kojima je redovno stizao *Глас Црногорца*. U četi se često raspravljalo o ujedinjenju svih Srba u jednu državu kao

⁸ Kao nap. 13/VII. Dobrovoljci iz Bizerte znali su da u Marseju i drugim varošima po Francuskoj i Italiji ima skupljih crnogorskih dobrovoljaca, koji su se privajljivali za crnogorske podanike. Tvrđili su da je iz Amerike stiglo u Francusku 6.000 Crnogoraca, Hercegovaca i Bokelja, koje su pod gorenavedenim uslovima prikupili crnogorski agenti; za ove je rečeno da se »negde nalaze u Francuskoj«.

⁹ DASIP, CO, sv. I, srpski konzul u Solunu Vintrović Krfu sa br. 3286 od 15/28. XII 1916. — Vintrović je u vezi s tim prepostavljao: »To su verovatno oni koji su se ranije primili doći u Srbiju, boriti se protiv Austrije.«

¹⁰ A—IICG, CIV, sv. 88, br. 3204 i 859/1917, St. Raičković, koji je 28. II/13. III 1917. stigao u Francusku crnogorskom ministarstvu vojnom; br. 934, Petar Marković Ministarstvu 9. VII 1917.

¹¹ A—IICG, CIV, sv. 69, Konzulat u Rimu, br. 1967, Jovan Vuković konzulatu, sa Lipara 16/29. XI 1917.

¹² A—IICG, CIV, sv. 71, predstavka 26 Crnogoraca iz Nejija Konzulatu u Rimu od 4/17. I 1918.

¹³ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 125, izveštaj poverenika N. Syrdlanovića od 28. XII/10. I 1917, u pismu srpskog generalnog konzula u Solunu N. Pašiću.

¹⁴ Svakako iz ove »jugoslovenske« čete neki dobrovoljci, naročito oni koji su došli iz Amerike, internirani su na Korzici još u jesen 1916, a izvestan broj aprila i početkom maja 1917. (X p a б а к, *Cynapniiurbo*, 166.)

i o važnosti Krfske deklaracije. Prilikom ovih diskusija Crnogorci su prosipali masu pogrda protiv ujedinjenja. Prečanski Srbi se nisu slagali sa svojim sagovornicima, te su tražili mogućnosti da napuste četu i da pređu u srpsku žandarmeriju.¹⁵

Sektor balkanskog ratišta u Albaniji nije bio gusto posednut trupama, te su njegova rastresitost i relativno lako uključivanje Arbanasa u poduhvate pružali izglede raznim političkim grupacijama za posebne akcije infiltracije. Arbanaški teren, na primer, trebalo je da posluži crnogorskom dvoru i Italijanima da uspostave vezu sa Crnom Gorom, da bi se politički uticalo na ljude i prilike u napuštenoj zemlji. Kanali crnogorskih agenata vodili su iz Rima na Krf, a odatle u nekoliko pravaca. Prilično uznemirenja na Krfu bilo je u vezi s pokušajima ubacivanja Joka Popovića, avgusta 1916. godine. Popović je sa italijanskim pasošem stigao na Krf (17/30. avgusta) kao italijansko-crnogorski obaveštajac, sa zadatkom da se probije u Crnu Goru. Popović je, pored ostalog, imao kod sebe važno pismo italijanske kraljice (kćeri kralja Nikole) za generala Mitra Martinovića i pismo za generala Vešovića. Vešoviću je imao da prenese poruku italijanske i crnogorske vlade: da nastoji da se što pre sastavi s italijanskim trupama u Albaniji, od kojih bi primao municiju, opremu i hranu, i da pazi na to da najpre italijanske trupe uđu u Crnu Goru odnosno da se spriči nastup srpskih i ostalih savezničkih trupa na teritoriju Crne Gore. Ako ne bi mogao da se probije do Crne Gore, Popović je imao uputstvo da se priključi »crnogorskom bataljonu« na Solunskom frontu, i da poruči ljudima koji vode ovu crnogorsku jedinicu da ona »po svaku cijenu gleda, da se prva dogura u Crnu Goru«. Zbog nevremena na moru Popovića italijanski torpiljer nije mogao da prebaci na obalu između Drača i Bara, nego je prešao u Valonu. Popović je preko italijanskih linija došao do samih austro-ugarskih predstraža kod Argirokastra, ali se u roku od 12 dana nije mogao prebaciti preko borbene linije, nego se neko vreme skrивao u Epiru, a onda došao na Krf, da bi se ukrcao za Solun.¹⁶

Saslušanje Joka Popovića nije donelo željene rezultate. Ali iskazi cetinjskog šofera Ljubomira Katinskog otkrili su postojanje špijunskog kruga u Rimu oko crnogorskog novinara Jovana Čubranovića, italijanskog plaćenika; ovi su ljudi slati u Albaniju, da se preko ove povežu sa komitama u Crnoj Gori. Iz ovoga prilično šarolikog kruga, pored Popovića i Katinskog tada je na Krfu boravio i Zagrepčanin, inače cetinjski zidar Mato Gatulin, koji je takođe imao nalog da se preko Albanije poveže s crnogorskim ustanicima. Tri druga agenta su se tada nalazila u Napulju, svakako očekujući da budu prebačena

¹⁵ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 351; A—VII, III—23, br. 1, list 259 od 20. VI/3. VIII 1918, srpskom ministarstvu unutrašnjih poslova Ministarstvu inostranih dela pa Vrhovnoj komandi Pov. br. 1175 od 9/22. VI 1918. — Tada se četa nalazila u Ajanopu (?) samo nije jasno pri kojoj većoj jedinici svakako francuske vojske. — Ova Jugoslovenska četa krajem 1918. godine dejstvovala je sa Ohridskim odredom (BPC XXXI, 560—1).

¹⁶ DASIP, CO, sv. II, Pov. br. 63, novinar St. Mikijelj srpskom Ministarstvu unutrašnjih dela, iz Krf-a 19. VIII/1. IX 1916 (Joko Popović bio je rodom iz Braića i 12 godina radio kao rudar u SAD). — Ruski ambasador u Rimu javljaо je Petrogradu da je tajno prebačen bivši upravnik barskog pristaništa da ispita stanje u Crnoj Gori i da se, ako je moguće, poveže sa ustanicima. (Л у б у р и к, n. d., I, 99—100.) — Potpukovnik srpske vojske n svedok u Solunskom procesu Nikola Premović pisao je 1922. godine da je Vešović na Solunskom frontu postao nacionalni heroj i da mu je ugled kod Srba rastao neobičnom brzinom (N. Premović, *Crnogorska narodnost, Jugoslavenska Njiva* maj 1922, 326)

u Valonu ili na Krf. Za vreme boravka na Krftu ovi ljudi su agitovali protiv Srbije.¹⁷ Krajem leta jedna grupa Crnogoraca, sumnjivih srpskim vlastima, nalazila se u mestu Samakli. Ovima je došao sam Čubranović iz Rima, da se onda kao podoficir ubaci u Esad-pašin odred na položaju kod Bitolja.¹⁸ Kada su nekima od ovih obaveštajaca predstavnici italijanskih vlasti u Janjini zapretili ubistvom, jer efekat njihovog rada nije odgovarao primljenoj nagradi, neki od njih su poslednjih dana 1916. godine zatražili zaštitu srpskog vojnog iza-slanika¹⁹

Pokušaji italijansko-crnogorske infiltracije preko Albanije nisu obustavljeni posle pomenute aferice na Krftu. Srpsko poslanstvo u Rimu signaliziralo je i oktobra 1916. da su Italijani snabdeli novcem trojicu bivših dobrovoljaca austrougarskih podanika, te »su ih uputili sa naročitom misijom u Arbaniju i dalje«; poznavaoci prilika, međutim, smatrali su da je tada, u jeku ofanzive na Solunskom frontu, bilo nemoguće da pomenuti agenti zaista dodu u Crnu Goru i Dalmaciju.²⁰ Dva obaveštajaca iz istog Čubranovićevog kruga oslobođenih interniranih dobrovoljaca sa Lipara u toku 1917. godine poslata su da preko Albanije uspostave vezu s pristalicama generala Vešovića; oni su išli do Berata, ali videći da se dalje ne može, vratili su se u Janjinu i Korču, odakle su slali špijunske izveštaje i primali znatne svote novaca od italijanskog konzula u Janjini. Kako nisu poslužili glavnom cilju, da ne bi suviše pričali, po drugi put su internirani na Lipare.²¹

Crnogorska emigracija oko kralja Nikole pridavala je veliki značaj Vešovićevoj akciji. Petar Plamenac je još sredinom jula ponudio Soninu (Sonnino) da u vezi sa slanjem hrane u Crnu Goru otpu-tuje u ovu i podigne ustananak; Sonino ga je upućivao da se prvo javi italijanskim komandama.²² Početkom avgusta sam kralj Nikola se obraćao Žofru, Brijanu (Briand) i ruskom ambasadoru u Parizu Iz-voljskom da mu se stave na raspoloženje dva bataljona Crnogoraca sa Solunskog fronta i da mu se pomogne da skupi i opremi podanike razbacane po Evropi, kako bi se sa oko 4.000 ljudi iskrcao u Valoni ili Draču i krenuo u Crnu Goru, da se spoji u ustanicima, kojih je, po navodu kralja Nikole, bilo oko deset bataljona.²³ Vlada u izbegli-

¹⁷ DASIP, CO, sv. II, Pov. br. 63, saslušanja J. Popovića 22. VIII/4. IX 1916. i Lj. Katinskog od 28. VII/10. IX 1916.

¹⁸ DASIP, CO, sv. I, policijsko odeljenje Srpskog generalnog konzulata u Solunu (27. X/9. XI 1916. prenelo je izveštaj poverenika, poslatih zbog Čubra-novića u Samakli i Kukuš. — Posle italijanskog organizatora agenata Jugoslo-vena Baldačija (Baldacci), na Krft je krajem oktobra doputovao i Čubranović. Na pretresu je ustanovljeno da ima argentinski pasoš kao predstavnik nekih fabrika iz Milana i jednu italijansku legitimaciju da putuje u specijalnoj misiji. Njih dvojica uspela su da Francuzi dopuste da se u Italiju prebací neki Marković, uzet od Italijana u »privremenu službu«. Po mišljenju funkcionera srpske policije, »dolazak Baldačijev a sada Čubranovića predstavlja nesumnjivo fakat, da su došli radi ostvarenja neke krupnije akcije, koju su u tom pravcu preduzelili ili koju tek misle preduzeti«. (DASIP, PO 1918, sv. IV, Pov. br. 2027, MUD Pašiću sa Pov. br. 128 od 14/27. X 1916.)

²⁰ DASIP, Albanski odsek, sv. V, Pov. A. br. 5 i Pov. 7308, poslanik Ristić Krftu, iz Rima 2/15. X 1917. i Srpsko ministarstvo inostranih dela Ministarstvu vojnom, iz Krfta 14/27. X 1916.

²¹ DASIP, CO, sv. II izjava Rade Rubića i Branka Hubane u Rimu 27. X/9. XI 1917. — O Čubranovićevom krugu u Rimu vid.: Храбак, *Cynap-ništvo*, 157.

²² Јубурин, n. d., I, 90.

²³ Isto, 94.

štvu preduzela je mere da se sa političkim pokretom u zemlji uspostavi veza i preko Soluna, te je Niko Hajduković bio »šaržiran tim poslom i radio je na njegovom izvođenju«²⁴.

Crnogorski dvor nije lako puštao iz ruku ni srpskog čoveka u Albaniji, Esad-pašu. Prilikom njegovog boravka u Parizu, septembra 1917, posetio ga je Petar Plamenac i raspitivao se da li je sporazum koji je Esad-paša zaključio sa Srbima u Solunu uperen protiv Crne Gore. Onda je, pozivajući se na staro prijateljstvo, pozvao Esad-pašu da poseti kralja Nikolu. Esad-paša ovo nije prihvatio, pošto je postojala izvesna agitacija od strane ljudi crnogorskog dvora protiv njega; konkretno, preko *Crnogorskog Glasnika*, koji je crnogorska vlada izdavala u Detroitu, zavijeno je iznesena mogućnost da jedan od sinova kralja Nikole dode na albanski presto, o čemu je sam kralj Nikola marta 1917. vodio prepisku s nekim Englezima.²⁵

Nešto kasnije će i Nikola Pašić praviti neposredno planove da preko Albanije i Arbanasa srpske trupe prve dođu u Crnu Goru i тамо uspostave vlast. Isti ciljevi upućivali su ga i na ista sredstva.

VIII. — Nastojanja crnogorskog dvora i vlade da se u izbeglištvu obrazuju crnogorska vojska; saveznici i ova nastojanja

Kao što je već izneseno, već prilikom reorganizacije srpske vojske i opredeljivanja bivših crnogorskih dobrovoljaca na Krfu javile su se mogućnosti da se obrazuje posebna crnogorska jedinica. Već februara meseca 1916, pod uticajem crnogorskih agitatora, gotovo svi Hercegovci nisu hteli da stupe ni u srpsku ni u francusku vojsku, nego su želeli da se obrazuju posebne komande i da se potom pridodaju britanskim trupama. S ovim je izgleda posebno računao brigadir Luka Gojnić, kada od Srbijanaca nije dobio generalski čin i komandu nad bivšim crnogorskim dobrovoljačkim bataljonima; s obzirom na tadašnje haotične prilike i naročito oslanjajući se na svoje veze s pojedinim ambicioznim dobrovoljcima, Gojnić je smatrao da će moći otkloniti uticaj Srbijanaca i da će se, kao zapovednik bivših crnogorskih dobrovoljaca, staviti na raspoloženje saveznicima, predstavljajući crnogorsku vojsku.¹ Dakle, postojala je izvesna inicijativa u masama još prilikom evakuacije i reorganizacije, iako je tu inicijativu, preko poruka pojedincima, podsticao crnogorski dvor.

Mada je crnogorsku vojsku raspustio a dobrovoljce predao srpskoj armiji, kralj Nikola je odmah počeo da menja kurs. On je preduzeo korake kod savezničkih država da se prema crnogorskim trupama, koje bi se eventualno mogle pojavit u Albaniji, postupa kao sa srpskom vojskom u pogledu ishrane i evakuacije. On je dao nalog Andriji Radoviću u Brindiziju da se postara da se što pre reorgani-

²⁴ III o h. n. n., 155. — Treba napomenuti da je još maja 1916. bilo pokušaja od strane pojedinaca da se iz Crne Gore preko fronta prebace u Italiju. (DASIP, PO 1918, sv. III, N. Vučurović N. Svrđlanoviću.)

²⁵ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 571, Ministarstvo inostranih dela sa Pov. A. br. 406 svom Crnogorskom odseku, u Krfu 3/16. X 1917. (obaveštenje otpravnika poslova pri Crnogorskom dvoru, aktom Pov. br. 359, iz Pariza od 17/30. IX 1917.)

¹ DASIP, CO, sv. I, Andrija M. Luburić, Prilošci za biografiju brigadira Luke Gojnića, str. 6 (njega je, navodno, sa Krfa pozvao kralj Nikola); sv. II, Pov. br. 7569, srpski ministar vojni B. Terzić preko konzula u Solunu Vintrovića N. Pašiću, iz Soluna 23. X/5. XI 1916.

zuju »naši vojnici na Krfu«; računao je sa oko 4.000, a Žofru govorio o 8.000 ljudi. Radović je telegramom naredio jednom crnogorskom kapetanu da na Krfu obrazuje posebnu crnogorsku jedinicu, pozivajući njega i brigadira Petra Martinovića na razgovore.² S dosta razloga se može prihvati mišljenje da je kralj Nikola počeo raditi na okupljanju crnogorskih četa u izbeglištvu onda kad je video da nikakvog mira s Austro-Ugarskom neće biti, i kad mu je, prevarenom u nadi u drukčiji ishod stvari, nepotpisani mir omogućavao da drži vojsku.³ Karakteristično je, pri tome, da se kralj Nikola svesno, još 7/20. januara u Skadru, odlučio da mu političku armiju u savezničkom svetu predstavljaju upravo crnogorski dobrovoljci, a ne njegovi podanici.⁴ Teatralno predavanje ljudi regentu Aleksandru bilo je obično manevrisanje da se dobrovoljci izvuku iz škripca.

Za razliku od kralja Nikole i A. Radovića predsednik crnogorske vlade L. Mijušković, u toku marta 1916., nije pokazivao interesa za postavljanje pitanja o samostalnoj crnogorskoj vojsci; štaviše, negativno je odgovorio na pitanje Francuza. Tek za crnogorske vlade posle njegove »jedna od osnovnih briga svih crnogorskih emigrantskih vlasta bilo je formiranje jedne crnogorske vojne jedinice u inostranstvu, koja bi pod crnogorskom zastavom učestvovala na nekom od frontova«⁵. Na crnogorskoj i srpskoj strani bilo je sasvim jasno da bi crnogorska jedinica bila »osnovno i moralno i materijalno uporište« za buduću samostalnu Crnu Goru, te su preduzimale mere: prva, da jedinicu obrazuje, a druga, da spreči njeno formiranje.

Uslovi na Krfu i na Solunskom frontu 1916. nisu bili pogodni da se stvari takva jedinica. Pristalice kralja Nikole morale su da se snalaze i da menjaju parole, nastojeći u početku da u okviru savez-

² Глас Црногорца од 18/31. XII 1917, 3—4; Уједињење, од 18/31. I 1918, 2. A. Radović je navodno upućivao proteste šefu francuske misije na Krfu gen. Mondenziru, ukazujući da dotada nije bilo slučajeva da jedna saveznička država (srpska!) uzima silom ili milom vojnike druge savezničke države. — Na liniji novog kursa bilo je i slanje radio-telegrafske naredbe gen. Vukotiću iz Brindizija da se energično odupre neprijatelju i odstupi sa srpskom vojskom; kralju Nikoli je, pri tome, moralo biti jasno da ovako naredenje neće moći biti primljeno u Crnoj Gori, jer u njoj tada nije radila nikakva saveznička radio-stanica; ovaj potez trebalo je da posluži L. Mijuškoviću da pred saveznicima prikaže traženje mira kao manevr sračunat da se dobije u vremenu. (Лубурић, н. д., II, 80—1; I, 57. i 62—3; V. Vučković, Diplomska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo br. 2/1959, 246).

³ С. В. Томић, Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе из Ератства, XXIII (1929), 7.

⁴ Kada su postrojeni Bokelji u Skadru, na primer, saopštili kralju Nikoli da misle ići u Ameriku, on im je odgovorio: »Ne treba nam Amerika! ja ću vas prebaciti preko mora, pa ćemo se u proljeće vratiti u Kosovo, da oremo one ravnice.« Tom prilikom je odvratio dobrovoljce i odredio im komandira. (Лубурић II, 71, pričanje N. Kažanegre.)

⁵ Prečutkivanje ove činjenice i uopštavanje »brige« je karakteristično. O tome vidi: Б ј о в и ћ, Уједињење, 180, 158 (Mijušković, navodno, nije bio u stanju i nije stigao da reši pomenuto pitanje, ali je, kao i kralj Nikola, tražio od saveznika da se to reši). Ovako je stvar formulisao još II. III o ћ (н. н., 149): »Sve crnogorske vlade koje su se izmenile od pada Crne Gore do oslobođenja 1918 (Lazara Mijuškovića, Andrije Radovića, Mila Matanovića, Evgenija Popovića) smatralе су као najpreči svoj zadatak, da, pored ostalog, reorganizuju crnogorsku vojsku, sa elementima koji su se spasili preko Albanije i sa Crnogorcima koji su se našli u inostranstvu. Pored Crnogoraca, Bokelja i Hercegovaca bilo je i druge braće u tim redovima, a prijavilo ih se bilo pod crnogorsku zastavu još više iz raznih jugoslovenskih i ostalih slovenskih krajeva.« Vidi: J. Т е т к о в и ћ, н. д., 229 i 230.

ničkih formacija omoguće postojanje jezgra crnogorske vojske, da bi se kasnije nastavila borba *uz* saveznike, pod crnogorskim zastavama. Osnovnu boračku masu u to vreme mogli su da predstavljaju ne Crnogorci, nego bivši crnogorski dobrovoljci, kod kojih je postojalo samo protivsrbijansko, ali ne i neko izrazito crnogorsko osećanje, te su bili za samostalnu, ali ne još i za crnogorsku jedinicu. Njihovim dobrovoljačkim starešinama bile su dovoljne crnogorske insignije pod francuskom komandom. Protagonisti samostalne crnogorske jedinice bili su još na Krfu crnogorski oficiri, a u Solunu pre i više svih Niko Hajduković. Kao što crnogorska vlada nije pomogla nastojanja za obrazovanje samostalne vojske na Krfu, tako je i Hajduković juna 1916. započeo svoju prilično uspešnu akciju kod Francuza sa svim samoinicijativno, bez uputstva dvora i vlade.

Sve do jeseni 1916. promenljive devize crnogorskih agenata i na Krfu i drugde bile su upravljenе protiv stupanja dobrovoljaca u srpsku vojsku, ali u njima još nema određenog programa o samostalnoj crnogorskoj vojsci. To se najbolje videlo na Liparima, gde su postojale mnogo zrelije šanse za osnivanje crnogorske jedinice iz redova interniranih bivših crnogorskih dobrovoljaca. Pitanje crnogorske vojske pokrenuli su i ovde sami internirci, kao protivmeru nastojanju i uspesima srpske strane među pomenutim ljudima. Ne sumnjivi uspeh srpskog delegata D. Živaljevića (jer se za srpsku vojsku odmah prijavilo oko 35% svih interniraca na Liparima) uzne-mirili su crnogorskog generalnog konzula u Rimu, koji se jadao da se ovim »ide protiv stvaranja naše jedinice«. Crnogorska vlada juna 1916. je negativno odgovorila (»za sad«) na molbe pojedinih »Lipara-ca« da kao oficiri i podoficiri budu upotrebljeni u vojsci; nije se, čak, pomicalo ni na njihovo slanje u »crnogorski« bataljon na Solunskom frontu. Crnogorski dvor u to vreme nije želeo da se internirani na Liparima i Korzici razilaze, nego je nastojao da se zatočeni bivši dobrovoljci oslobole tek kasnije, pri kraju rata ili bar kad bude postojala potpuno samostalna crnogorska jedinica, koja bi mogla da osigura uspostavljanje vlasti u Crnoj Gori. U međuvremenu, ove je ljude trebalo držati na italijanskim ostrvima mimo tuđih, pre svega srpskih uticaja, uz nagradu za njihovo ispravno držanje i apelujući na njihovo strpljenje. Malo zatim, videvši da se dobrovoljci neće moći držati u »rezervatu« i da će srpsjanska strana iskoristiti želju interniranih da dođu do slobode, pa i po cenu odlaska na front, crnogorski dvor i vlada bili su primorani da preko Italijana oslobole ove ljude stege internacije, a da one koji su želeli da podu u vojsku upućuje u bataljon na makedonskom ratištu. Crnogorska vlada je bila prisiljena da i »Liparce« uključi u operativne vojne planove i zbog toga što su ti oslobođeni internirci pali na teret njenih slabih finansijskih, dok bi obrazovana vojna jedinica prešla na savezničko snabdevanje. U to vreme na crnogorskoj strani u Italiji ne postoji razrađena orientacija o crnogorskoj vojsci. Vladin emisar za skupljanje ljudi za bataljon na balkanskom bojištu pojavio se na Liparima tek avgusta meseca, i nije postigao, stvarno, ozbiljnog uspeha.⁶

⁶ О томе вид.: Храбак, *Сунарништво*, 150—158. — Nezadovoljnike na Liparima trebalo je prebaciti u Francusku, na rad u vojne zavode; nije im trebalo omogućiti put u Ameriku, a samo najuporniji bi se slali u »crnogorski« bataljon na Solunskom frontu. (Лубурин, н. д., I, 92—3.) — О овом пitanju вид.: Ј. Тековић, н. д., 229.

Kao što je izneseno, postojala su i druga kadrovska jezgra, u Bizerti i u Esad-pašinom odredu. Ona su imala neke zajedničke i neke posebne zadatke. Zajednički zadatak sastojao se u tome da skupljaju ljudе za buduću crnogorsku vojsku. Specifični zadatak četice u Esad-pašinom odredu bio je da olakšava vezu posebnim crnogorsko-italijanskim agentima preko Albanije s Crnom Gorom, i da, u blizini italijanskih trupa na albanskom sektorу balkanskog bojišta, bude neposredna rezerva za svaku eventualnost u delu vojniшне zone prema Crnoj Gori. Kada je stvar sa »crnogorskim« bataljonom pošla nizbrdo, pomenuta četica, prebačena u Solun, trebalo je da prikuplja sve Crnogorce i crnogorske dobrovoljce na balkanskom frontu. Dok su jedinice na balkanskom tlu mogле biti pod tuđom, francuskom i Esad-pašinom komandom, do odlučujućih trenutaka završetka rata, »odred« u Bizerti trebalo je da pruži osnovicu za potpuno samostalnu crnogorsku jedinicu u zemljama francuskih i italijanskih saveznika. Tokom 1916. godine Francuzi su bili spremni da dopuste obrazovanje crnogorske jedinice u Bizerti pod komandom francuskih oficira, slično onome što je već bilo na Solunskom frontu; s ovim se slagao predsednik vlade A. Radović, ali se nije slagao kralj Nikola, jer uslovi u Makedoniji, gde je trebalo stati pred protivnike u licu srpske vojske i ograditi od njih dobrovoljce, nisu bili isti kao u velikim garnizonima Magreba, gde su prebacivani dobrovoljci iz Amerike, koji su tamo bili pod manjom kontrolom srpskih vojnih vlasti nego u Solunu.

Oko upotrebe terena obrazovanja i trenutka operativnog delovanja crnogorske jedinice razilazili su se na delu kralj Nikola, Andrija Radović i Niko Hajduković. Za Hajdukovića sve je snage trebalo slati u »crnogorski« bataljon na Solunskom frontu, gde su crnogorske oznake jedinice bile vidljive i gde je jedinica mogla lako i da preraste, ali su o njenoj upotrebi odlučivali, bar u prvo vreme, Francuzi, koji nisu bili skloni da pomažu dinastiju Petrovića; ova jedinica trebalo je da pronese slavu crnogorskog oružja i da stvari moralno-političke kapitale za momenat kad se bude prekrajala karta Evrope; sve ostale »crnogorske« jedinice trebalo je da budu dopunske i kadrovske jedinice za jedinicu u Makedoniji; Hajduković je bio protiv svake saradnje sa srpskom vojskom. A. Radović se, isto tako, nije protivio francuskoj, italijanskoj (ili ruskoj) komandi crnogorskih četa, do pred kraj rata, ali je bio za izvestan sporazum sa Srbima, već zato da se reši pitanje Srbjancima predati dobrovoljaca; smatrao je da osnovnu snagu crnogorske vojske treba obrazovati u Solunu, eventualno u Valoni, ali odmah, orijentиšući se na Crnogorce i dobrovoljce iz Amerike, kao na osnovni izvor za popunu efektiva.⁷ Kralj Nikola je bio za podele funkcija crnogorskih jedinica na one na balkanskom tlu, pod stranom vrhovnom komandom, i na one na Zapadu, koje bi bile potpuno samostalne, i pod komandom crnogorskog dvora; za ove poslednje trebalo je sačuvati sve one kojima nije pretila opasnost

⁷ Po jednoj vesti lista *Новое Время*, on je početkom maja 1916. odbio ministarski protfelj, jer je smatrao da je »izlišno obrazovati kabinet kod jednog Kralja, koji nema ni naroda ni vojske.« (Лубрик, н. д., I, 87.) Odmah čim je preuzeo vladu, Radović je između tri tačke programa novog kabineta naveo »osobiti trud da se formira Crnogorski odred radi učešća u opštoj borbi, uporedо sa slavnim zastavama savezničkim, jer se crnogorska zastava uvek gordo lepršala u ratovima za Srpsku ideju« (исто, 88). Za razliku od Radovića, tih istih dana kralj Nikola nije mislio na crnogorsku zastavu koja bi se borila za srpstvo, nego je pisao da Crna Gora »očekuje svoje Uskršnje pomoću Božjom i hrabrih saveznika« (исто, 89).

od srbijanskog uticaja; ove bi jedinice stupile u akciju krajem rata, nastupajući iza Italijana, a do tog trenutka bile bi u pozadini, u Italiji; tražio je više logora i kredite za jedinicu, nego što je govorio o jedinici, jer mu je bilo jasno da bi ova morala biti upotrebljena na frontu; bio je protiv svakog aranžmana sa Srbijancima.

U letu 1916. Radovićeva vlada je uputila pozive Crnogorcima u Americi da dođu u Francusku, gde će se obrazovati crnogorska vojska, ali akcija je izvođena više politički nego vojnički, jer nisu preduzete ni najelementarnije mere za smeštaj ljudi koji su dolazili. U to vreme u Americi srpska vlada i Jugoslovenski odbor još nisu vodili intenzivniju dobrovolsku akciju. Od interesa je navesti kako je januara 1918. A. Radović objašnjavao tadašnji svoj rad na obrazovanju crnogorske vojske.

»Prema takvom stvaranju stvari ostala je samo jedna mogućnost za stvaranje crnogorske jedinice: apel na naše iseljenike u Americi. Vlada, koja bi iskreno stala na gledište naših pravih nacionalnih težnja, mogla je računati na izvestan odziv na tim stranama. S američkim Crnogorcima i hercegovačkim dobrovolicima (a ove potonje trebalo je s pristankom Srbije prisajediniti budućoj crnogorskoj jedinici) mogao se stvoriti jedan skroman odred, ali ni u kom slučaju trećina cijelokupne crnogorske vojske (oko 15.000 ljudi), kao što to komično tvrdi »slobodna govornica«.

U pismu upućenom g. Evg. Popoviću, a koje u izvatu citira »Glas Crnogorca«, zato se i pominju teškoće i prepone u stvaranju jedinice, i g. Radović nagovještava, da će u razgovoru s g. Pašićem riješiti jedan dio toga pitanja, jer je dobrovolje trebalo tražiti među onima koji su bili predani, a također utvrditi odnos između jedinice crnogorske i srpske vrhovne komande. Osim toga bilo je i drugih teškoća: dok je g. Radović, kao šef vlade, nastojavao da se jedinica formira u Solunu, i da operiše sa srpskom vojskom u oslobođenju Srbije i Crne Gore, dотle je kralj Nikola odlučno zahtijevao da se ona obrazuje u Italiji i da se pridruži italijanskoj vojsci u Italiji.

Dok je g. Radović tražio da s tom jedinicom pođu u Solun prestolonaslednik Danilo i knjaz Petar i da se stave na raspoloženje srpske vrhovne komande, dотле su oba knjaza fingirala bolest i tražili po Francuskoj i Italiji »promjenu vazduha«, svaki na svoj način.⁸

U letu 1916. Radović se držao one orientacije koju je zastupao februara 1916. iz Brindizija. On je dosta polagao na »crnogorski« bataljon, oko koga se angažovao Hajduković. Početkom juna 1916, na primer, Crnogorsko ministarstvo vojno tražilo je hitno podatke o svim Crnogorcima i bivšim crnogorskim dobrovolicima koji su se nalazili u Francuskoj, Švajcarskoj i Grčkoj, možda da ih mobilise i uputi na Balkan⁹. (Italija i Lipari, kao neugroženi od Srbijanaca, nisu dirani!) Bataljon se ipak nije smatrao crnogorskom vojskom, jer je ova trebalo da se obrazuje u Valoni. Radović se, naime, 27. VII/9. VIII 1916. sastao sa Esad-pašom i predložio mu da zajednički pođu u Valonu, i da odande, pod zaštitom italijanske vojske, učestvuju u akciji za oslobođenje Albanije i Crne Gore. Predlog nije realizovan,

⁸ Уједињење, 18/31. I 1918, 2. To je odgovor na pisanje *Гласа Црногорца* od 18/31. XII 1917 (»slobodna govornica« je rubrika ovog lista). — Radi realnije procene o spremnosti Radovića na saradnju sa Srbima, pošto je maja 1916. obrazovao kabinet, Vid.: Х р а б а к, *Синђаршић*, 155.

⁹ Б ј о в и ћ, Уједињење, 187. — Ipak, to isto Ministarstvo u odgovoru 10/23. jula na molbu Svetozara Delića iz Bizerte javljalo je: »biće naše vojske, i nikome se ne može dati ispust iz vojske« (A—IICG, CIV, br. 87/1916). Izlazilo bi da to Ministarstvo nije smatralo crnogorskom vojskom bataljon u Makedoniji!

jer na njega Esadpaša nije pristao.¹⁰ Teško je danas utvrditi koliko je kombinacija sa Valonom delo samog Radovića a koliko je na njoj insistirao kralj Nikola.

Vest o crnogorskoj jedinici na Solunskom frontu izazvala je izvestan odjek među bivšim crnogorskim dobrovoljcima. Na primer, jedan Bilečanin i dva Bosanca došli su avgusta 1916. iz Arla u Bordo, tražeći da im se da »mogućnost da se vratimo u naše jedinice u Solunu«. Ministarstvo vojno nije ništa odgovorilo nego je stvar prepustilo resor unutrašnjih poslova! Slično je bez rešenja ostala i molba artiljerijskog vodnika Vasa Đuraškovića, koji je došao iz Napulja, moleći da bude upućen u vojsku u Solun.¹¹ Uzalud su mesecima čekali da budu upućeni u kakvu jedinicu i oni koji su jula i avgusta 1916. prispeli u Francusku, pre svega iz Amerike.¹² Kad već bataljon na Solunskom frontu nije mogao biti poslat u kakav »rezervoar«, druge u ovu, žrtvovanu i gotovo izgubljenu, jedinicu nije trebalo slati, osim iz nužde, kao 19 dobrotvajaca sa Lipara. Kralj Nikola se i tada i kasnije držao svoje devize »nije još vrijeme«¹³, možda zato što nije verovao masama. Izvesnu inicijativu pokazao je on avgusta 1916., u vezi s pobunom generala Vešovića, no ona je bila usmerena na to da dva bataljona sa Crnogorcima budu izvučena sa Solunskog fronta i ispod srpske i francuske komande.

Do izvesne izmene u pitanju formiranja crnogorskog odreda dolazi septembra 1916., na podsticaj Italije. Videći da crnogorski kralj i vlada suviše padaju u zavisnost od Francuza i Rusije, Italija se više zainteresovala za crnogorsko pitanje, koje joj je bilo potrebno kao sredstvo ucenjivanja protiv ujedinjenja Jugoslovena. Za vreme posete kralja Nikole Italiji, septembra 1916., bilo je reči da bi formiranje crnogorskog odreda znatno ojačalo položaj dinastije. Kralj Nikola je pokrenuo razgovor o odredbi, i to ne za Solun nego za Valonu. Sonino je odbio da Italija primi odred u Valoni i bio je ravnodušan prema njegovom upućivanju u Solun; sam italijanski kralj izjavio je u italijanskoj Vrhovnoj komandi da sumnja da će crnogorski kralj uspeti da skupi koju stotinu Crnogoraca. Prilikom svog boravka u Parizu pomoćnik načelnika štaba italijanskog glavnog stana general Poro (Porro) izjavio je kralju Nikoli da bi trebalo obrazovati zaseban crnogorski odred. Kralj Nikola je o stvaranju odreda lično razgovarao s generalom Žofrom. Smatrajući da će stvar uskoro biti uređena, crnogorska vlada nije izdavala pasoše, uz objašnjenje da se očekuje obrazovanje odreda. Objavljena je čak i mobilizacija svih Crnogoraca u inostranstvu. Traženo je da se sakupljanje crnogorskih vojnih obveznika i dobrotvajaca izvrši na francuskom zemljишtu. Ovaj zahtev je pomogla italijanska vlada svojim korakom kod francuske vlade. Kralj Nikola je gledao da sebi privuče generala Gojnića, koji ga je

¹⁰ DASIP, CO, sv. II, nepotpisani i nedatirani elaborat iz 1917 (Sv. Tomića?) o politici kralja Nikole da sačuva nezavisnost Crne Gore, 41.

¹¹ A—IICG, CIV, sv. 87, bez broja od 8/21. VIII 1916., predstavka Krsta Vučinića, Đorda Davidovića i Mitra Vrbljanca; br. 25/1916., Vaso Đurašković od 11/24. VIII 1916.

¹² Isto, Dragiša Obradović Ministarstvu vojnom od 16. XI 1916.: »... Sve sam čekao oče li se skupiti bar jedan bataljon crnogorske vojske, ali kad crnogorska vlada nije kupila... (traži novčanu pomoć).

¹³ Б ј о в и ћ, Уједињење, 163. — Za razliku od kralja Nikole, vlada je pokušavala da se bar interesuje; tako se raspitivala gde je D. Gatalo i dala je analog da se neki poručnik Đurković zadrži u Rimu, radi slanja u Solun. (A—IICG, CIV, sv. 68, telegram vicekonzula iz Rima od 7/20. i vladin telegram od 21. VII/3. VIII 1916.)

napustio i otišao u Rusiju. Najzad, pokušaj formiranja crnogorske vojske osuđetile su Rusija i Francuska.¹⁴

Da spreči mobilizaciju i uspostavljanje crnogorske vojske, N. Pašić je preko Janka Spasojevića, crnogorskog ministra pravde, spremio krizu vlade. Andrija Radović, koji se u to vreme već povezao sa srpskom vladom, bio je protiv italijanskog mešanja, te je preko srpskog poslanika Lj. Mihailovića nabacio ideju da bi bilo potrebno raditi kod ruske vlade »da osuđeti stvaranje zasebnog crnogorskog odreda«. Na zahtev svoga kralja Radović je učinio korak kod francuske vlade, ali se nadao da će ga srpska strana osuđetiti. U vezi s tim Pašić je smatrao da bi preko Londona trebalo dati »potrebno uputstvo našim poslanicima u Rusiji i Francuskoj«. O samom odredu Pašić je rezonovao: »Zadatak ovog odreda bio bi u tom što bi radio da se Austrijanci oteraju iz Crne Gore i vaspostavi Crna Gora i omogući povratak crnogorske dinastije na Cetinju«¹⁵.

Akcija kralja Nikole septembra i oktobra 1916. prilično je potresla duhove. Oprezni Pašić je još mjeseca avgusta uputio u Francusku nekoliko Crnogoraca da ga upoznaju sa stanjem u kome se nalaze vojnici koji bi išli u odred kralja Nikole. Srpska strana je s uspehom vodila kampanju protiv obrazovanja crnogorske vojske u izbeglištvu, sakupljajući za svoju vojsku dobrovoljce među Crnogorcima. Srpska diplomatička je u pomenutoj akciji videla opasnost za politiku ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Srpski poslanik pri crnogorskem dvoru je razlagao: »Da je dakle sakupljanje Crnogoraca pitanje samo vojničke pomoći, ma kako ona mala bila, niko se u principu ne bi mogao protiviti; ali kako se njemu pridaju izvesne političke namere koje su upravljene protiv srpskih interesa«, tražilo je da Pašić osuđeti ove namere. »Iz ovih razloga, — javljaо je on drugom prilikom, — obrazovanje crnogorskog odreda, ima većeg značaja nego što bi ga inače imao. Meni se čini da bi bilo potrebno naročito zainteresovati na vreme Rusiju i upozoriti je na vreme na držanje Italije, kako bi se još u početku suzbilo njeno mišljenje u pitanju za čija rešenja Rusija treba da bude najpozvanija.«¹⁶

Meseca februara 1917, u sklopu mera da se ojača uzdrmani položaj kralja Nikole kod saveznika, crnogorska vlada je izjavila da je spremna da obrazuje jedan crnogorski odred, nadajući se da će saveznici obnoviti crnogorsku državu.¹⁷ U isto vreme kralj Nikola i crnogorska vlada zatražili su od Francuza da se zabrani srpskoj strani da uzima Crnogorce, kao podanike jedne savezničke države,

¹⁴ Тетковић, н. д., 234—5 (prema obaveštenju ruskog poslanika u Nejuju Islavina, Italijani su najpre pristajali da crnogorski odred upute na Balkan); Бјовић, Уједињење, 136, 160—1, 191; као нап. 10/VIII, стр. 43; ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, prepiska Pariz — London, Lj. Mihailović Krfu br. 139, iz Pariza 4/17. X 1916; DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 48, Spalajkovićev telegram br. 1036 Krfu, iz Petrograda 8/21. XII 1916; Јубрић, н. д., I 97, 100, 107—8, 105—6, 115—6.

¹⁵ ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, Londonsko posăanstvo 1916, Pašić šifrovanim telegramom br. 6818 Poslanstvu u Londonu, sa Krfu pre 21. IX/3. X i šifrom br. 7341 od 15/28. X 1916; prepiska Pariz — London, Lj. Mihailović Krfu sa br. 139, iz Pariza 4/17. X 1916.

¹⁶ Бјовић, Уједињење, 191. и 209; Rad srpske vlade, 683; ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, prepiska Pariz — London, Lj. Mihailović Krfu sa br. 139, iz Pariza 4/17. X 1916.

¹⁷ Глас Црногорца 5/18. II 1917, 1; DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 152, telegram Tih. Popovića preko Vesnića Krfu sa C. br. 69, iz Pariza 5/18. II 1917; Бјовић, Уједињење, 164. — Izjavu je doneo pariski *Le Temps* 19. II 1917.

za svoje dobrovoljce; vlada je nastojala da se Crnogorci dobrovoljci, bez obzira na svoje političko opredeljenje, predaju organima crnogorske vlade. Francuzi su se sa ovim složili, te su učinili pritisak i na Krf i na srpske vlasti u Bizerti. Pašić se, prirodno, opirao ovakvim zahtevima, tražeći mogućnost samoopredeljenja za dobrovoljce i naknadu troškova. Aprila 1917. godine, kao što je rečeno, postignut je sporazum između Nejija i francuske vlade o korišćenju Crnogoraca za rad po fabrikama. Ovim je kralj Nikola ostvario svoju osnovnu misao u vezi s obrazovanjem crnogorske vojske: pre nego što se ova krajem rata formira, treba ljudi sačuvati od odlaska u srpsku vojsku i držati ih pod svojom kontrolom u Francuskoj. Ova se politika očitovala i u odnosu prema bivšim crnogorskim dobrovoljcima, interniranim oktobra 1917. na Korziku. Kao i godinu dana ranije na Liparima, dok je srpska strana radila na tome da se internirci opredele za odlazak na Solunski front, crnogorska strana je tražila znatno manje: da bivši dobrovoljci ostanu verni kralju Nikoli; nastojanja crnogorske vlade na Korzici, van domašaja srpskih vlasti, više su se svela na to da se ljudi oslobođe teških uslova u kojima su se nalazili nego na to da se prebace u Francusku i padnu na finansijski teret vlade.¹⁸

Oni koji su došli u Francusku bili su koncentrisani u nekoliko velikih tvornica municije (Ripo, Vorž). U Voržu, nedaleko od Pariza, bilo ih je preko 3.000, i radili su u crnogorskoj nošnji, koju im je poslala crnogorska vlada. Bili su relativno dobro nagrađeni (12 francaka dnevno), lepo su se provodili i mogli su da biraju gde će raditi, »ali mora kralj da zna za svakogje«. Radne uslove ovih ljudi zaključila je sa francuskom državom crnogorska vlada, i radnici Crnogorci bili su okupljeni u crnogorskoj lokalnoj komandi. Ovoj je, na primer, aprila 1917. stigla telegrafska poruka da Crnogorci čekaju da se prikupi i obrazuje posebna crnogorska vojska. Telegram kralju bio je dovoljan da se iz mobilnih centara isčupaju Crnogorci, srpski dobrovoljci, i upute na rad pod istim uslovima.¹⁹ Zanimljivo je da je pojedincima ovaj život primamljiv, i ako je jasno da fabriku municije, pojedincima ovaj život izgledao primamljiv, i ako je jasno da fabriku municije, gde je eksloataciju radne snage obezbeđivala vojna sila, nisu predstavljala odmarališta.

Prikupljanje i preotimanje dobrovoljaca moglo je biti uspešno ako ovo saveznici prihvate. U ovu svrhu trebalo je iskoristiti međusavezničku konferenciju koja se održavala 25. jula 1917. u Parizu, i bila je posvećena upravo balkanskim pitanjima. Na konferenciji je predsednik crnogorske vlade E. Popović zatražio od saveznika da dadu sredstva za organizovanje crnogorske vojske. Nakon izvesnih razgovora, francuska vlada je odredila jedno mesto (Frežis) za koncentraciju crnogorske vojske. Posle ovoga crnogorska vlada je pokazala živu delatnost oko obrazovanja jedinice. Knjaz Petar, određen za komandanta vojske, otišao je u štab ruske vojske na francuskom bojištu da se usavrši u vojničkom smislu. Dvadeset mladića upućeno je na obuku za pilote.²⁰ Preduzete su i mere da se oslobođe interni-

¹⁸ X p a b a k, *Cynapništvo*, 166—7.

¹⁹ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 397, Komanda rezervnih trupa u Bizerti sa Pov. F. Đ. br. 1004 Srpskom ministarstvu vojnom od 9/22. V 1917 (u prilogu je pismo Radovana Rajkovića iz Vorža dobrovoljcu Đuri Rakojeviću iz I srpsko-hrvatsko-slovenačkog puka).

²⁰ Л у б у р и ћ, н. д., I, 131—2; Ј. Т е т к о в и ћ, н. д., 241; В у ј о в и ћ, Уједињење, 195—6, 203; III о ћ, н. н., 150.

rani bivši crnogorski dobrovoljci na Korzici. Naredba izdata sredinom juna u Bastiji kojom je do daljeg bilo zabranjeno prijavljivanje u dobrovoljce povučena je, jer se Francusko ministarstvo rata saglasilo s tim da crnogorska vlada može ljudi iz interniranog bataljona upotrebiti pri obrazovanju crnogorske vojske; kada je, međutim, jedan kapetan crnogorske vojske došao na Korziku da ljudi upozna s budućom organizacijom crnogorske vojske, ponovo je upućena okružnica Francuskog ministarstva rata, kojom je zatraženo stupanje interniraca u čiju bilo vojsku. Ponovo su preko konzula i listova u severnoameričkim državama upućeni pozivi crnogorskim podanicima i Srbima koji bi želeli da stupe u crnogorsku vojsku da budu spremni za odlazak u Francusku, čim prime poziv. U Južnu Ameriku poslat je naročiti delegat, koji je imao zadatak da tamo skuplja potpise za stupanje u crnogorsku vojsku.²¹

Glavna pažnja, međutim, i ovom prilikom morala je biti posvećena ljudima kod kojih je srpska strana postizala uspehe. Vlada se borila za svakog dobrovoljca koji bi iz Amerike došao s namerom da stupa u srpske trupe. Neki agenti su sačekivali transporte u pristaništima i nagovarali dobrovoljce da stupe u crnogorske redove. U svojoj agitaciji koristili su se činjenicom da su srpski oficiri okrutno postupali sa dobrovoljcima, a posebno sa Crnogorcima.²²

Početkom 1918. godine crnogorska vlada je obnovila napore da obrazuje crnogorsku jedinicu. Prilikom posete Londonu ministar vojni N. Hajduković posetio je komandanta svih kanadskih trupa na zapadnom frontu i molio ga da Crnogorce koji se nalaze u kanadskoj vojsci prebacu u crnogorsku vojsku kad ova bude stvorena; zanimljivo je da je saveznički komandant, iako je to najpre odbijao, ipak u jednom momentu pristao na pomenuti zahtev.²³ U isto vreme na obrazovanju jedinice radio je i kralj Nikola u Parizu. Februara 1918. godine, naime, kada je u francuskoj metropoli trebalo energičnije poraditi na tome da se oslobole zatočeništva bivši crnogorski dobrovoljci koji su se javili da stupe u redove srpskih trupa, predstavnici srpske vojske u Parizu isticali su jedan razlog političke taktike: u Francuskom ministarstvu spoljnih poslova izjavili su da crnogorski kralj insistira na obrazovanju crnogorske legije, u koju bi ušli i oni sa Korzike; kada bi francuska vlada dozvolila srpskoj strani da povede dobrovoljce, morala bi da izade u susret i crnogorskom kralju; pošto bi korist od tadašnjih 390 dobrovoljaca bila manja nego što bi nastala šteta sa stvaranjem crnogorske jedinice, srpski pukovnik Stefanović je predlagao da se odustane od dobrovoljaca sa Korzike.²⁴ Odlazak pomenute grupe dobrovoljaca u Makedoniju maja 1918. dao je povoda crnogorskoj vladi da se ponova, u junu 1918., obrati francuskoj vladi s molbom da joj se stavi na raspoloženje obećani vojni logor, kako bi se pristupilo obrazovanju crnogorskih trupa. Francuske vlasti su odgovorile da bi takav logor mogle dati u Bizerti, na što je vlada u Nejiju pristala. Međutim, Francuzi nisu ispunili obećanje, pošto su došli do ubeđenja da će više ljudi otići na front ako se posao oko preostalih interniraca poveri srpskoj strani.²⁵

²¹ Храбак, *Супарништво*, 167—8; Вујовић, *Уједињење*, 196.

²² Вујовић, *Уједињење*, 196.

²³ Исто, 202. »No, пиše Vujović, — да је и дошло до формирања crnogorske jedinice, изгледа да ти Crnogorci не би ни дошли у њу, јер су већ и они били противници краља Nikole.«

²⁴ Храбак, *Супарништво*, 178.

²⁵ Вујовић, *Уједињење*, 203—4; Храбак, *Супарништво*, 181—2.

Sredinom 1918. godine izvesne šanse postojale su još samo u Italiji i eventualno u SAD. U Italiji su se nalazile hiljade zarobljenih Hercegovaca, Bokelja i Bosanaca, za koje je izgledalo da bi se pod povoljnim uslovima mogli privući da stupe u crnogorsku vojsku. S obzirom da nastojanja crnogorske vlade ni ovde nisu bila pravovremena, avgusta i septembra meseca više nije bilo izgleda na uspeh.²⁶ Na drugoj strani Zemljine polulopote, novootvoreno Poslanstvo Crne Gore u Vašingtonu imalo je, pored ostalih zadataka, da u Americi radi na »reorganizaciji« crnogorske vojne jedinice.²⁷ S obzirom da su uslovi za obrazovanje vojske tokom 1918. godine bili idealni u Italiji, nepotrebno je bilo ponovo se obraćati Francuzima i primati kakvu bazu u Severnoj Africi. Izgleda da su ova obraćanja u Parizu imala više karakter ispitivanja raspoloženja francuske vlade prema zvaničnoj Crnoj Gori nego što su pokazivali iskrenu želju kralja Nikole da obrazuju svoju vojsku.

O stavu saveznika prema nastojanjima crnogorskog dvora i vlade tokom nepune tri godine pogrešno je govoriti uopšteno i s obzirom na postojanje više savezničkih država i imajući u vidu da su tri poslednje godine rata bile pune velikih obrta i kritičkih momenata. Najzad, u jednoj istoj savezničkoj zemlji, na primer kod Francuza, postojalo je više faktora, čija orijentacija u svim trenucima nije morala biti ista prema za Francusku manje značajnim pitanjima.

Francuzi su svakako jedini od svih saveznika neposredno uticali na mogućnosti crnogorske i srpske strane u pitanju obrazovanja crnogorske vojske u izbeglištvu. Oni su imali računa da pomažu onog suparnika koji je pružao jače garantije da će izvesti više ljudi na bojište. Najpre su crnogorski dvor i vlada izgledali kao činioci od jačeg uticaja na Crnogorce i bivše crnogorske dobrovoljce, te francuska vlada i Vrhovna komanda nisu po svaku cenu pomagale srpsku stranu. Tokom 1917. godine, uverivši se da Neji ne misli iskreno da obrazuje jedinicu koja bi se efektivno tukla na bojištu, s obzirom da su zbog krize u trupama Antante i zbog izlaska Rusije iz rata svuda bile potrebne sveže trupe, Francuzi su počeli da pomažu Srbijine predstavnike. U jesen 1917. podjednako su pomagali obe strane. Oni nisu pristajali da se formira potpuno samostalna crnogorska jedinica, i uvek su nastojali da crnogorskim četicama i bataljonima nature komandu svojih oficira. To je bila politika centralnih francuskih vlasti, naročito Vrhovne komande francuskih armija. Francuska vlada je već morala imati izvesnih moralnih obaveza prema vlasti i dvoru savezničke Crne Gore, koji su bili i francuski gosti. Pored središnjih postojale su i lokalne francuske vlasti, kojima je više bilo u interesu da se, na primer, internirani dobrovoljci na Korzici zadrže na ostrvu kao gotovo besplatna radna snaga. Čak i francuskoj vlasti bilo bi priyatnije da u disciplini nesigurne Crnogorce vidi u svojim fabrikama nego na tuđem, srpskom frontu. U tekućim dnevним pitanjima

²⁶ Zanimljivo je da se crnogorska vlada krajem jula 1918. zadovoljavala samo kontrolom interniraca na Liparima preko novčane pomoći, a oslobođenje ovih ljudi vezivala je za njihov odlazak na radove. (X p a 6 a k, *Cunapništvo*, 158). Ni krajem jula još nije upućen poziv za vojsku.

²⁷ Kad je crnogorski poslanik predavao akreditivno pismo predsedniku Vilzonu, izjavio je: »Za pet stoljeća, bez prekida, mi smo se borili protiv neprijatelja kojemu bješe uspelo da skrha i najsilnije narode. A nijesmo se borili samo za svoju zemlju, već i zato da potištена braća naše krv, Jugosloveni budu slobodni.« (II. III o š, n. n., 150. Vid. o tome i: *Pravda* 5. V 1925; *Vreme* 12. VI 1928.)

francuske vlasti su crnogorsku vladu smatrale kao nadležnu kad su nastala pitanja oko Crnogoraca ili njihovih bivših dobrovoljaca. Tek od kraja 1917. godine Francuzi počinju da daju manje-više jasnu i određenu podršku srpskoj strani.²⁸

Francuzi, dakle, sve do kraja 1917. godine nisu bili protiv stvaranja crnogorske vojske, ali su želeli da je podrede svojoj komandi, što, opet, kralj Nikola nije htio, jer tako vođena jedinica ne bi radila za njegove interese. Gledajući svoje a ne srpske interese, francuska vlada je početkom 1917. godine načinila aranžman sa crnogorskom vladom o uvođenju Crnogoraca u francuske tvornice municipije, što je odgovaralo crnogorskoj strani da sačuva ljude od odlaska na Solunski front, a nije odgovaralo srpskoj strani. Oktobra 1917. crnogorska vlada je prihvatala raniji francuski predlog da se obrazuje crnogorska jedinica pod francuskom komandom; stvar se nije ostvarila zato što su i Crnogorci i Francuzi ovom predlogu tada prišli neiskreno.²⁹ Francuzi nisu verovali politici kralja Nikole, ali su želeli da Crnogorce vojnički iskoriste, makar i preko crnogorske formacije, nad kojom bi imali vlast komandovanja.

Na osnovu izvršene analize ne bi se moglo bez nužnih ograda prihvati izneseno mišljenje: »Aktivnost kralja Nikole i njegove vlade na prikupljanju dobrovoljaca za svoju jedinicu nije se spoticalo samo o srpsku propagandu i rad, već i o stav saveznika prema ovom pitanju, a prije svega o stav Rusije i Francuske. Vlade ovih dviju država apsolutno su se protivile formiranju crnogorske vojske, ali su bez rezerve podržavale politiku Pašića«³⁰

²⁸ Х п а б а к, *Супарништво*, 168, 170, 171, 179, 185. — О ставу Francuza posle savezničke konferencije u Parizu, jula 1917. vidi: Б ј о в и ћ, *Уједињење*, 203. У Vujovićevom uopštenom суду ipak je morala da uđe ograda (150).

O obrazovanju crnogorske vojske poslanik pri crnogorskom dvoru rekao je, januara 1917. svom srpskom kolegi: »Što se tiče crnogorske vojske ona se može obrazovati pod komandom francuskih trupnih oficira u Bizeriti. To je ono što Kralj neće. „Ma koliko“, rekao je, „da sam poštovalač Radovića, tu mu nisam mogao izaći u susret.“ Francuski poslanik mi je ipak dao uverenje da se ta vojska neće ni obrazovati. Svaki Hercegovac na Korzici može stupiti u srpsku vojsku, kad bude htio. Francuski poslanik kao i njegova vlada pristalice su jedne, moćne i snažne Srbije“, praveći aluziju na ujedinjenje Srbije i Crne Gore.« (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 132, srpski poslanik pri crnogorskoj vladu sa Str. pov. br. 31 Krfu, iz Pariza 13/26. I 1917.)

Francuzi su na rad crnogorske vlade uticali i time što su joj oni odredivali budžet, tj. odredivali iznos koji će joj dodeliti na ime budžeta. Ovaj budžet je već za 1917. godinu skresan, jer su se Francuzi uverili da se novac troši »na luksuzne, nepotrebne, beskorisne i štetne stvari, u koje se ubraja i štampanje kraljevih memoara«. O propozicijama crnogorske vojske u budžetu 1917. vidi: Б ј о в и ћ, *Уједињење*, 192; *Рад српске владе*, 699; Ј у б у р и ћ, n. d., I 116 (brisanje stavke za vojsku, jer ona ne postoji).

²⁹ Srpski poslanik na crnogorskom dvoru pisao je Krfu povodom toga sledeće: »Vlada crnogorska sad je usvojila odobrenje francuske vlade od januara za formiranje jedne crnogorske jedinice u Bordou ili u Lionu, pod komandom francuskih oficira. To je da bi maskirali zategnute odnose sa Francuskim. Poslanik francuski kazao mi da će se ta jedinica upotrebiti po francuskom načinu. Ja sumnjam da će Vlada Crnogorska ovo ostvariti, jer joj niko neće ostati za demonstraciju protiv nas i tuče sa našima koje su počeli izazivati.« (DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 617, Popovićev telegram preko Vesnića C. br. 412, iz Pariza 8/21. XI 1917.)

³⁰ Б ј о в и ћ, *Уједињење*, 203. — Tek na vreme od kraja 1917. godine, kada su Francuzi bez sumnje bili protiv obrazovanja crnogorske vojske, odnose se primedbe na osnovu memoara N. Hajdukovića. (Isto.)

Carska Rusija je bila neraspoložena protiv kralja Nikole i pomagala je Pašićevu politiku, te je bila protiv obrazovanja crnogorskog odreda, a u vezi s tim i protiv rada crnogorskih agenata u Americi. Sama je, pak, primala crnogorske oficire u svoju vojsku, da bi ih kasnije prebacila na Solunski front.³¹

Velika Britanija nije imala izgradeni stav u pogledu crnogorske vojske. U pojedinim trenucima pojedini komandanti su bili spremni da Crnogorce u svojim vojnim efektivima predaju crnogorskoj vlasti, što svakako svedoči da se ne može raditi o negativnom držanju Engleza prema ideji crnogorske vojske. Predstavnici SAD, čak i oni u Parizu, bili su još predusretljivi, tako da su poverenici crnogorskog dvora i vlade mogli raditi na skupljanju Crnogoraca i dobrovoljaca Jugoslovena i u toku poslednje godine rata.³²

Italija je nastojala da sačuva pozicije separatističke Crne Gore i njene dinastije, te je imala pozitivan stav prema ideji o crnogorskoj jedinici, no u vezi s tim nije na vreme preuzimala potrebne korake ni u svojoj vlastitoj zemlji, kao, uostalom, ni sam crnogorski dvor; pri tome, Italijani su sumnjali da bi se moglo skupiti ljudi za ozbiljnu vojnu jedinicu. Zato su gledali da pojedine Crnogorce i njihove bivše dobrovoljce iskoriste za svoju obaveštajnu službu na Balkanu. Uostalom, do kraja proleća 1916. godine italijanska vlada je zazirala od dodira sa kraljem Nikolom i nije smetala radu srpske strane da skuplja dobrovoljce na Liparima; do pune orientacije da se pomaze Crna Gora došlo je tek septembra 1916, kada je crnogorska vlada počela osetno da pada pod uticaj Francuske i Rusije.³³

IX. — Crnogorci dobrovoljci iz Severne Amerike 1916—1918. godine

Matanovićeva misija za skupljanje Crnogoraca i Srba dobrovoljaca za odbranu Crne Gore prestala je s radom posle kapitulacije crnogorske vojske prvih sedmica 1916. godine. Vlada Andrije Radovića obnovila je aktivnost na ovoj strani juna 1916. Preko crnogorskog konzula u Kanadi pozivani su u »crnogorski« bataljon na Solunskom frontu Crnogorci koji su se već ranije, sredinom 1915,

³¹ Јубурић, n. d., I 109, 117—8, 120—1; Вујовић, Уједињење, 148, 203. — Kada mu Italijani nisu izašli u susret sa koncentracijom crnogorske jedinice u Valoni, kralj Nikola je, novembra 1916, došao na nemoguću ideju da se odred prisajedini ruskoj vojsci na Solunskom frontu, »s tim da bi ovaj odred pri opštem nastupanju bio naznačen za oslobođenje Crne Gore.« (Јубурић, n. d., I, 111.)

³² Srpski poslanik pri crnogorskom dvoru, na primer, 9/22. X 1917. javljaо je Krfu: »Danas Vašingtonu poslao ovaj telegram: Saznao sam da je ovdašnji američki ambasador izjavio Crnogorskoj Vlasti, da joj se odobrava vrbovati Crnogorce u Americi za jednu crnogorsku jedinicu, a tako isto i obrazovati i jednu jugoslovensku jedinicu. Nisam proverio još ovo, ali dobro je preduzeti što treba. Verovatno je, međutim, pošto je Šarp sasvim pod uticajem Avecane. Njegova žena je Talijanka.« (DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 618.)

³³ Храбак, Супарништво, 150—2, 157, 185; Јубурић, n. d., I, 64; Бетковић, n. d., 220. — O odnosima saveznika prema kralju Nikoli Sv. Tomić je pisao (n. n., 17); »Savezne Države Engleska i Francuska trpe ga i materijalno pomažu jedino kao vladara jedne junaka i namučene savezne zemlje. On čestita Sjedinjenim Američkim Državama ulazak u rat i traži zajam, ali ga ne dobija; u Rusiji je nastalo već rasulo, te se nije imao čemu nadati od crkve i zetova; jedina mu je bila ostala Italija, koja ga — pri prolazu u januaru 1916. nije htela da vidi — sada iz svojih političkih interesa podržava i pomaže.«

javili crnogorskim delegatima, ali su kasnije stupili u kanadsku vojsku.¹ Sličnu je direktivu od predsednika vlade A. Radovića dobio i crnogorski konzul u Vašingtonu Anto Seferović. Na njegov poziv jedna grupa Crnogoraca je već početkom jula otputovala u Bordo; neki drugi prispeli su krajem oktobra iste, 1916. godine.² Da regrutacija bude uspešnija, upućivani su u SAD i propagatori koji su poznavali američke prilike.³ U kasnu jesen 1916. ova kampanja je pojačana. Povratnike, međutim, nije imao ko da prihvati u Bordou i Parizu, jer crnogorska vlada još ni tada nije preduzela neposredne mere za organizaciju vojske, nego je kampanju više vodila kao političku a ne neposredno vojničku akciju. Ljudi su lutali po Francuskoj bez sredstava za život (jer su na ime pomoći primali samo dva-tri meseca po 100—120 franaka); neke od njih prihvatile su srpske vlasti i upućivale su ih u svoje depoe i jedinice, na primer jednu grupu Crnogoraca koja je stigla u Bordo u toku januara 1917.⁴ Decembra 1916. iako je još bio predsednik vlade, A. Radović se protivio skupljanju dobrovoljaca, naročito ne Crnogoraca, za interes kralja Nikole. Tada su takav stav zauzele i Rusija i Francuska.⁵

Kao što je već rečeno, SAD su bile važne za politički i agitacioni rad zato što se тамо nalazio najveći broj Crnogoraca koji su živeli van Crne Gore. Stoga je razumljivo što se na Srbijanskoj strani i u redovima Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje javila želja da se parališu nastojanja suparničkog tabora; dr Mihajlo Vučević je iz Pariza uputio proglašenje Crnogorcima u SAD u kome ih je pozvao da ne idu u crnogorsku nego u srpsku vojsku. On je, kao i neki drugi Crnogorci, stalno ukazivao N. Pašiću na potrebu rada među pomenutim Crnogorcima. Pašić je te predloge prihvatio, pa je srpskog poslanika u Parizu obavestio da će u Ameriku poslati dva Crnogorca da tamо među Crnogorcima i drugim Jugoslovenima šire ideje ujedinjenja i da obaveštavaju »tamošnje Srbe o poslednjim danima Crne Gore i njene vlade na čelu sa kraljem Nikolom«.⁶ Pojedinci koji su boravili na Krfu pozivali su ljudе iz kruga oko Crnogorskog odbora da ne sede na Krfu bez posla, nego da pišu i šalju dopise »za Ameriku, jer odovuda čika Teofilo (kralj Nikola) priprema da šalje svoje agente da se kupi vojska za osiguranje njegova povratka u Crnu Goru«.⁷

Da bi se Crnogorcima obznanila poruka kralja Nikole, udešeno je s pariskim dopisnikom američkog lista *Sun* da se u obliku intervjua saopšti javnosti da je kralju upravo stiglo iz SAD pismo sa

¹ Вујовић, Уједињење, 187.

² A-IICG, CIV, sv. 87 br. 417/1916. Ilija Lubarda crnogorskoj vladi, iz Borda 7. X 1916; Žećanin Petar Popović ministru vojnom, iz Pariza 21. XII 1916; sv. 88, br. 362/1917, Jevta Radović ministru vojnom, iz Ženeve 22. II/7. III 1917; sv. 87, br. 230 i 95, br. 1326 Mašan Sekulić crnogorskoj vladi, iz Pariza 24. X i 29. XI 1916; sv. 87, br. 492/1916, Lale Božović ministru vojnom, iz Pariza 20. XII 1916.

³ Srpski agent u Francuskoj Sava Žmirić, po dolasku na Krf, obavestio je 24. XI/7. XII 1916. Srpsko ministarstvo inostranih dela o Jovanu Miloševiću, za koga je poimence znao. (DASIP, CO, sv. I.)

⁴ Вујовић, Уједињење, 192.

⁵ Љубурић, n. d., I 113 i 117, 117—8. i 118—9.

⁶ Вујовић, Уједињење, 209; *Rad srpske vlade*, 684, 700—1; DASIP, CO, sv. I, Vesnićev telegram C br. 190 za T. Popovića N. Pašiću, iz Pariza 9/22. XI 1916.

⁷ DASIP, CO, sv. II, Miljan Radonić R. Backoviću u Potamos iz Pariza 21. XI/4. XII 1917.

50 potpisa, u kome su Crnogorci pitali svoga gospodara na koji bi način najbolje poslužili svojoj otadžbini. U stilu pravog suverena kralj Nikola je izdiktirao u pero: »Ja ne sumnjam da će oni svi pohitati k Meni da, skupa sa našim Saveznicima oslobođamo domovinu, čim se pruži mogućnost da mi dođu. Ali kako im današnje okolnosti ne dopuštaju da na taj način dadu izraza svom silnom rodoljublju, to dragovoljno ustupam dubokoj uviđavnosti Predsjednika Vilzona brigu da ih on povede putem na kome će očuvati svoju čast.«⁸ Ova želja da se stekne naklonost SAD i popularisanje pisma pomenute pedesetorice usledili su posle ostavke A. V. Seferovića, crnogorskog konzula u Njujorku, što je predstavljalo nov udarac za kralja Nikolu.⁹ Pošto su nekoliko dana posle ove poruke SAD ušle u rat, crnogorska vlada je naredila da se Crnogorci u SAD regrutuju za vojsku novog saveznika.¹⁰ Ove činjenice jasno pokazuju politiku Nejija prema Crnogorcima u SAD i drugde s proleća 1917: nije bilo važno da oni budu u crnogorskoj, ali je važno da ne budu u srpskoj vojsci.

Bez obzira na samouverenu izjavu kralja Nikole, crnogorska vlada bila je prisiljena da već meseca februara 1917. traži od Francuza da spreče Srbe da kupe Crnogorce iz Amerike za svoje dobrovoljce. Francusko ministarstvo spoljnih poslova zamolilo je Srpsko poslanstvo u Parizu da se ne uzimaju iz Amerike dobrovoljci Crnogorci, »jer za to treba odobrenje Kralja Nikole«. U isto vreme, neki Crnogorci koje je srpska strana prebacila u Francusku odbili su da potpišu dobrovoljačku pristupnicu (»ugovor«). Francuzi su insistirali da ako dobrovoljci pokažu da su crnogorski podanici, da se moraju predati crnogorskoj vlasti. Zbog svega ovoga ministar vojni telegrafisao je (16. II/1. III) M. Pribićeviću u Južnu Ameriku i poslanstvima u Parizu, Londonu i Vašingtonu: »ne primati više crnogorske dobrovoljce, a primljene koji nisu pošli ne transportovati«¹¹. Francuski ministar rata takođe je izrazio želju generalu Rašiću da se ne regrutuju Crnogorci, tim pre što je kralj Nikola direktno postavio pitanje srpskom pukovniku Babiću pri crnogorskem dvoru ko je nadadio da se Crnogorci u Americi regrutuju. Rašić je poručio crnogorskoj vlasti da se u pogledu dobrovoljaca obrati srpskoj vlasti, a Francuzima je odgovorio da niko nije naređivao upis Crnogoraca već austrougarskih Jugoslovena. Rašić je svima sebi podređenim organima zapovedio da se ne primaju Crnogorci, a potom je od ministra Terzića primio Pašićevu direktivu da »ne treba odbijati Cr-

⁸ Глас Црногорца 19. III/1. IV 1917, 1.

⁹ В ј о в и ћ, Уједињење, 165, 215; Ј у б у р и ћ, н. д., I, 123; Српске Новине 9. III 1917, 4; DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 352, telegram Lj. Mihailovića br. 279 N. Pašiću, iz Vašingtona 11/24. V 1917. — Već maja 1917. Seferović »je primio baviti se organizacijom Crnogoraca« u duhu Pašićevih instrukcija i u vezi s Crnogorskim odborom.

¹⁰ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 5273, srpski poslanik pri crnogorskem dvoru sa br. 319 Krfu, iz Pariza 13/26. X 1918.

¹¹ DASIP, CO, sv. VII, Pov. C. br. 221, gen. B. Terzić N. Pašiću sa Pov. br. 4511, iz Soluna 16. II/1. III 1917. — Pašić je bio manje kategorisan. Na poledini akta je napisao: »Poznato mi je pitanje o regrutovanju Crnogoraca. Mišljenja sam da bi ipak trebalo primati one za koje se stekne ubedjenje da su iskrene pristalice jedinstva sa Srbijom i koji prethodno, pre polaska potpišu ugovor i obavežu se naknaditi troškove u slučaju odustanka«. Na tim pozicijama Pašić je bio i ujesen, kad je Pribićeviću odobrio »regrutovanje« Crnogoraca (DASIP, Vašingtonsko poslanstvo 1917, 30. I, № 852, N. Pašić poslanstvu sa J. br. 1088, sa Krfa, 23. X (3. XI 1917).

nogorce koji iskreno izjave želju boriti se u srpskoj vojsci protiv opštег neprijatelja¹². Zanimljivo je da crnogorska vlada nije učinila nikakav korak kod srpske vlade.

Francuska vlada je oko pitanja dobrovoltaca Crnogoraca intervensala i maja 1917. na Krfu. Kako je srpska vlada odustala od regrutovanja Crnogoraca u Americi, ostalo je da se vidi šta će biti s onim Crnogorcima koji su došli iz Amerike, a onda u Marseju prekinuli svoj aranžman za odlazak u srpsku vojsku. Francuska vlada je smatrala nadležnom u ovom pitanju crnogorsku vladu, tako da je ove ljude predala crnogorskem konzulu u Marseju, s tim da budu upućeni na rad u tvornice ratnog materijala. Kako se isto desilo i sa Crnogorcima koji su već bili prebačeni u Bizertu (komanda Gulet), komandantu tamošnjih srpskih trupa francuske vlasti su dale nalog da postupi na isti način. Povodom već prikazanih zatezanja i razloga pukovnika Mihla, Francuzi su izjavili srpskoj vladu da se što se tiče putnih i drugih troškova Crna Gora obavezala da izdatke isplati. »Uostalom, — dodali su cinično Francuzi, — mi smo bili u pravu da primetimo da ove sume, koje mi izdajemo pod izvesnim uslovima naročito se ne mogu upotrebiti da se regrutuju podanici jedne države, koja se protivi njihovom regrutovanju.« Na francuski zahtev srpska vlada je dala nalog pukovniku Mihlu da pomenute malobrojne Crnogorce preda francuskim vlastima, uz garantije Pariza »da se ne mogu koristiti tom povlasticom Hercegovci, Bosanci i drugi Jugosloveni¹³. Sasvim je jasno da se iz ove situacije u prvoj polovini 1917. ne može stvarati zaključak da su Francuzi prosto bili uz Srbiju i da je to onemogućilo da se crnogorska vojska obrazuje.

Crnogorci iz SAD koji su došli sa srpskim transportom u Marsej, zaista, nisu želeli da nastave put u Bizertu; zbog toga je nad trojicom njih primenjena sila. Oni, pak, u Bizerti nisu hteli da prime oružje i da vežbaju kao drugi, tražeći da budu upućeni u crnogorsku vojsku. Da ne bi rušili red i disciplinu kod srpske vojske i dobrovoltaca Jugoslovena, pukovnik Mihl je molio da mu se više ne šalju Crnogorci iz Amerike. Najzad je i Pašić dao nalog da se M. Pribićeviću u Severnoj i Š. Poznanoviću u Južnoj Americi poruči »da ne primaju u dobrovoljce bez obaveze pismene, da plati podvozak i trošak učinjen oko njega, a ako neće da plati da odsluži u kakvom majdanu u Francuskoj ili Engleskoj, ili da će se vratiti u Ameriku¹⁴. Dvadesetak američkih Crnogoraca zadržano je početkom marta 1917. u Tulonu, jer su pod uticajem ljudi kralja Nikole izjavili da hoće u crnogorsku vojsku.¹⁵ Među onima koji su upućivani u Bizertu bilo je i bivših crnogorskih oficira.¹⁶

¹² DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 228, gen. B. Terzić N. Pašiću sa Pov. br. 4558, iz Soluna 20. II/5. III 1917, i koncept Pašićevog naloga za odgovor na poledini akta od 21. II/6. III 1917.

¹³ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 457, Srpsko ministarstvo inostranih dela N. Pašiću, sa Krfa 10/23. V 1917.

¹⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 215 od 8/21. III 1917, gen. B. Terzić N. Pašiću, Pov. br. 4710, iz Soluna od 7/20. III 1917. i koncept Pašićevog odgovora od 12/25. III 1917. — Ovo je trebalo primeniti i nad trojicom »varalica« u Bizerti, s tim da se upute »u koji algirski majdan«, ako nemaju da plate troškove.

¹⁵ DASIP, CO, sv. II, privatno pismo Tih. Popovića Sv. Tomiću, iz Pariza 1/14. III 1917. — Popović se nije slagao s radom gen. Rašića u pitanju američkih Crnogoraca.

¹⁶ AVII, IV/1—42, br. 35, akt srpske Vrhovne komande od 17/30. IX 1917; bivši crnogorski poručnik Petar Vujačić.

I pre nego što je general Rašić javio M. Pribićeviću u SAD da ne prima Crnogorce u dobrovoljce, Pribićević je ovo pitanje i sam ostavio po strani, a među Crnogorcima nije agitovao i nijednog nije primio na put. No dolaskom srpskih propagatora Steva Bogdanovića, Nikole Đonovića i Mikijelja i ostavkom A. Seferovića bio je prinuđen da se na ovu stvar osvrne, kako u radu ne bi iskrsele neprilike.¹⁷ Meseca juna 1917. Pribićević je tražio da se digne zabrana o primanju Crnogoraca, jer je takav stav štetno delovao u propagandi. Bokelji i Hercegovci još tada su bili neraspoloženi za odlazak u dobrovoljce, zbog loših uspomena na potapanje lađe ispred Medue i na odstupanje kroz Albaniju.¹⁸

Francuzi su već u aprilu 1917. praktikovali da ispituju Crnogorce koji bi kao srpski dobrovoljci dolazili u Francusku. Od partije sa 50 Crnogoraca koji su u to vreme stigli, njih 16 (32%) izjavilo je da hoće da služi pod crnogorskom zastavom, odnosno da ide na rad u fabrike municipije. Na osnovu dotadašnjeg iskustva, general Rašić je nalazio »da bi sve Crnogorce, koji su pristali da služe kod nas, pa sada to poriču, trebalo predati francuskim vojnim vlastima, da ih tretiraju i upotrebe kao ratne zarobljenike na radove«, i da se izbrišu iz svih spiskova, kako docnije ne bi tražili obećanu dobrovoljačku zemlju. Troškove (oko 1.000 franaka po osobi) oko prebačivanja ovih ljudi u Francusku trebalo je, po Rašiću, rešiti diplomatskim putem »verovatno sa francuskom vladom«. Ovim bi se izmenio Pašićev zahtev da »varalice« budu upućene u rudnike, za što od početka francuske vlasti nisu bile. Srpski ministar vojni slagao se s Rašićevim predlozima, pa je molio da ih i Pašić usvoji i preduzme korake kod francuske vlade. General Terzić je manje insistirao na materijalnoj šteti a više na tome da se srpskim vojnim predstavnicima u Francuskoj skrene pažnja da biraju samo Crnogorce »za koje se ima podataka o lojalnosti prema nama i našoj opštjoj stvari, jer bi sumnjivi elementi u srpskim jedinicama, osobito na borbenoj liniji, mogli biti veoma opasni«¹⁹.

Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje najmanje je bio spreman da prekine s agitacijom među Crnogorcima u Severnoj Americi. Krajem 1917. on je podneo predloge za rad, koji su zahtevali upućivanje Radomira Pavićevića i Miladina Zečevića u SAD radi

¹⁷ DASIP, JO, sv. VII, Pribićevićev izveštaj Pov. br. 23 od 2/15. III 1917. — On je predlagao da se Đonoviću odredi plata kao i D. Bogdanoviću, jer je mislio da ga upotrebi za isti posao, tj. »za putovanja i organizovanja u našodu«. Između Đonovića i Bogdanovića su od početka postojali nesporazumi (isto; DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 327, Mihailović Krfu sa br. 259, iz Vašingtona 27. IV/10. V 1917); Српске Новине 18. III 1917, 2 (o St. Bogdanoviću u SAD). O agentima srpske vlade vid. i: В ј о в и ћ, Уједињење, 249—50.

¹⁸ DASIP, Poslanstvo u Vašingtonu 1917, sv. I, II Pribićevićev izveštaj Rašiću, iz Klivlenda 16/29. VI 1917. sa Pov. br. 50.

¹⁹ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 466, ministar vojni N. Pašiću, sa F. D. O. br. 5321 od 30. IV/13. V 1917. — Verovatno se u ovoj grupi nalazio Dubrovčanin Srđ Aleksić, koji se angažovao kao dobrovoljac u srpskoj vojsci, ali kad je u Marseju dobio odsustvo na nekoliko dana, otišao je u Pariz i otuda se nije vratio. Odmah posle toga potpisana je »Deklaracija Crnogoraca iz Pariza«, koju su sastavile pristalice kralja Nikole. (A-IICG, CONU, sv. 62, B. Bojović Crnogorskom odboru, bez datuma.)

agitacije.²⁰ Pored ljudi Odbora radili su i Crnogorci koji su održavali direktnu vezu sa Srpskim ministarstvom inostranih dela. Svi oni kao da nisu bili dovoljni.²¹ O radu ovih ljudi optimistički je pisao šef Crnogorskog odseka Srpskom ministarstvu inostranih dela Sv. Tomić sledeće: »Rad na ovom pokretu u Sev. Americi ide da ne može bolje biti. Tamo su poslati ranije g. Mićun Pavićević, narodni poslanik i docnije g. Stevan Bogdanović, novinar, oba Crnogorci, sa tačnim uputstvima i oni rade u dogovoru sa našim Poslanikom g. Mihajlovićem, kao što treba. U Ameriku je otišao malo docnije g. Nikola Đonović, svršeni pravnik, sa izvesnim uputstvima da radi na istom poslu u društvu sa prednjom dvojicom.« Poslaniku Lj. Mihailoviću, koji je rukovodio celim poslom, bile su poznate instrukcije date propagatorima. Za pokret a protiv kralja Nikole, po Sv. Tomiću, pridobijeni su svi srpski i hrvatski listovi u Severnoj Americi, a napisane su i tri brošure. »Moglo bi se jedino primetiti, — nalazio je Tomić, — da se malo oštro piše i da se malo više napada Kralj Nikola i njegovo držanje prilikom pregovora za kapitulaciju i zaseban mir između Crne Gore i Centralnih Sila.«²² Oštri napsi pogoršali su odnose, tako da je grupa Crnogoraca oko *Crnogorskog Glasnika*, koji su bili uz dinastiju Petrovića, fizički napala u svojim društvenim prostorijama Bogdanovića i Đ. Vukmirovića, da bi one mogućila održavanje zbora.²³

U letu 1917. u prepisci sa Crnogorskim odborom bio je Miloš Ivanović. On nije, jula 1917, bez rezerve prihvatio Pribićevićev plan da se odmah otpočne sa slanjem Crnogoraca u Evropu. Ivanović je naveo kako je bilo s prvim dobrovoljcima, i da treba iz Evrope sačekati uputstva s tim da se u međuvremenu radi na organizovanju Crnogoraca. Po Ivanoviću, trebalo je videti kako Francuzi gledaju na slobodan prolaz Crnogoraca, da se ne desi da Crnogorci osiguravaju verdenski front i planove kralja Nikole.²⁴ Miloš Ivanović držao se po strani poznatih raspra između Pupina i šefa srpske vojne misije M. Pribićevića, jer je smatrao da Srbija treba da ukloni i jed-

²⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 360, Tih. Popović preko Vesnića N. Pašiću sa C. br. 186, iz Pariza 18/31. V 1917. — Italijanski list *Idea Nazionale* u broju od 30. VII 1917. objavio je sledeće: »Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje dobija preko poslanika Vesnića 40.000 franaka mesečno za agitaciju u Americi, gde skupljaju dobrovoljce bajagi za crnogorsku vojsku, ali kad stignu u Francusku prisile ih da postanu srpski vojnici.« Ova se vojska potom spremna na Krfu da bi, ubaćena u Crnu Goru, prinudila Crnogorce da prime srpsku vlast (*Pregled listova*, br. 671 od 22. VIII/4. IX 1917, 4).

²¹ U svom izveštaju Pašiću iz Kalifornije Nikola Đonović je, navodeći agente kralja Nikole kao drugu od tri glavne smetnje skupljanju dobrovoljaca, pisao: »Ako mislite da je celishodno mobilisati Crnogorce i poslati ih na Solunski front, to bi se moglo postići na taj način što bi se poslao jedan popularan politički radnik iz Crne Gore, kakav je jedino Todor Božović kod Crnogoraca u Americi.« (DASIP, CO, sv. II, prilog uz akt Pov. C. br. 502, N. Đonović N. Pašiću, iz San Franciska 22. V/4. VI 1917.)

²² DASIP, CO, sv. II, C. br. 456 od 14/27. VII 1917, elaborat Sv. Tomića N. Pašiću. — Tri brošure koje se pominju su: *Писмо краљу Николи од Т. Ораховца, Како је Црна Гора заведена за Голеш Планину од Ст. Богдановића и Србија и Црна Гора од Михуна Павићевића.* Novac za štampanje obezbedio je N. Pupin. (В у о в и ћ, Уједињење 249.)

²³ Ovom prilikom četiri napadača je lišeno slobode a ipak je održan zbor, na kome je izglasana rezolucija protiv kralja Nikole (24. VIII 1917). »Zadatak napadača, — pisao je o tome M. Pavićević Odboru, — bio je u glavnom: da kompromituju pokret i ojačaju vjeru kod svojih pristalica. (A-IICG, CONU, sv. 63.)

²⁴ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 13/26 VII 1917.

nog i drugog, kad je nedostojno predstavljaju. Njega je ljutilo to što su Crnogorci počeli da se javljaju u javnosti, jedni za Pupina a drugi za Pribićevića.²⁵ Nešto kasnije, on se ipak opredelio za Pribićevića, jer je smatrao da Pupin stoji iza *Srpskog dnevnika* i da zlonamerno ometa rad na ujedinjenju, napadajući srpsku vojnu misiju i jugoslovenske nacionalne radnike. On je čak pretpostavljao da bi pomenuti list jednog dana mogao okrenuti »novu pjesmu na Nikolin glas i glas jugoslovenskih disidenata«, propagirajući jugoslovensku republiku.²⁶ Ivanović je kao poverenik Crnogorskog odbora trebalo da rukovodi »Crnogorskom kancelarijom«. On, međutim, nije bio dovoljno energičan i kategoričan, i njegova veza sa Mićunom Pavićevićem, koji se avgusta 1917. na poziv M. Pribićevića preselio iz Kanade, nije funkcionala, jer mu se Pavićević nije javljaо čak ni u pitanjima o dobrovoljcima. Kasnije se i Bogdanović pridružio radu Ivanovića.²⁷

Priklupljanje crnogorskih dobrovoljaca išlo je tokom 1917. godine prilično sporu, iako je mestimice bilo velikog odziva. Na primer, među rudarima u mestu Džibo (država Vojoming) bila su 42 crnogorska podanika (od kojih 10 sa porodicom) i svi su se javili da dobrovoljno pođu u srpsku vojsku. U rudnicima Bjute (Montana) bilo je oko 400 ljudi iz Stare Crne Gore, koji su održavali veze s Neđijem i njegovim centrom u Detroitu; oni se nisu hteli javiti za Solunski front.²⁸ U celini uzevši, pristalice kralja Nikole su u velikoj meri paralisale delatnost predstavnika Crnogorskog odbora u SAD, kojima je upisivanje Crnogoraca u srpsku vojsku bio jedan od glavnih zadataka. Ako su se javljali u vojsku, Crnogorci su se javljali u američku armiju.²⁹ U vezi s tim od interesa je navesti mišljenje Petra Božovića: »Što se i ovoliko (na organizaciji) uspeло u Americi ima se blagodariti opštem jugoslovenskom pokretu. Da je uspeh vrlo mali, vidi se po tome, što se vrlo neznatan broj Crnogoraca prijavio u jugoslovenske dobrovoljce, a mnogo radije stupaju u američku i englesku vojsku, po savetu crnogorske vlade. Svemu ovome je uzrok što se na čelu ovog pokreta nalaze ličnosti, koje nemaju aktriteta niti u zemlji niti među radeničkim svetom u Americi.«³⁰ Da bi kupljenje ljudi u Americi bilo uspešnije, jedan student Crnogorac u Solunu predlagao je da se pored drugih u Ameriku pošalju i oficiri Crnogorci iz srpske vojske, jer se Crnogorci teško odazivaju kad ne vide svoje ljude; da se prihvati vlast u Crnoj Gori, upravo bi dobro došli Crnogorci iz Amerike, jer bi se narod uverio da Srbija pribira njene sinove.³¹

²⁵ Isto, isti istome, iz Čikaga 22. X 1917.

²⁶ Isto, isti istome iz St. Luisa 10. XI 1917.

²⁷ Isto; *Б ј о в и ћ, Уједињење*, 249. i 256. — Ivanović je zapažen što je pred američkim sudom izjavio da kralj Nikola nije izdajnik i da nije imao veze s izdajnicima (ženevski *Српски Лист* 27. V/9. VI 1918, 4.)

²⁸ A-IICG, CONU, sv. 62, I. Ivanović A. Radoviću, iz Belingsa (Montana) 1. XII 1917.

²⁹ Б ј о в и ћ, *Уједињење*, 260—1.

³⁰ DASIP, CO, sv. III., P. Božović N. Pašiću, iz Londona (bez datuma).

³¹ Isto, Pov. C. br. 18, rez. peš. poručnik Rad. Radulović N. Pašiću, iz Soluna 28. XII 1917/10. I 1918. — I general M. Rašić, dok se nalazio u misiji u Americi, januara 1918., tražio je među agitatorima i »jednog pouzdanoг oficira Crnogorca« (DASIP, Vašingtonsko poslanstvo 1918, sv. II, gen. Rašić ministru vojnog u Solun, iz Vašingtona 5/18. I 1918). — Za agitatora među Crnogorcima u SAD nudio se i dobrovoljac Ulcinjanin Dušan Vučanović, odmah po dolasku u Marsej. (Kao nap. 30/IX). O njemu je u tom smislu pisao sam N. Pašić srpskom poslanstvu u Vašingtonu (DASIP, Vašingtonsko poslanstvo 1917, sv. I, № 1134, akt Pov. C. br. 657, sa Krfa 26. X/8. XI 1917).

Agitacija među Crnogorcima u Severnoj Americi u toku 1917. i 1918. godine nailazila je na niz smetnji. U Kanadi i Francuskoj postojali su logori za skupljanje dobrovoljaca, u kojima je srpski starčinski kadar grubo postupao s ljudima. To je izazivalo nezadovoljstvo dobrovoljaca, a pisma ovih rođacima i znancima štetno su uticala na dalje prikupljanje. Neki Crnogorci su se opredelili za kralja Nikolu i izšli iz redova dobrovoljaca samo zbog toga.³² Bivši dobrovoljci koji su doživeli maltretiranja prilikom povlačenja u Albaniji i na Krfu razvili su protivagitaciju, naročito u Detroitu; njihovo pričanje izazivalo je ogorčenost i kod Crnogoraca i kod drugih Jugoslovena. U ovoj protivpropagandi naročito su se isticala tri Hercegovaca, koji su bili internirani na Korzici; zbog ovih kontragitatora traženo je da se objavi ona izjava interniranih Hercegovaca, u kojoj se veli da im je od strane zarobljeničke komande saopšteno da su zatočeni po nalogu crnogorske vlade³³ Ozbiljnu prepreku u agitaciji predstavljali su republikansko i socijalističko raspoloženje ne samo kod Hrvata i Banaćana nego i kod dobrog dela Crnogoraca, još u letu 1917., što se tokom 1918. godine još znatno povećalo.³⁴ Sitni trgovčići (»prodavci sapuna«) Srbi i ostali Jugosloveni koji su u SAD živeli od svojih zemljaka bili su protiv svake dobrovoljačke propagande da ne bi ostali bez kupaca, te su se živo zalačali protiv odlaska na bilo čiji front.³⁵ Najzad, crnogorska vlada je slala agente u Bordo, gde su dolazili transporti iz Severne Amerike; agenti su nagovarali ljudi da odustanu od odlaska na Solunski front, obećavajući im da će se kralj Nikola pobrinuti o njihovom izdržavanju u Bordou.³⁶

Posle suđenja zbog šamara u Detroitu avgusta 1917. od Odborovih delegata u svim naseobinama tražila su se punomoćstva da su predstavnici crnogorske vlasti. Posle novih šamara i globa, *Crnogorski Glasnik* je odmah signalizirao da se ljudi vrbuju za neku komitsku vojsku, čiji je štab u Solunu, koja treba da za račun Srbije upadne u Crnu Goru. Pošto je sakupljanje dobrovoljaca za Solunski front išlo u prilog saveznicima i SAD, 14 agresivnih prisatlica kralja Nikole (među kojima i svi članovi uprave *Crnogorskog Glasnika*) uhapšeni su kao »germanofili«, ali ih je sud oslobođio.³⁷ Teškoće prikupljanja dobrovoljaca u SAD sredinom 1918. godine nastojao je politički da iskoristi nejiski *Glas Crnogoraca*, člankom providne tendencije pod naslovom »Bratstvo Hercegovaca sa Crno-

³² DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 502, komanda malog prolaznog depoa Pov. br. 338 Ministarstvu inostranih dela šalje pismo Dušana Vučanovića N. Pašiću, 23. VII/5. VIII 1917. — Prema pisanju kapetana-dobrovoljca Fona (Slovenac) u logoru Saseks (Kanada), sa Crnogorcima je posebno teško bilo raditi jer se nisu hteli odvojiti od svog privatnog oružja. (*Dobrovoljci kladivarji*, 437.) — Zbog Crnogoraca u kanadskim logorima crnogorska vlada je otvorila svoj konzulat, početkom avgusta 1918., u Kvebeku (DASIP, Vašingtonsko poslanstvo 1918., sv. II, № 1102, major Gajić poslanstvu sa Pov. br. 26 od 22. VIII/4. IX 1918.).

³³ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Čikaga 15. IX 1917.

³⁴ В ј о в и ћ, Уједињење, 252; A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 23. VI 1918.

³⁵ Isto, isti istome, iz Njujorka 30. VII 1917.

³⁶ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 407 dr B. Aleksić za komesara za srpske izbeglice u Francuskoj N. Pašiću, iz Pariza 25. XI/8. XII 1917.

³⁷ *Crncki List* 18/31. III 1918, 3—4. — Ova vojska za upad u Crnu Goru koju je navodno kupio i organizovao A. Radović bila je predmet napada i zvaničnog *Glasa Crnogoraca* (18/31. XII 1917).

gorcima». Po članku, ne samo da su se Crnogorci digli protiv agenata »Crne bande« (Odbor), nego su se njima pridružili i Srbi iz drugih krajeva, pre svega iz Hercegovine. List je u nastavku preneo apel jednog člana Crnogorskog crvenog krsta u Americi, objavljen u *Crnogorskom Glasniku*. U apelu su »teorijski« obrađene historijske veze i uzajamnost Crne Gore i Hercegovine.³⁸ Crnogorskoj propagandi ništa nije smetalo što se u pomenutom članku naglašavalo srpstvo Crnogoraca, dok su se na drugim mestima iznosila mišljenja o nacionalnoj posebnosti Crnogoraca i što su se oni navodili kao Hrvati i Slovenci pored Srba.³⁹

Tokom 1917. i 1918. godine ipak su Crnogorci iz SAD dolazili u srpsku vojsku na makedonskom ratištu. U jednoj grupi januara 1918. od 650 dobrovoljaca bilo ih je 40. Srpske vlasti su upravo početkom 1918. godine izdejstvovale da se povuče zabrana o sakupljanju Crnogoraca za Solunski front. Prilikom prelaska iz SAD u logor Levis kraj Kvebeka (Kanada) 37 crnogorskih dobrovoljaca (u grupi od 98) uputilo je svoju poruku ministru spoljnih poslova SAD R. Lansingu. Govoreći da Crnogorci na osnovu prava samoopredeljenja i načela Krfske deklaracije odlaze na Solunski front, oni su pisali da se za crnogorski separatizam boriti isključivo kralj Nikola.⁴⁰ U Bataljonu »Miloša Šaulića«, koji je novembra 1918. stigao u SAD, u grupi od 300 dobrovoljaca bilo je 90 crnogorskih državljan; njih je u Havru lično dočekao predsednik Crnogorskog odbora Andrija Radović. Kao što se vidi, pristalice crnogorskog dvora u SAD nisu mogle potpuno omesti prikupljanje dobrovoljaca.⁴¹ Crnogorski iseljenici u SAD u novoj sredini su lako razumeli da je uprava u njihovoј domovini »ne samo patrijarhalna, već i neznalačka«, i da je ona suviše zaostala u odnosu na kulturni svet.⁴²

Mnogo više nego pričanja očevidaca o nebratskim postupcima prema Crnogorcima u srpskoj vojsci radu na sakupljanju dobrovoljaca među Crnogorcima u SAD smetali su 1918. godine glasovi o dolasku crnogorske vojne misije na čelu sa generalom Gojnićem. Uzne-mirenje je nastalo i zbog dolaska generala Gvozdenovića kao crnogorskog poslanika u SAD. Srpsko poslanstvo izvestilo je tim povodom vladu SAD da Gvozdenović nije crnogorski podanik nego avanturist sumnjivih moralnih kvaliteta; u ovom duhu pisala je i sva štampa pod uticajem srpske vlade, a u kampanji se naročito istakao Crnogorski odbor.⁴³ Predstavnici Crnogorskog odbora sakupljali su potpise mesnih odbora na memorandum Vilzonu (Wilson), Lansingu, savezničkim ambasadorima u Vašingtonu i prof. Masariku o tome: da je Gvozdenović lični poslanik kralja Nikole a nikako Crne Gore i da

³⁸ Глас Црногорца, 17/30 VI 1918. Српски Лист 16/19. IX 1918, 3. Apel je potpisao Tripko Čorović.

³⁹ В у ј о в и ћ, Уједињење, 173 (izjava knjaza Petra u listu *La Tribune* 31. V 1918); Српски Лист, 13/26. V 1918, uvodnik.

⁴⁰ Амерички Србобран (Pittsburg), 30. VIII 1918, 1.

⁴¹ В у ј о в и ћ, Уједињење, 202 i 265.

⁴² Ј. Тоновић, Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905—1910, Београд, 1939, 35—36.

⁴³ В у ј о в и ћ, Уједињење 260—1, 262—3, 224; Н. Hinković, *Jugoslavija u Americi*, Zagreb 1922, 25. — Iz Radovićevog kruga se pokušalo da se Gvozdenović prikaže kao homoseksualac, optužen od jednog pariskog suda zbog toga (A-IIICG, CONU, sv. 63, koncept teleograma A. Radovića Srpskom poslanstvu u Vašingtonu od 12/25. IX 1918). Vid. prepisku između M. Ivanovića i A. Radovića povodom dolaska Gvozdenovića (DASIP, Poslanstvo u Vašingtonu 1918, sv. II.)

će on zagovarati ličnu kraljevu vladavinu protiv najbitnijih interesa Srba, Hrvata i Slovenaca, u nameri da obmane Ameriku kako su svi Crnogorci uz kralja Nikolu.⁴⁴ U Srpskom poslanstvu manje su se bojali Gvozdenovićeve akcije, koja nije izgledala da će biti uticajna, a više dolaska navodne Gojnićeve vojne misije, koja je mogla imati više uticaja na Crnogorce⁴⁵, jer se očekivalo da će obaviti regrutovanje za vojsku kralja Nikole. Gvozdenović je, međutim, primljen kao i svaki drugi predstavnik savezničke države i novine nisu donosile ništa protiv njega. On je novcem odvojio desetak članova organizacije i nastojao da pomoći ovih ljudi agituje po naseobinama protiv ujedinjenja.⁴⁶

Agitacija o dolasku Gojnića nastala je još početkom juna meseca. Glasine su počele da se šire zato što je Hajduković telegrafisao Crnogorcima u Bjuti da se pojača opredeljivanje za »kraljevce« među neopredeljenima. Vrlo osetne posledice od ovih glasina odmah je osetila srpska vojna delegacija u sakupljanju dobrovoljaca. »Kraljevci« iz Bjute depešom su zapitali Hajdukovića u koju vojsku da idu da bi oslobodili Crnu Goru; odgovor je glasio: da stupaju u savezničke trupe.⁴⁷ Srpske vojne vlasti u Marseju obavestile su Krf da će Gojnićeva misija kupiti Crnogorce i dobrovoljce za crnogorsku legiju i da će agitovati kod Jugoslovena austrougarskih podanika da ne stupaju u srpsku vojsku. Pašić, koji se tada nalazio u Evijanu, na Lemanskom jezeru, tražio je da se Gojniću ne dozvoli da obrazuje kakav odred, »jer može sa tim odredom, pod zaštitom talijanske vojske u Albaniji, otići u Crnu Goru i spremiti prijem crnogorskog kralja«. Pašić je uzeo na sebe da, kad ode u Pariz, pokuša da se sa Gojnićem sastane i da ga odvrati od naumljenog poduhvata. Tom prilikom je zamerio srpskoj Vrhovnoj komandi što je dvaput odbila da se Gojnić primi u srpsku vojsku u činu generala; on je taj čin dobio u Rusiji, iako nije imao potrebnog vojnog obrazovanja. Pašić se lјutio što su vojnici izgubili iz vida da se Gojnić u izbeglištvu odvojio od kralja Nikole.⁴⁸

Čak i nezavisno od Gojnićeve misije, mobilizacija koju su vlasti SAD objavile 3. septembra 1918. išla je u prilog crnogorskoj strani. Ova je vršena na taj način što je obavljen popis celokupnog stanovništva, i što su se od mobilizacije samo pasošima mogli odbraniti oni koji nisu građani SAD. Potreba za ispravama i za zaštitom nagonila je Crnogorce da se obraćaju predstavnicima kralja Nikole. Samo preduzimanje najenergičnijih mera moglo je sprečiti da se dobrovoljačka akcija u SAD potpuno ne sahrani. Ipak, mobilizacija nije značila da će Gojnić moći da izvrši novačenje Crnogoraca, tj. da će ih silom nagnati u crnogorsku vojsku, pošto su SAD takvo regrutovanje dozvolile jedino Engleskoj, Francuskoj i Italiji, pod uslovom da odnosni vojni obveznici mogu izabrati da idu i u Američku armiju. Pojedini propagatori za ujedinjenje smatrali su da kad bi A. Radović objasnio

⁴⁴ A-IICG, CONU, sv. 62, Đ. Vukmirović A. Radoviću, iz Njujorka 20. VIII 1918. Memorandum sa potpisima potpisalo se oko 30 odbora, odštampan je; jedan se primerak nalazi u: DASIP, Poslanstvo u Vašingtonu 1918, sv. II.

⁴⁵ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 458, Simićev telegram br. 25 Krfu, iz Vašingtona 26. VIII 1918.

⁴⁶ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 4. XI 1918.

⁴⁷ Isto, isti istome, iz Njujorka 4. VI 1918.

⁴⁸ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 429 i 418, Koncept Protićevog telegrama sa Krfu u Solun za regenta bez datuma i Pašićev odgovor iz Evijana od 12. VIII 1918. — Ministarstvo vojno je sa Pov. F. D. O. br. 13299 od 14/27. IX 1918. obradilo »slučaj Gojnić«, na osnovu referata vojnog izaslanika u Parizu (DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 519).

Vilzonu da crnogorski dvor skuplja ljudе da uguši narodni pokret u Crnoj Gori, da bi SAD zabranile crnogorsko regrutovanje odnosno sakupljanje dobrovoljaca.⁴⁹ Poziv Radoviću da dođe u Ameriku i da svojim autoritetom zaustavi akciju sa Gojnićem ponovljen je početkom septembra. Plan je bio da Radović uz pomoć italijanskog ambasadora bude primljen kod Lansinga i Vilzona.⁵⁰

Vrlo je indikativno da su predstavnici Crnogorskog odbora u SAD tvrdo verovali u uspeh Gojnićeve akcije; Gojnić je bio »vješt agitator i vrlo popularan kod naših ljudi, kao dobar vojskovođa i lični junak«⁵¹. Smatralo se da će Gojnić imati uspeha, jer će propagirati ujedinjenje, a američki Crnogorci »žele da se osnuje crnogorska jedinica za ujedinjenje«. U vezi s tim Ivanović je prigovorio srpskoj vojnoj misiji da nije učinila sve da ti ljudi dođu pod njenu komandu. Najzad, teško bi se moglo agitovati protiv Gojnićeve, dakle savezničke vojne misije koja dolazi da kupi vojnike; jedino što se moglo učiniti, ako se želeo veći uspeh, bilo je da se sproveđe šira jugoslovenska propaganda, koju su inače pomagale sve organizacije i ambasade. »Naš elemenat iz svih krajeva, — pisao je Ivanović, — više se zagrejava opštom idejom ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca, nego idejom djelimičnog ujedinjenja. Neznatan je broj ljudi koji bi želeo djelimično ujedinjenje, ali, ako se dogodi neslaganje srpske vlade sa predstavnicima našeg naroda iz Austrije, nastupiće međusobno trvanje i podjela u pokrajinske tabore, što će, razumije se, kralj Nikola najviše iskoristiti.« Zbog toga su ljudi Crnogorskog odbora u SAD pojačali delatnost na sakupljanju dobrovoljaca za srpsku vojsku, kako bi preduhitrili Gojnića. Kada im je A. Radović u dva maha javio da Gojnić neće doći, naročito kada je Gojnić Radoviću posle probroja Solunskog fronta lično kazao da ne misli preko okeana, lagnulo je crnogorskim pristalicama ujedinjenja sa Srbijom u SAD.⁵²

Neki crnogorski agitatori približili su se u letu 1918. onima koji su se nazivali socijalistima, pa su, kupeći dobrovoljce za Solunski front, propagirali republiku Jugoslaviju. U to vreme srpske i jugoslovenske organizacije prilično su ohladnile prema Crnogorcima i ljudima Crnogorskog odbora u SAD, zbog jake i smišljene agitacije »gospodarevaca« i zbog rezervisanog i »neutralnog« držanja M. Ivanovića.⁵³ Na predavanjima Hrvata i Slovenaca trebalo je da bude i po koji istaknuti Crnogorac, jer »kod zatucanih Crnogoraca« ovi propagatori nisu nailazili na dobar odziv, jer nisu poznavali njihov mentalitet i prilike u kojima su odrasli; čak i Odborove pristalice su protestovale i odbijale se od pokreta (slučaj u Nevadi) zato što su agitatori Srbijanci, Hrvati i Slovenci ružili kralja Nikolu i njegove sinove. U San Francisku Crnogorci su tražili poseban sastanak da saznaju pravu istinu, mimo drugih Jugoslovena, s kojima su bili u zavadi, i pri tome su se žalili na svog Crnogorca N. Đonovića, koji je govorio o izdaji.⁵⁴

⁴⁹ A-IICG, CONU, sv. 62, Mićun Pavićević A. Radoviću, iz Njujorka 8. VIII 1918.

⁵⁰ Isto, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 6. IX 1918.

⁵¹ Isto; kao nap. 46/IX. — O planiranom Gojnićevom dolasku u SAD vid.: DASIP, Vašingtonsko poslanstvo 1918, sv. II.

⁵² Б ј о в и ћ, Уједињење, 263. i 265; A-IICG, CONU, sv. 63. A. Radović Srpskom poslanstvu u Vašingtonu za M. Ivanovića od 12/25. IX i 6. X 1918; M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 4. IX 1918.

⁵³ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću 23. VII 1918.

⁵⁴ Isto, isti istome, iz Njujorka 10. VIII 1918.

Zanimljiva su zapažanja Mićuna Pavićevića o Crnogorcima u SAD u leto 1918. Stari crnogorski elemenat, koji je u SAD nosio pokret za ujedinjenje, tada je iščileo, zbog odlaska na vojnu dužnost u Crnu Goru i u dobrovoljce. Unionistički pokret u Americi, avgusta 1918, stajao je na vrlo slabim nogama iz dva osnovna razloga. »Većinu našeg svijeta ovde, — pisao je M. Pavićević, — sačinjavaju dvije grupe: jedna koja je uvijek bila uz Nikolu; druga koja je uvijek ravnodušna prema narodnim pokretima u Crnoj Gori.« »Sam po sebi, — nastavljao je Pavićević, — ovaj naš svijet ovdje plavi se vlasti. Tome se pridružilo i to što su ostali ovde i pored tolikih poziva u rat, dobrovoljnih a i redovnih, te se boje za sebe kada se vrate doma; boje se od pošljedica toga što nisu odgovorili svojoj vojnoj dužnosti, a boje se i od prijekora drugih Crnogoraca koji su sve ovo vrijeme proveli u ratovima. Taj svijet dobio se samo prividno za našu stvar na taj način što je iz svega našega pisanja dobio upečatak da se Nikola više nikad neće vratiti u Crnu Goru, jer je izdao Crnu Goru, i za tu izdaju znaju i Saveznici. No sada, kada je ovamo došao Nikolin poslanik, cijela ta naša građa je pala i u naš svijet ušao je mnogo veći strah no što ga je ikad osjećao. Ima već 15 dana, od kako je obišla vijest o dolasku Nikolina poslanika, da se naš svijet više ne javlja našoj kancelariji.« Naznad, svojim pisanjem o federaciji Jovo Matanović je uspeo da zbuni i ono malo intelligentnije omladine među crnogorskim radnicima. Na primer, Odborova organizacija u Sijati (Vašington) uputila je protest protiv dolaska Nikolina poslanika, ali se izjasnila za republiku. Organizacija u Geri nije htela da potpiše memorandum, jer se nije slagala sa čl. 2 Krfske deklaracije (gde se govori o monarhiji i dinastiji). Ove dve organizacije su, međutim, uvek bile najradikalnije u pokretu za ujedinjenje; u drugoj je radio Stevo Bogdanović, a u prvoj je dugo vremena bio Miloš Ivanović.⁵⁵

Zbog svega toga je kraljev konzul mogao bez teškoća da izvadi deset Crnogoraca dobrovoljaca iz logora, te se kao protivakcija spremala izjava samom Vilzonu.⁵⁶ Kako je organizovanje Bokelja i Hercegovaca upravo avgusta 1918. jače krenulo, pripremana je u Čikagu njihova izjava protiv kralja Nikole, koji je pokazivao aspiracije da dobije Hercegovinu i Bosnu.⁵⁷

Od značaja je videti kakva je situacija, u pomenutim uslovima, bila u srpskim vojnim logorima u Kanadi, kamo su dobrovoljci iz SAD upućivani. U logoru Levis 15. avgusta 1918. 35 crnogorskih dobrovoljaca potpisalo je memorandum upućen R. Lansingu, u kom se govorilo o odluci da se bore na Solunskom frontu za ujedinjenje Srbije i Crne Gore a protiv separatne Crne Gore kralja Nikole. U propratnom listu Crnogorskog odbora stajalo je: »Polazimo da krvlju našom ostvarimo oslobođenje i ujedinjenje jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca.«⁵⁸ Ovu akciju izveo je Đuro Vukmirović, a bila je u vezi s dolaskom Gvozdenovića, koji poimence nije pomenut.⁵⁹ Dobrovoljci, međutim, ni u Kanadi nisu bili sasvim obezbeđeni od

⁵⁵ Isto, Mićun Pavićević A. Radoviću, iz Njujorka 8. VIII 1918.

⁵⁶ A-IICG, CONU, sv. 63, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 13. VIII 1918.

⁵⁷ Isto, isti istome od 27. VIII 1918.

⁵⁸ A-IICG, CONU, sv. 61, četiri Crnogorca dobrovoljaca u ime 35 zemljaka A. Radoviću, iz St. Luisa 15. VIII 1918.

⁵⁹ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 20. VIII 1918.

protivagitacije. Tu ih je kraljev konzul hvatao, izvlačio iz srpskog logora i uzimao ih u zaštitu, dajući im novac da ne idu u srpsku vojsku. Dvojica su čak nagovorena da vradi u Vašingtonu podnesu tužbu da ih je M. Ivanović s društvom podmitio i da su prevareni otišli u dobrovoljce, da su utekli iz logora kad su videli da svi rade protiv Crne Gore. To je bio razlog da je vlada SAD u dane proboga Solunskog fronta naredila istragu protiv Odborove kancelarije.⁶⁰ Ovakve protivakcije, međutim, u drugoj polovini septembra 1918. više nisu imale smisla.

X. — Crnogorski dobrovoljci iz Južne Amerike

U Južnoj Americi najviše je u Argentini bilo Crnogoraca. U ovoj latinskoameričkoj zemlji živilo je na početku prvog svetskog rata blizu 20.000 Jugoslovena. Većina njih bavila se zemljoradnjom i brodarstvom. Među zemljoradnicima najviše su se zapažali Crnogorci; Jugosloveni iz Austro-Ugarske radili su najviše na podizanju železničkih pruga i po tvornicama. Nekoliko jugoslovenskih firmi bavilo se izvozom žita. Gotovo ista situacija postojala je u susednim državama Urugvaju i Paragvaju.¹

Crnogorci iz Južne Amerike javljali su se u dobrovoljce obično preko organizacija austrougarskih Jugoslovena. U jesen 1915. godine u Argentini se javilo za odlazak u Srbiju 500 Srba i 1.000 Crnogoraca; oni su mogli poći odmah, ali Jugoslovenski odbor tada nije imao materijalnih sredstava za njihov transport.² Jugoslovenske organizacije radile su i dalje na prikupljanju Crnogoraca, ali su sa njihovim slanjem u Evropu oklevale, jer iz Evrope, pre svega od Jugoslovenskog odbora u Londonu nisu dobijale preciznija uputstva da li da pokreću i oko 2.000 Crnogoraca, koliko se računalo da bi ih moglo biti u Argentini.³ Prvih dana 1916. godine neki Crnogorci krenuli su iz Južne Amerike pasošima koje su dobili od ruskog konzula; u Marsej su stigli bez sredstava za život, te su se tu mesecima svakojako snalazili.⁴ Čim se pojavio spor između srbijanske i crnogorske strane oko regrutovanja Crnogoraca, Jugoslovenski odbor je odlučio da dalje ne radi na prikupljanju argentinskih Crnogoraca. Predstavnici jugoslovenske omladine u Južnoj Americi, pak, koncem 1916. godine smatrali su da Srbija predstavlja i Crnu Goru.⁵

⁶⁰ Isto, isti istome od 16. IX 1918. — Za jednoga od pomenutih Ivanović je pisao da ga nikad nije video u SAD.

¹ *Cрпске Новине* (Крф), 1. IV 1917, 2. — В у ј о в и ћ, (*Уједињење*, 192) piše da je Crnogoraca u Južnoj Americi bilo 3.000.

² DASIP, PO 1915, sv. XXII, Pov. br. 732, M. Bošković N. Pašiću sa br. 1122, iz Londona 14/27. XI 1915 (prema obaveštenju Trumbića odnosno Mićićeve vesti ovome). — Na poledini akta N. Pašić je 21. XI/3. XII 1915. u Skadru za-beležio da se otvori kredit od 300.000 din. i da se o vrbovanju i prevozu Jugoslovena (ne pominju se Crnogorci!) brinu Trumbić i Boža Marković. O otvaranju pomenutog kredita rešeno je sutradan u sednici Ministarskog saveta. — Postoje samo pojedinačni podaci da su Crnogorci iz Argentine 1915. godine želeli da se bore u Crnoj Gori (И а н д у р о в и ћ, n. d., 227).

³ M. Paulova, n. d.

⁴ A-IIICG, CIV, sv. 95, Stevan Obradović Crnogorskom ministarstvu unutrašnjih poslova, iz Marseja 11. XI 1916.

⁵ Leontić, *Jugoslovenski odbor, Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, broj I, sv. 2, Zagreb 15. VI 1934, 43, (prenos iz lista Jadran, Buenos Aires, 2. XII 1916.).

U Južnoj Americi, i to pre svega u Argentini i među Crnogorcima, radio je od jeseni 1916. Pašićev agent Špiro Poznanović. Njegova akcija, relativno kasno započeta, susrela se na terenu sa agitacijom za odlazak u crnogorsku vojsku. Propagatori »gospodarevaca« za samostalni odred kralja Nikole kritikovali su ne samo srpsku nego i rusku vladu; zbog toga je Petrograd dao instrukcije svojim konzulima da ometaju pomenutu propagandnu delatnost.⁶ Tokom leta 1916. godine ranije preko jugoslovenskih organizacija sakupljeni Crnogorci u Argentini dolazili su u Bordo, gde su se prijavljivali crnogorskom ministru vojske i čekali da od njega dobiju pomoć, naročito ako zbog bolesti nisu mogli da se zaposle.⁷ Crnogorska vlada je u jesen 1916. već u praksi proverila svoj sistem: dobrovoljci bi se privukli u Francusku, dala bi im se izvesna novčana pomoć a potom se gledalo da se oni zaposle i drže pod kontrolom. Ovi ljudi, međutim, najčešće nisu bili spremni da se prihvate fizičkog posla, nego su se činili bolesni i uopšte dosađivali molbenicama da im se za zasluge i vernost daju pomoći.⁸

Poznanović je bez nužnih sredstava i bez preciznih uputstava stigao u Argentinu početkom oktobra 1916. Čekao je neko vreme uzalud u Buenos Airesu, u nemogućnosti da išta preduzme, a onda je sredinom oktobra prešao (prvi put) u Čile, gde je bez rezultata proveo dva meseca. Sa Jugoslovenskom narodnom obranom nije ništa utancao, jer ni ona nije imala potrebnih obaveštenja iz Londona; jedino je rešeno da se radi u punom sporazumu. Tek po povratku u Buenos Aires dobio je novac i instrukcije, te je mogao energično početi s radom.⁹ Prva veća partija koja je trebalo da krene u srpsku vojsku decembra 1916. brojala je 40 dobrovoljaca, od kojih 30 Crnogoraca.¹⁰ Otpremanje je bilo veoma otežano nedostatkom transportnih sredstava. Saveznički predstavnici nisu se zauzeli da taj posao olakšaju, ali se zato brodovlasnik Miho Mihanović, predsednik ogranka Obrane »Jadran« javio da Poznanoviću bude na ruci. Poznanović je morao da koncentriše sve prijavljene dobrovoljce po krčmama po Boki, predgradu Buenos Airesa, gde su oni, okupljeni na malom prostoru, izazivali svađe i tuče. Izvesnom uspehu u agitaciji doprinela je Poznanovićeva popularnost među Bokeljima i Crnogorcima; no tu je bilo ljudi i iz drugih pokrajina.¹¹

⁶ Б ј о в и ћ, Уједињење, 148. — U vezi s stim načelnik u Ruskom ministarstvu inostranih dela Petrajev izjavio je, decembra 1916., srpskom poslaniku Spaljkoviću: »Crnogorski kralj mnogo polaže na to da dode do odreda i zbog toga se trudi da zadrži pored sebe crnogorske oficire, koji ga ostavljaju.« (DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 48, Spaljković telegramom br. 103 Pašiću, iz Petrograda od 8/21. XII 1916.)

⁷ A-IICG, CIV, sv. 87, Vukajlo Durković ministru vojnom u Bordou 30. IX/13. X 1916.

⁸ Tokom 1917. godine ovakvi slučajevi su bili vrlo česti, jer su mnogi i o svom trošku dolazili iz Južne Amerike u Marsej, a onda gospodaru u Pariz (A-IICG, CIV, sv. 88, Miladin M. Mušikić (br. 926), Radosav P. Zorić (br. 927) i Šćepan M. Ćvorović (br. 1406) iz Nikšićke župe; iz barutane javili su Gačani Mitar Š. Slijepčević (br. 1407) i Obren Boljanović (br. 919), Bilečani Luka Vujović (br. 920) i Vasilj Babić (br. 921), Lazar i Vaso Krivokapić iz Cuca (br. 1399, 1394); sv. 96, br. 1756, Kuč Todor Bulatović iz Marseja i Filip Vrbica, Đuro i Petar Vujović i Stevo Vujošević iz Borda; sv. 97, br. 3135, Andrija R. Krivokapić iz Pariza.

⁹ DASIP, JO, sv. VII, Ka. Pov. J. br. 1292, Izveštaj Lj. Leontića M. Pribičeviću, iz Klivlanda 18. VIII 1917.

¹⁰ ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, prepiska London — konzulati, Pupin za M. Pribičevića sa Pov. br. 73 J. Jovanoviću, iz Njujorka 8/21. XII 1916.

¹¹ Kao nap. 9/X.

Po jednom svedočanstvu, januara 1917. godine doputovalo je u Francusku blizu 1.000 dobrovoljaca koje je Poznanović poslao. On se, navodno, izdavao kao poverenik kralja Nikole za sakupljanje dobrovoljaca. U Marseju su ovi ljudi saznali da više nema Crne Gore i njene vlade, no mnogi u to nisu verovali. Od crnogorskog konzula, koji je došao da ih oslobodi iz logora i uputi na posao u francuske fabrike municije, čuli su da crnogorska vlada nije imala nikakve veze s Poznanovićem.¹² Izgleda da je upravo tek ovaj izvor informacija poslužio kralju Nikoli da svojim telegramom, koji je objavljen u gotovo svim novinama SAD, otvori »crnogorsku aferu«. Izazvana je zbrka u redovima austrougarskih Jugoslovena, a Crnogorci su se digli na bunu, jer su stizala i pisma iz Evrope, od onih Crnogoraca koji su prvi pošli u Francusku. Poznanović je morao da se krije, jer je pobunjena masa htela da mu se sveti. Akcija sakupljanja dobrovoljaca je bila ugrožena, jer je »crnogorsko pitanje« razorno dejstvovalo i među Hrvatima, pošto su agitatori kralja Nikole proširili napade sa Poznanovića na srpsku vladu.¹³ Ovo je bilo i razumljivo zato što je prikupljanje dobrovoljaca u Južnoj Americi predstavljalo integralno jugoslovensku akciju, i što je jugoslovenska štampa Poznanovića predstavljala i kao opunomoćenika Jugoslovenskog odbora a Crnogorcima, pristalicama ujedinjenja, štampala patriotske pozive zemljacima.¹⁴

Mnogi Crnogorci koje je Poznanović upućivao u Francusku u Marseju su se izjašnjavali za crnogorske podanike, izbegavajući da stupe u srpsku vojsku¹⁵ Zbog toga kao i zbog francuske sugestije N. Pašić je Poznanoviću dao nalog da prethodno uzima od Crnogoraca pismenu izjavu da oni svojom voljom pristaju da služe u srpskoj vojsci.¹⁶ Srpski ministar vojni B. Terzić bio je, na osnovu obaveštenja generala Rašića iz Pariza, još radikalniji, te je telegrafisao da se uopšte više ne primaju dobrovoljci Crnogorci, a da se primljeni ne transportuju.¹⁷ Sam kralj Nikola tražio je od srpskog vojnog izaslanika pri crnogorskem dvoru obaveštenje o Poznanoviću, koji po ovlašćenju srpske vlade kupi dobrovoljce za Solun. Pašić je mirno odgovorio: »Poznanović, koji je poznat kao dobar Srbin, lično radi na pojačanju snaga Srpske vojske, radi oslobođenja Srpskih zemalja. On

¹² A-IICG, CIV, sv. 100, br. 1525, Risto Šakić crnogorskoj vladu, iz Ripoa 1. VII 1917. Prema pisanju lista *Jugoslovenska država* iz Antofagaste (od 10. II 1917, 14), iz Buenos Airesa je krenulo: 150 Crnogoraca, 46 dalmatinskih Hrvata i 30 Srba iz podunavskih krajeva. (*Arhiv Jugoslovenske Narodne obrane iz Južne Amerike*, knj. III, sv. 9, Zagreb.)

¹³ Kao nap. 9/X. — Uzbuna je nastala među 100 dobrovoljaca Hrvata (od kojih su 50 iz same buenosaireske naseobine) koji su čekali da krene četa Jugoslovenske Narodne Obrane sa Pacifika.

¹⁴ *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, knj. III, sv. 9; *Jadran* 26. V 1917, 6.

¹⁵ Neki su u Marseju pobegli iz logora, čim su čuli da tamo postoji Crnogorski konzulat. Jedan od ovih je pobegao da bi crnogorskoj vlasti pružio »potrebne informacije o Crnogorcima koji su se nalazili u Južnoj Americi, s kojima trguju razni plaćenici«. (A-IICG, CIV, sv. 96, br. 1470, Zagarčanin Petar Velimirović, iz Vonža 26. VI 1917.)

¹⁶ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 195, N. Pašić Srpskom poslanstvu u Vašingtonu 14/27. II 1917.

¹⁷ Isto, Pov. br. 221, B. Terzić sa Pov. br. 4511 N. Pašiću, iz Soluna 16. II/1. III 1917 (po Terziću, ideju o skupljanju Crnogoraca prvi je pokrenuo sam Poznanović).

nikoga neće i ne može nagnati.¹⁸ Od interesa je navesti hipokritski odgovor srpskog poslanika pri crnogorskom dvoru (13/26. oktobra 1918) na pitanje crnogorske vlade o kupljenju Crnogoraca u Južnoj Americi: »Kako je Kralj. Srpska Vlada februara 1917, kanalom francuske diplomatske vlasti, bila obaveštena o nameri i akciji Kralj. Crnogorske Vlade za osnivanje jednog njenoga odreda od dobrovoljaca, ona nije prihvatile te ni slične ponude (Crnogoraca) kako iz obe Amerike tako i s drugih strana, rešivši da ne ukaže nikakvu materijalnu i novčanu pomoć za prevoz i putne troškove. To svoje rešenje saopštila je francuskim vlastima.¹⁹

Zabrana je zatekla oko 450 već upisanih Crnogoraca, koji iz Buenos Airesa nisu poslani u Solun, iako su živeli preko mesec dana na trošak srpske vlade.²⁰ Avgusta 1918. Srpsko ministarstvo inostranih dela ovim je rečima rezimiralo rad u Južnoj Americi: »Zbog poznatih neprilika G. Poznanović je morao obustaviti rad i raspustiti nekoliko hiljada već sakupljenih Crnogoraca.« Poznanović je od primljenog miliona franaka potrošio 30% dodeljene svote.²¹ Francuska intervencija je u izvesnom smislu finansijski doprinela akciji u Argentini. Velikom broju Crnogoraca, koje je Poznanović primio kao dobrovoljce, on je morao isplaćivati po 150 franaka po osobi, ako bi sa njima raskinuo ugovor. Obustavljanje novačenja Crnogoraca izvršeno je na zahtev crnogorskog kralja. Srpski ministar vojni smatrao je da Poznanović neće morati ništa da plati, a crnogorskoj dinastiji ceo slučaj neće podizati ugled i jačati popularnost.²² Slučaj je, međutim, ispaо nešto teži, jer su mnogi Crnogorci držali da ih je Poznanović prevario. Pašićev agent se dugo natezao s ovim ljudima, i zamalo glavu nije izgubio.²³ Neki Crnogorci su ove događaje zloupotrebili da ocrne jugoslovenske organizacije, koje nisu radile za dinastiju Petrovića; čak i neki Bokelji, najbliži poznanici i rođaci Poznanovićevi,izašli su iz pomenutih organizacija, u kojima su ranije radili s entuzijazmom.²⁴

Po jednom mišljenju, Crnogorce je u dobrovoljce i uopšte u Evropu terala glad, a manje patriotizam. Jedan od njih uputio je telegram kralju Nikoli, pitajući da li je Poznanović ovlašćen da šalje Crnogorce u Solun. Kad je stigao odrečan odgovor, Crnogorci su

¹⁸ AVII, III-111, br. 1 i III-17, br. 3, list 21', pukovnik Živ. Babić telegramom br. 1172 srpskoj Vrhovnoj komandi od 18. II/3. III 1917, i ova sa O. br. 12013 ministru vojnom za Pašića od 19. II/4. III 1917. — Pryobitna verzija u konceptu koji je odbačen glasila je: »G. Poznanović vrbuje dobrovoljce među Jugoslovenima. Ako se tek ko javi od Črnogoraca da hoće ući u srpski dobrovoljački kor, on je držao da ga primi i ne odbija. Nikoga silom ne može i ne želi uzeti.« (DASIP, CO, sv. I, Pov. br. 1033; vidi i Pov. C. br. 226, Vesnič telegramom C. br. 114, iz Pariza 11/24. III 1917. o Babićevom odgovoru kralju Nikoli. — O Poznanovićevu radu vid.: Lj. Leontić, *O Jugoslovenskom odboru u Londonu*, Zagreb 1961, 95.)

¹⁹ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 5273, Srpsko poslanstvo u Neiju Crnogorskog ministarstvu inostranih dela sa br. 319 od 13/26. X 1918 (odgovor je odgovor »da bi se razbila sumnja«).

²⁰ Б ј о в и ћ, Уједињење, 193.

²¹ DASIP, JO, sv. V, Pov. J. br. 2946, izveštaj ministru vojnom M. Rašiću, 8/21. VIII 1918.

²² DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 212 od 6/19. III 1917, gen. B. Terzić sa Pov. br. 4697 za N. Pašića, iz Soluna 5/18. III 1917.

²³ Kao nap. 9/X.

²⁴ ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, Razna akta, predsednik jugoslovenske organizacije u Buenos Airesu inž. Marković Jugoslovenskom odboru u Londonu, bez datuma.

skočili kao vukovi, tražeći da na trošak srpske vlade budu prebačeni u Francusku. Agitatori su morali da se late oružja i da pozovu policiju da privremeno pritvori nekolicinu. Dvojicu Crnogoraca tražila je stalno policija, jer su postojale indikacije da smeraju da ubiju srpske agitatore.²⁵

Bilo je, međutim, i takvih Crnogoraca koji su ostali na vezi s Poznanovićem, i koji su u proleće 1917, kad se javila mogućnost transporta, došli u Marsej, s drugom partijom dobrovoljaca (u kojoj su bila 24 Crnogoraca). Oni su u Marseju odbili crnogorsku zaštitu, i kad im Francuzi nisu dozvolili da odu u srpsku vojsku, primili su naređenje da idu u Stranačku legiju. Krajem juna oni su upućeni na francuski front.²⁶ Meseca juna skupina Crnogoraca u Argentini obratila se ruskoj misiji u Buenos Airesu protestujući protiv odluke da se Crnogorcima ne dozvoli da se priključe ostalim Jugoslovenima koje organizuje Poznanović; ovi ljudi su smatrali da je zabrana usledila zbog provokacije jedne grupe neodgovornih i zlonamernih bue-nosaireskih Crnogoraca.²⁷ Neki drugi su se septembra 1917. obratili Crnogorskom odboru za narodno ujedinjenje, obaveštavajući ga da je 95% Crnogoraca u Beunos Airesu za ujedinjenje. Dvanaest njih tražilo je da im Odbor omogući da idu na Solunski front.²⁸ Za rad u Južnoj Americi je, čak, jula 1917. Crnogorskom odboru upućen jedan Crnogorac sa Krfa.²⁹ Godinu dana kasnije, iz Južne Amerike su stizali neki Crnogorci u SAD, te obaveštavali njujoršku kancelariju Crogorskog odbora da je tada u Južnoj Americi bilo oko 2.000 i više Crnogoraca, i da su svi bili za kralja Nikolu i čitali ženevski *Srpski List*.³⁰ Nema bližih podataka koliko su ova obaveštenja tačna i šta bi uticalo da se raspoloženje ovoga sveta korenito menja.

XI. — Rad crnogorskih agenata u savezničkim zemljama među dobrovoljcima za srpsku vojsku i delatnost kontraagenata suparničke strane od jeseni 1916. godine

SS obzirom da kralj Nikola nije ozbiljno mislio da stvori operativnu crnogorsku jedinicu pre završnih meseci rata, nego je njegova vlada pokretala pitanje obrazovanja crnogorske vojske da bi se stekle političke prednosti među saveznicima i da bi se u Francuskoj i njenim posedima skupili i držali pod kontrolom crnogorski podanici, bilo je potrebno da se preduzmu mere da u srpsku vojsku ne podu Crnogorci i dobrovoljci iz habzburških jugoslovenskih zemalja na koje

²⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. J. br. 424, iz raporta nekog G. T., iz Buenos Airesa od 25. III 1917.

²⁶ A-IICG, CIV, sv. 88, br. 857/1917, potporučnik Đoko Vuković Crnogorskom ministarstvu vojnom, iz Marseja 10/23. VI 1917.

²⁷ Јубурић, n. d., I, 123—4 (Štajn Petrogradu, sa br. 121 od 25. VI/8. VII 1917).

²⁸ Вјовић, Уједињење, 275. — A. Radović je 23. I 1918. odgovorio da su skinute ranije smetnje za njihov odlazak na makedonsko ratište, te ih je uputio da se prijave Poznanoviću. (A-IICG, CONU, sv. 61, A. Radović Jovi Miloševiću u Buenos Aires, iz Pariza 23. I 1916.)

²⁹ DASIP, CO, sv. II, Sv. Tomić A. Radoviću, sa Krfa 8/21. VII 1917.

³⁰ A-IICG, CONU, sv. 62, M. Ivanović A. Radoviću, iz Njujorka 23. VII/5. VIII 1918. — Novčane pomoći nisu primali od predstavnika srpske vlade.

je crnogorski dvor pretendovao. Da se politikom koja je išla za tim da se dobije u vremenu ne bi izgubili ljudi koji bi mogli u određenom trenutku postati vojnici, trebalo je da se pobrinu posebni agenti. Crnogorskih agitatora bilo je od same kapitulacije crnogorske vojske i u Albaniji, i na Krfu, i u Solunu, i na Liparima, i u Italiji, i u Bizerti. Mnogi od njih počeli su da rade bez instrukcija ljudi iz kruga kralja Nikole, kao obične pristalice dinastije Petrovića, a ne i kao izdržavani agenti. Za razliku od njihovog rada (koji je već prikazan), od jeseni 1916, kada je srpska vojska postigla značajne uspehe na Solunskom frontu a srpska vlada radikalnije počela raditi na likvidaciji crnogorske državnosti, u vreme kada su grupe dobrovoljaca počele pristizati, naročito iz Amerike, da popune proredene redove srpske vojske, crnogorski dvor i vlada organizovali su sistematski i plaćeni agentski rad da ljudi s kojima je crnogorska strana računala ne idu na makedonsko ratište. Ovaj novi momenat u politici Nejija pravovremeno je osetila srpska vlada, te su već u jesen 1916. godine poslati protivagenti u Francusku.

U agentskoj delatnosti posebno je mesto zauzimala Francuska. U njene atlantske (Bordo, Hvar) i mediteranske luke i vojne centre (Marsej, Tulon) stizali su transporti srpskih dobrovoljaca; pored toga, pridobijeni ljudi su najlakše mogli biti držani u ovoj savezničkoj zemlji, u čijim je vojnim fabrikama uvek bilo mogućnosti zarade, tim pre što je radne uslove za Crnogorce utvrđivala sa Francuzima sama crnogorska vlada. Septembra 1916. godine u Marseju se nalazio izvestan broj ljudi koji su radili na organizaciji crnogorske vojske, koja bi se u Valoni priključila italijanskim trupama. Slična se grupica od 32 Srbina iz raznih krajeva nalazila kraj Nice, a njen organizator, kaluđer Leontije Ninković, živeo je u Nici. Srpski poverenik za crnogorske stvari Bosanac Sava Žmirić uspeo je da preko inteligenčnijih pojedinaca marsejske grupe ubedi ljudi da bi njihov odlazak u nekakvu crnogorsku vojsku štetilo interesima srpsstva. Zbog njegove protivagitacije većina prijavljenih se razišla, a u »kadrovskom jezgru« ostao je izvestan broj manje inteligenčnih ljudi, koji su smatrali da u grupi imaju obezbeđeno izdržavanje. Slično se stvar završila i sa skupinom u Nici. Kada su dobrovoljci saznali da neće biti crnogorske vojske u Francuskoj, nego da će morati da služe pri italijanskoj vojsci u Valoni, raspršili su se za svega nekoliko dana; neki su otišli u Marsej, neki u fabrike. Kaluđera Leontija su francuske vlasti uhapsile, a potom ga отправile u Pariz.¹ Kada se u Marseju i u ostalim gradovima južne Francuske nisu mogli skupljati vlastiti dobrovoljci, ostalo je da se kvari rad suparničkoj strani.

U to vreme sličnih grupica aktivnih pristalica kralja Nikole bilo je: tri u Rimu, dve u Parizu (u jednoj sa izvesnim uticajem Srbije) i jedna u Ženevi.² Crnogorsko ministarstvo vojno imalo je obaveštajne

¹ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 150, referat Sv. Tomića na Krfu 31. I/13. II 1917; isto, izveštaj Save Žmirića Srpskom ministarstvu inostranih dela, na Krfu od 24. XI/7. XII 1916. — Za rad u Francuskoj, posebno da bi u srpsku vojsku doveo dobrovoljce koji su se nalazili u skupinama pod francuskom komandom, javio se Bosanac Filip Milojević, koji je na Solun stigao iz interнације sa Lipara; njegova ponuda, međutim, nije prihvaćena, jer je u Crnoj Gori bio osuđivan zbog pronevera. (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 85, pismo Pašiću 6/19. X 1916.)

² DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 150, referat Sv. Tomića na Krfu 31. I/13. II 1917.

oficire početkom 1917. godine u Marseju (Đoko Vuković), u Rimu (Andrija Stanković) i u Solunu (Ilija Vukotić).³

Veliki srpski depo u Tulonu i mali prolazni depo u Marseju bili su kanali kojima su prolazili svi vojni transporti iz obe Amerike, Rusije, Engleske i Francuske za bazu srpske vojske u Bizerti ili direktno za Solun i Krf. Posle dolaska u Bordo odnosno Havr ili Marsej, dobrovoljci sa svih strana morali su proći kroz Tulon i Marsej. Pored toga, sve Jugoslovene koji nisu bili ratni zarobljenici, bilo da su bili na putu, bilo da su bili radnici bez posla, izašli iz bolnica ili došli na vojni lekarski pregled, francuske vlasti su upućivale u tulonski logor. Kroz pomenute mobilne centre prolazili su mnogi Crnogorci, naročito dobrovoljci iz Amerike; neki od njih uspevali su da u logorima ostanu duže vremena, čineći usluge crnogorskim oficirima i podbadajući novoprdošle dobrovoljce.⁴ Do ovih pojava dolazilo je zbog delatnosti agenata, preko kojih je crnogorska vlada bila u stalnom kontaktu s dobrovoljcima.⁵

Najzad, u Marseju je živeo izvestan broj Hercegovaca i Grbljana, radnika, kojima je crnogorska vlada davala novčanu pomoć, ali oni ni koncem 1918. godine nisu bili spremni da se crnogorskoj vladi stave na raspoloženje.⁶

Akcije crnogorske vlade kod francuskih vlasti bile su sinhronizovane s istupima dobrovoljaca Crnogoraca, kako onih u Marseju tako i onih u Bizerti. Krajem marta 1917, posle pogodbe između Nejija i francuske vlade o zabrani srpskoj strani da angažuje Crnogorce, tri dobrovoljca iz Amerike odbila su u Bizerti da prime uniformu i oružje, tražeći da se upute u crnogorsku vojsku. Crnogorci u Marseju su odmah reagovali na taj način što nisu hteli da se ukrcaju za Bizertu, te su morali biti silom primorani da podu na brod. O ovome je odmah crnogorska vlada obavestila Pariz, a francuski ministar vojni je naredio da se ubuduće sprovodi anketa kod svih Crnogoraca koji budu dolazili iz Amerike. Prvih dana aprila izvršeno je anketiranje 50 dobrovoljaca Crnogoraca koji su se nalazili u logoru a došli su iz Buenos Airesa; od njih je 24 (48%) tražilo da nastavi put za Solun, a 26 (52%) je, na podbadanje »kraljevaca«, odustalo od želje da budu uvršteni u srpske trupe. Dok su oni iz druge grupe upućeni na rad u francuske fabrike, dokle se ne reši pitanje crnogorske vojske, oni prvi su nedeljama morali čekati da budu upućeni

³ A—IICG, CIB, sv. 88, br. 94/1917, crnogorski ministar vojni Ministarstvu spoljnih poslova, 20. I 1917.

⁴ AVII, III—431, br. 3, delovodni protokol vojnog atašea u Francuskoj br. 1171 i 1265 od 27. II/12. III 1917. Konzulatu u Bordou (jedan Crnogorac koji je pobunjivao dobrovoljce uhapšen je u to vreme). — Grblijanin Spiro Đurković, nešto stariji po godinama, proveo je u marsejskoj kasarni Šenl, u kojoj su smešteni dobrovoljci iz Amerike, punu godinu dana, čineći usluge crnogorskom oficiru u Marseju. (A—IICG, CIV, sv. 100, potporučnik Đoko Vuković crnogorskom ministru vojnom, iz Marseja 10/23. VII 1917.)

⁵ Б ј о в и ћ, Уједињење, 193, 272. — Od interesa je navesti jedan pasus iz pisma Đoka Vukovića, koji je upravo unapređen u potporučnika, ministru vojnom, iz Marseja 4/17. VII 1917: »Kao takav izložen sam raznim posjetama kod ovdašnjih francuskih i srbjanskih vlasti radi potrebnih obavještenja — te kao oficir nijesam mogao ići u civilu nego sam se morao uniformisati ne toliko radi toga koliko radi ličnih crnogorskih interesa, koji su Vam u nekoliko, mislim, i poznati. (A—IICG, CIV, sv. 88, br. 905/1917.)

⁶ A—IICG, CONU, sv. 61, Tomo V. Rađenović A. Radoviću, iz Marseja 23. X 1918.

u Bizertu; francuske vlasti ih nisu puštale, a srpski logorski organi, izgleda, nisu baš mnogo nastojali na njihovom ekspedovanju.⁷ Oni su otputovali u Bizertu tek 10. jula.⁸

Dok su ovi ljudi držani u Marseju, crnogorskim agitatorima bilo je omogućeno da pomoću francuskim vlasti dolaze dobrovoljcima i deluju među njima. Predusretljivim francuskim vlastima agenti Nejija služili su kao tumači. Susret 12/25. aprila poznat je pobliže. Francuski komandir, pod kojim se nalazio marsejski srpski depo u disciplinskom i administrativnom pogledu, naredio je da se sazove zbor 34 Crnogorca, koji su se javili za srpsku vojsku, odnosno koji nisu hteli poći u fabrike, čekajući da se obrazuje crnogorska legija. Sa francuskim potporučnikom u službenom svojstvu došao je agent Alekса Rajvan u civilu, da dobrovoljcima pročita u prevodu raspis Francuskog ministarstva rata o srpskim dobrovoljcima Crnogorcima. Ovaj agent je doveden, iako se u depou nalazio stalni tumač. Za vreme čitanja oči gospodina u civilu letele su po stroju, zaustavljući se na pojedinim dobrovoljcima, koji su ga svakako ranije poznivali. Po završenom čitanju deset Crnogoraca izdvojilo se iz stroja i izjavilo da pristaju da rade u francuskim tvornicama, u očekivanju da se obrazuje crnogorska jedinica. Ostala dvadesetčetvorica su ovo kategorički odbila, protestujući protiv gospodina u civilu i dokazujući mu da nije časno da ljudi gaze svoju reč; ako su gospoda u civilu htela vojsku, trebalo je da je traže u Americi, a ne da se koriste tudim trudom, otimajući tude dobrovoljce. Kada je francuski komandir, otisao, agent Rajvan je pred francuskim potporučnikom i pred srpskim oficirom govorio dobrovoljcima da će Srbija moći dotle da vrbuje Crnogorce dokle bude imala svoga novca; kad bude nestalo para, nestaje i njene vojske i tučnjave vojnika u njoj. Srpski oficir je intervenisao protiv uvreda, ali je agent u pratnji francuskog potporučnika izašao iz kruga depoa.⁹

U proleće 1917. posebna je pažnja skretana na crnogorskog agenta Nevesinjca Aleksu Buvu, koji je u Marsej došao s prvom partijom dobrovoljaca iz Rusije, priključivši joj se u Francuskoj; on nije želeo da s dobrovoljcima nastavi put za Solun, nego je ostao u Marseju da odvraća ljude da ne idu u srpsku vojsku. Sa svojim sinom, dobrovoljem iz Rusije, i sa drugom petoricom crnogorskih agenata on je često putovao iz Marseja u Tulon, Nicu, Bizertu i u Alžir i svuda je buškao i agitovao među dobrovoljcima pa i srpskim vojnicima protiv

⁷ AVII, XVI—2—I, br. 31 i 59, protest dvadesetčetvorice zbog toga što se ne ekspeduju; A—IICG, CONU, sv. 63, A. Radović pukovniku Stefanoviću, u Parizu 19. VI/2. VII 1917; B у ј о в и ћ, Уједињење, 193—4. Za sve vreme boravka u Marseju dobrovoljci nisu dobijali po franak dnevno nego četvrtinu od njega. — Po aktu srpskog ministra vojnog srpskoj Vrhovnoj komandi (sa Pov. F. Đ. O. br. 5115 od 14/27. IV 1917), u toku aprila 33 dobrovoljca Crnogorca, došlih 26. III/8. IV 1917. bilo je spremno da isplovi iz Marseja. (AVII, III—111, br. 1.)

⁸ Po obaveštenju delegata Crnogorskog odbora u Marseju, Vasilija Burića francuske vlasti su 30. juna dozvolile da 24 dobrovoljca prvim transportom podu u Bizertu (A—IICG, CONU, sv. 63. A. Radović puk. Stefanoviću, 23. VI/6. VII 1917; isto, V. Burić A. Radoviću, 12. VII 1917). Oko zadržanih dobrovoljaca pozabavili su se i organizatori jugoslovenske agitacije u Južnoj Americi; P. Baburica, na primer, pisao je ovim Crnogorcima. (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 448, Tih. Popović preko Vesnića Krfu, iz Pariza 3/16. VI 1917.)

⁹ A—VII, III—111, br. 2; III—20, br. 1, list 115; DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 552, srpski ministar vojni N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 6427, iz Soluna 27. VIII/9. IX 1917.

srpskog komandovanja.¹⁰ Po jednom mišljenju, trećina dobrovoljaca otpadala je u Marseju zbog agitacije ljudi kralja Nikole, te je predloženo da se neki od agitatora, uz pomoć francuskih vlasti uklone.¹¹ Rad pomenutog agitatora Alekse Rajvana pomagali su neki Italijan Lucato (Luzzatto) i nekoliko podgoričkih zanatlija. Oktobra 1917. oni su kupili potpise za Nejijsku deklaraciju, koju je crnogorska vlada izdala povodom Krfske deklaracije. U Marseju, međutim, pored pomenutih i još trojice Crnogoraca, niko je nije htio potpisati. Zbog toga su pomenuti agitatori bili prisiljeni da obiđu periferiju i okrug Marseja, da postignu neki uspeh kod Primoraca i Hercegovaca koji su bili pod crnogorskom zaštitom.¹²

S obzirom na ovaj rad, Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje smatrao je nužnim da što pre odredi svoje delegate u Bordou, Havru i Solunu, radi prihvatanja dobrovoljaca i uticaja na srpske oficire da blaže i usrdnije postupaju s dobrovoljcima. U Marseju je takav delegat bio Vasilije Burić. To je bilo potrebno naročito zbog toga što su dobrovoljci na prolazu za Bizertu bili kao neki delegati i informatori Crnogoraca i ostalih Jugoslovena u Americi o postupanju i životu u srpskim logorima i vojsci; Odborovi delegati trebalo je da budu posrednici da u Ameriku stižu povoljni izveštaji.¹³ Jula 1917. očekivao se transport od 1.000 a nešto kasnije 4.000—5.000 ljudi. Da bi evidencija o mogućim agentima bila potpuna, delegat Crnogorskog odbora u Marseju načinio je spisak s podacima svih Crnogoraca koji su dotada prošli kroz Marsej s napomenom gde su tada boravili.¹⁴ Francuzi, međutim, nisu pristajali da ometaju dolazak crnogorskih podanika u Marsej i njihov odlazak u srpske logore u Bizerti.¹⁵ Zbog toga je i grupa koja je u Marsej prispela iz Amerike septembra 1917. godine za vreme svog petnaestodnevnog boravka bila opkoljena ljudima kralja Nikole, koji su dobrovoljce nagovarali da ne idu u srpsku vojsku.¹⁶

Crnogorski agenti radili su tokom 1917. godine ne samo u Marseju i Tulonu nego i u velikim atlantskim lukama (Havru i Bordou) i u Parizu. Od dve partije od 850 dobrovoljaca iz Amerike oni su uspeli da izdvoje četiri Crnogorca i da ih predvedu pred kralja Nikolu, koji im je saopštio da nema potrebe da oni u srpskoj vojsci oslobadaju Crnu Goru i da ima ko će je oslobiti; iako nagrađena novcem, ova četvorica ipak se vratila drugovima u Marsej. Dobrovoljcima u Havru svašta je pričano o postupcima starešinskog kadra u srpskoj vojsci; pored ostalog, da srpski oficiri i vojnici za pare ubijaju dobrovoljce. Među agentima pored Alekse Buve i njegovog sina i Alekse Rajvana nalazili su se i Marinko Vuković, Zurevac, Krsto Ignjatović, Stevan

¹⁰ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 321 i 347, srpski konzul u Solunu Vintrović N. Pašiću sa Pov. br. 573 i 752 od 23. IV/6. V i 27. IV/10. V 1917. — Alekse Buva je, navodno, bio austrougarski dostavljač, koji je 1914. godine mnoge Srbe, pa i svog brata, otpravio u aradski logor; oktobra 1915. prešao je Crnogorcima i bio kurir kralja Nikole u njegovim kontaktima s Austrijancima.

¹¹ Б ј о в и ћ, Уједињење, 197 (Miloš Ivanović).

¹² A—IICG, CONU, sv. 62, Jovo Đurašković A. Radoviću, iz Marseja 8/21. X 1917.

¹³ Б ј о в и ћ, Уједињење, 196.

¹⁴ A—IICG, CONU, sv. 62, Vas. Burić A. Radoviću, iz Marseja 12. VII 1917.

¹⁵ AVII, III—432, br. 1, delovodni protokol srpskog vojnog izaslanika u Francuskoj br. 4835 od 23. VII/5. VIII 1917.

¹⁶ AVII, XVI—2—I, br. 27, Vladimir Mrvoš generalu M. Rašiću u Pariz, iz Bizerte 21. IX 1917.

Vidojević, Filip Vukan, neki Krivokapić i bivši zatočenici sa Lipara, pa onda raniji italijanski obaveštajci na Balkanu Rade Rubić i Čeh Vasko Drazda. Krivokapić su dobrovoljci pretukli i predali srpskom oficiru. U vezi s ovim radom crnogorskih agenata srpski ministar unutrašnjih poslova još ranije je tražio da se, bilo diplomatskim putem ili preko vojnih foruma, posreduje da se aktiviše francusko pravosuđe, kako bi se destruktivan rad sprečio, jer je bio štetan za savezničke interese.¹⁷

Uskoro su preduzete obimnije mere da se spreči rad crnogorskih agenata u Francuskoj. Najpre je general Rašić (15/28. novembra) učinio predlog Francuskom ministarstvu rata da se ukine mali prolazni depo u Marseju i da se svi dobrovoljci ubuduće šalju u Tulon. Francuzi su ovo prihvatili.¹⁸ Otada se dobrovoljci nisu dugo zadržavali u Marseju, i nije im dozvoljavan izlazak iz kasarne.¹⁹ Za Bordo, gde se nalazio srpski konzul i policijski komesar za izbeglice, u toku decembra 1917. spremljena su dva poverenika i dodeljena na rad konzulatu.²⁰ U protivagentsku službu svakako su uključeni oni koji su još ranije upućeni u Francusku da obaveštavaju Krf o pripremama za obrazovanje crnogorske vojske.²¹

U Marsej je 7/20. maja 1918. stigla grupa od 385 dobrovoljaca sa Korzike. Dok prva grupa od 210 ljudi nije transportovana u Bižertu, dobrovoljci su stanovali u logoru »La Delorm«. Crnogorski agenti uveliko su agitovali da se ljudi odvrate od odlaska u srpski vojni logor, te su čak iz Pariza stizala pisma P. B. Guzine, podoficira Hercegovca iz garde kralja Nikole. Da se spreči jače dejstvo ove propagande, izdvojeni su za prvi transport oni koji su bili podložniji uticaju propagande.²² Kada je jula 1918. u Tulonu stiglo 300 dobrovoljaca iz Amerike, zamoljena je francuska policija u Marseju da učestvuje u hvatanju plaćenih Crnogoraca koji bi se našli u društvu srpskih dobrovoljaca iz Amerike. Dva policijska funkcionera i dva srpska policijska činovnika zašla su po kafanama, a potom su otišla u logor »Mirabo«, gde su bili smešteni dobrovoljci. Tu su zatečena dva Crnogorca, od kojih je jedan već ranije kažnjavan zbog dolaženja u logorsku kantinu bez dokumenata. Ovo nisu bili raniji stalni agenti, nego bivši zarobljenici, oslobođeni austrougarskog ropstva; ipak, branili su kralja Nikolu od pogrda, govoreći da će posle oslobođenja stariji od njih raspraviti sve nesuglasice. Po odbrenju crnogorske vlade, oni su se prijavili francuskim vojnim vlastima. Zbog ove okolnosti francuska policija ih je pustila, mada je

¹⁷ DASIP, CO, sv. II, C. br. 668, Lj. Jovanović N. Pašiću sa Pov. br. 4678 od 5/18. X 1917, prema aktu šefa službe bezbednosti br. 2292.

¹⁸ AVII, III—435, br. 18, gen. M. Rašić vojnom atašeu u Parizu sa Pov. br. 1573 od 16/29. X 1917. — Depo se nalazio pri 8. kolonijalnom puku, a dobrovoljci su se vodili u »prolaznoj četi dobrovoljaca Jugoslovena« sa srpskim starešinskim kadrom.

¹⁹ Б ј о в и ћ, Уједињење, 196—7. — Још oktobra 1916. borci »crnogorskog« bataljona pri slanju u internaciju nisu najpre prebačeni u Marsej, »да би се у Marseju izbegла база за формирање Crnogorskog odreda« (Л ј б у р и ћ, н. д., I, 109.)

²⁰ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 407, komesar za srpske izbeglice u Francuskoj N. Pašiću, iz Pariza 25. XI/8. XII i 4/17. XII 1917. (Sreten Đorđević, Jovan M. Todorović).

²¹ Б ј о в и ћ, Рад српске владе, 683—4.

²² DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 357, rez. peš. poručnik Miloš J. Popović delegatu Ministarstva vojnog u Marseju 9/22. VI 1916.

sa srpske strane ukazivano da ih Austrijanci ne bi zdrave pustili, ako već nisu poslati po naročitom zadatku. Delegat srpske vlade u Marseju nerado je gledao da se Crnogorci, neraspoloženi prema Srbiji, puštaju u francusku vojsku.²³ Francuzima su, međutim, bili potreбni vojnici, ma bili oni i pristalice kralja Nikole. I u Parizu je policijskom komesaru skrenuta pažnja na neke sumnjive Crnogorce.²⁴

Crnogorski agenti i pristalice kralja Nikole su i u Italiji odvraćali dobrovoljce od odlaska u srpske bojne redove. U tome su im ponekad pomagale i italijanske vlasti.²⁵ Agenti, otkriveni u Marseju ili radi pojačanja rada, putovali bi u Italiju.²⁶ Još krajem 1916. godine, po železničkim stanicama na prugama Rim — Napulj — Tarent, Napulj — Brindizi nalazili su se crnogorski agenti: Rade Rubić, stolar iz Stoca, Stevan Vidović iz Rogatice i Filip Vukan, sedlar iz Ljubljane. Sedište im je bilo u Napulju, a zadatak da dobrovoljce koji putuju za Krf ili Solun odvraćaju od daljeg puta. U Napulju su »radili« po kafanicama, restoranima i poslastičarnicama oko železničke stanice, a u Tarentu u jednom jevtinom hotelu. Bilo ih je i u Brindiziju. Sva lica koja bi pridobili slali bi u Rim, u »Albergo del popolo«²⁷. Zbog rada agenata u Italiji srpska vlada je molila da se Crnogorci koji bi se javili za srpsku vojsku ne upućuju preko Italije, gde ih agenti hvataju i zadržavaju, nego iz Marseja u Solun. Pored toga, preduzeti su koraci da se kontraagenti upute ne samo u Marsej i Bizertu nego i u Rim.²⁸ Prema dobrovoljcima iz Italije koji se nisu javljali iz zarobljeničkih logora, iz istih razloga, postojala je opravdana rezerva, i o njima su zahtevana podrobnija obaveštenja nego za dobrovoljce na drugim stranama; jedno od traženih pitanja bilo je da li su boravili u Crnoj Gori.²⁹

Od tri grupe Crnogoraca i austrougarskih podanika, izbeglica iz Crne Gore i Srbije, koji su radili protiv velikosrpskih interesa Pašićeve vlade i sa simpatijama se odnosili prema kralju Nikoli i italijanskim vlastima najopasnija je bila grupa oko novinara iz Podgorice Jova Čubranovića, koji je neposredno radio za italijansku obaveštajnu službu. Ove grupe, a naročito poslednja, ne samo što su nastojale da od Srbije odbiju Srbe iz Austro-Ugarske nego su i Srbijance podbadale protiv vlade i dinastije Karađorđevića, stvarajući pomoću Italijana i njima kao i austrijskim Jugoslovenima

²³ Isto, pisar na radu pri marsejskoj prefekturi M. Mitranović delegatu srpske vlade u Marseju A. Vildoviću 13/26. VII 1918, a ovaj Ministarstvu unutrašnjih poslova na Krfu.

²⁴ AVII, III—454, br. 1, poverljivi delovodni protokol srpskog vojnog atašea u Francuskoj, br. 403 od 25. V/7. VI 1918 (Pavo i Jovica Bulatovići).

²⁵ Neki Crnogorci koji su po ličnoj inicijativi pošli u Solun, zaustavljeni su od italijanske policije, po nagovoru crnogorskog konzulata u Rimu, a preko italijanskog obaveštajca Baldačija. (A—IICG, CIV, sv. 69, konzulat u Rimu Neiju, 4. IX 1917.)

²⁶ AVII, III—432, br. 1, delovodni protokol srpskog vojnog izasianika u Francuskoj br. 5005 od 21. VIII/3. IX 1917 (Mitar Papić).

²⁷ DASIP, CO, sv. I, Nikola Svrđlanović srpskom konzulu Vintroviću, u Solunu 5/18. I 1917; isto, Pov. C. br. 325, referat potpukovnika Milorada Radovanovića srpskom ministru vojnom od 21. III/3. IV 1917.

²⁸ Б ј о в и ћ, Уједињење, 197, 209—50; Рад српске владе, 685; AVII, III—432, br. 1, delovodni protokol srpskog vojnog atašea u Francuskoj br. 2225 od 8/21. IV 1917.

²⁹ AVII, III—436, br. 2, no 649 (Josip Petrović), 678 (Mato Gatulin, italijansko-crnogorski obaveštajac) 963 (Sava Popović).

mogućnost da izbegavaju vojnu obavezu odnosno obavezu o stupanju u dobrovoljačke redove. Novac koji bi Čubranović delio ovim ljudima da bi mogli da se održe u Italiji dobijan je posebnim kanalima od zainteresovanih italijanskih nadleštava. Jedan Splićanin, inženjer Dešković, uspevao je da sve Srbe i Jugoslovene koje bi Čubranovićeva organizacija pridobila upućuje u neku tvornicu municipalije u Torinu. One, pak, koji su se mogli vratiti u Ameriku a nisu bili upotrebljivi u Italiji, organizacija je vraćala u Ameriku; oktobra 1917. je 15—20 ovakvih Srba čekalo u Napulju lađu za novi kontinent. Na slanju ljudi u Ameriku i u Francusku radila je i organizacija čiji je predsednik bio Grbljanin Đuko Vuković. Njen je osnovni zadat�k bio da austrijski Srbi i Crnogorci, koji po obavezi nisu morali da idu u srpsku vojsku, ne podu u nju ni kao dobrovoljci.³⁰

Crnogorska »klika« pojavila se u Solunu još poslednjih nedelja 1915. godine. Nju najpre nije kontrolisao policijski odsek Srpskog generalnog konzulata. Posle kapitulacije crnogorske vojske aktivni privrženici kralja Nikole predstavlјali su se u Solunu kao trgovci i liferanti, te su se raspršili po logorima srpske vojske, tražeći ili da stupe u srpsku vojnu službu ili nastojeći da održavaju stalan dodir sa dobrovoljcima. Glavni cilj ovih ljudi bio je da odvraćaju austrougarske Jugoslovene od zajednice sa Srbijom i da kod njih podstaknu simpatije za Crnu Goru. Pored ove »klike« radio je kao obaveštajac crnogorskog dvora već pominjani Niko Hajduković. Njega su kao nezvaničnog crnogorskog konzula svakodnevno posećivali zemljaci i donosili mu razne informacije, posebno o raspoloženju ljudi prema srpskim vlastima. Hajduković je nastojao da svoje ljude proturi srpskim vojnim vlastima kao tumače ili kantinere po vojnim logorima iza položaja. U Atini mu je bio poverenik Stevo Bajković, no njega je februara 1916. francuska policija uhapsila u solunskom pristaništu i internirala u Francusku; zanimljivo je da se lažno predstavio kao austrougarski Srbin iz Egipta. Tri brata Varošića, navodno, crnogorski dvor je poslao Hajdukoviću u Solun, no ni oni se, mada trgovci, nisu mogli održati, nego su Šćepan i Milan prešli u Rim, a Vojin u Švajcarsku. Sa proterivanjem Hajdukovića raspršili su se i njegovi pomagači.³¹

³⁰ DASIP, CO, sv. I, Srpsko ministarstvo unutrašnjih poslova N. Pašiću sa Pov. br. 6238, na Krfu 14/27. X 1916. Podatak o radu ovih grupa i organizacija i o imenima njihovih ljudi dao je na saslušanju Božo Sušić, trgovac sa Cetinja. O ljudima Čubranovićevog kruga vid.: X p a b a k, *Cynapnuutso*, 157. Ovima treba dodati Splićanina Đuru Bartulicu. Drugu grupu, koja je radila nezavisno od Čubranovića i bila stalno u vezi s Italijanima, sačinjavali su: Kotoranin Marko Mijušković, srpski pisar iz Makedonije Crvenić i penzionisani srpski kapetan Ivanišić. U grupi Đura Vukovića nalazili su se Gačanin Šćepan Varošić, Bilećanin Veselin Sekulović, Fočanin Dušan Hadži-Vuković, Grbljanin profesor Niko Tujković, Kotoranin Luka Durović, Splićanin Ivo Banić, Cetinjanin Savo Kusvac, Fočanin Mijo Jeremić i Stočanin Milan Kovačević, bivši zastupnik bosansko-hercegovačkog sabora, koga je rat zatekao u poseti kralju Nikoli. — Jedan poverenik srpske vlade, tj. kontraagent takođe zaslужuje da se pomene. Bio je to neki Ješa, koji je govorio da će ubiti srpskog ministra vojnog zato što se osumnjičen i zatvoren kao špijun (AVII, V—46—VII, br. 7. MUD ministru vojnom sa Pov. br. 630 od 14/27. III 1917).

³¹ DASIP, PO 1917, sv. V, izveštaj o špijunskom i protiv obaveštajnom radu generalnog konzulata u Solunu N. Pašiću, sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917, str. 38—40. — Glavni agitatori »klike« bili su u prvo vreme: Joša Vukotić, Fičo Lukavčević, Omer Grodević, Spaso Gvozdenović, Jovo Lisičić, Niko Džanjević, Ljubo Radević i Dušan Vujica).

Kada je Italija u jesen 1916. osetila potrebu da se brani od srpskih pretenzija u Albaniji i Crnoj Gori, organizovala je, u dogovoru sa kraljem Nikolom, obaveštajni i propagandni rad Crnogoraca na Solunskom frontu. Zadaci nove organizacije u odnosu na dobrovoljce Jugoslovene bili su isti kao raniji u Solunu i kao tada i na drugim stranama. Ogranak na makedonsko-albanskom ratištu i u Solunu bio je u vezi s centralom u Rimu, u kojoj je Jovo Čubranović bio značajan činilac. Kao što je već rečeno, nekoliko agenata prebačeno je u Albaniju i Grčku pomoću italijanskih vojnih vlasti, a najzad je u Makedoniju došao i sam Čubranović. Svoj centar smestio je u mestu Arapli Šamli, na železničkoj pruzi deset kilometara od Soluna. Tu se predstavljao kao oficir Esad-pašine vojske, i oko sebe je okupio 28 Crnogoraca, među kojima je bilo 7 dobrovoljaca iz Boke Kotorske. Ova grupa počela je da uspostavlja vezu sa Crnogorcima, rasutim po raznim mestima, bolnicama i sekcijama savezničkih i radničkih logora. Početkom novembra predsednik srpske vlade poslao je svog poverenika Nikolu Svrdlanovića da likvidira obrazovano obaveštajno italijansko-crnogorsko središte. Ubačeni protivobaveštajac Lozjanić saznao je u Arapli-Šamliju da je u Mikri iskrcano 17 Srba Bokelja iz Egipta, koji su se javili za srpsku vojsku, no da su ih ljudi iz Čubranovićeve grupe počeli da savetuju da odustanu od službe u srpskoj vojsci. Čubranović je obišao položaje oko Bitolja, a u Solun je izlazio samo noću, pošto se krio. Petnaestog novembra on je u svoj centar doveo deset agenata Crnogoraca da, po nalogu nekakvog crnogorsko-italijanskog komiteta i po želji kralja Nikole, rasture među dobrovoljce Jugoslovene u srpskoj vojsci neke proglase, kojima su pozivani da odreknu poslušnost srpskim komandama; dobrovoljcima je nudeno oslobođenje od vojne dužnosti, puno snabdevanje i 100 drahmi mesečno kao nagrada. Pričalo se da se očekuje u Solunu knjaz Petar. Pomoću agenta provokatora Lozjanića policija srpske Vrhovne komande sa Svrdlanovićem izvršila je Čubranovićevo hapšenje u jednoj solunskoj kafani (26. X / 8. XI), no Čubranović je uspeo da nepažnjom stražara pobegne iz zatvora i da pomoći Italijana dođe na Lipare. Posle njegovog zatvaranja pohapšeni su i njegovi glavni pomagači, tako da je agentsko središte razbijeno. Crnogorci su uspeli da se grupa u Arapli-Šamliju tretira kao depo Esad-pašine vojske, a Čubranović kao čovek u službi francuske armije.³²

Pristalica crnogorske dinastije bilo je i u Egiptu, i to kako na početku rata tako i 1918. godine. Crnogorci u masi su se loše pokazali prilikom prolaska dobrovoljačke brigade na putu za Solun; dok su Jugosloveni austrougarski podanici sakupljali novčane priloge

³² Isto 40—46; A—IICG, CIV, sv. 69, Čubranovićeva predstavka crnogorskem konzulatu u Rimu, sa Lipara 14/27. X 1917; DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 125, prilog: poverenik N. Svrdlanović konzulatu u Solunu 20. XII 1916/2. I 1917. — Važniji Čubranovićevi agenti u Solunu i Makedoniji bili su: Nevesinjac Stevo Jokanović (u francuskom zatvoru 1917. godine zbog pokušaja ubistva francuskog oficira novembra 1916), Petar Đuričić i Ilija Vukotić (poručnici kod Esad-paše, koji su tražili da stupe u srpsku vojsku), Novica Mirović (poručnik kod Esad-paše, interniran u Francuskoj), Crnogorac Marko Marković, Rubić, Hubana, Drazda (prošao Grčku) i R. Subotić iz rimskog kruga, Marko Tuzić (interniran od Francuza), Petar Vukčević (interniran sa N. Hajdukovićem), Sremac Dimitrije Hadžić i Bokelj Marko Papan (zatvoren u policiji srpske Vrhovne komande).

za potrebe dobrovoljaca i pozivali ih u svoje kuće, Crnogorci (osim dvojice) sabotirali su ove ljude, govoreći da su »čisto srbijanski vojnici«.³³

Značajan rad crnogorskih agenata u Engleskoj, koji su uspeli da prodrnu i u redakcije listova³⁴, malo se odrazio na dobrovoljce, jer se ovi nisu zadržavali duže u Engleskoj.

XII. — *Crnogorska vlada prema izdvajaju dobrovoljaca za svoju vojsku iz redova zarobljenih Jugoslovena u Italiji*

Zbog opšte politike oklevanja sa obrazovanjem crnogorske vojske, zvanična Crna Gora nije iskoristila jedinstvenu priliku koja joj se pružala da među zarobljenim Jugoslovenima iz austrougarske vojske nađe dobrovoljce za svoje trupe u izbeglištvu. S obzirom da su sami Italijani u neku ruku bili inicijatori da se življe poradi na stvaranju ove vojske, u slučaju crnogorskog dvora svakako se ne bi postavljale one prepreke koje su stavljane srpskoj vlasti i Jugoslovenskom odboru u dobrovoljačkom pitanju u Italiji. Kako bi eventualna crnogorska jedinica najuže sarađivala sa italijanskim trupama na Balkanu, ovde se ne bi postavljalo ni pitanje upotrebe dobrovoljaca, oko čega se vrtelo jugoslovensko dobrovoljačko pitanje u Italiji tokom 1918. godine.

I u zarobljeničkim logorima u Italiji grupe ljudi iz naroda prednjaci su crnogorskoj vlasti u inicijativi. Neki Hercegovci, 1916. godine, na primer u logoru Trapani nosili su na kapama crnogorske kokarde¹ (kao što su kasnije ostali Srbi u nekim drugim logorima 1918. godine nosili šajkače) i nisu se prijavljivali za srpsku vojsku; ipak, nema beležaka da su se decembra 1916. u sprovedenoj anketi italijanskih vlasti opredelili za stupanje u crnogorsku vojsku. Pri-vrženici dinastije Petrovića na balkanskom bojištu su još u jesen 1916. širili glasine da crnogorska vlada u Italiji skuplja vojsku od 10.000 ljudi iz redova zarobljenih austrougarskih vojnika Hercegovaca, Bokelja, Dalmatinaca i Bosanaca, i da im u tome idu naruku Italijani.² Ovo su, međutim, bile samo želje crnogorskih oficira, a ne i namere crnogorskog dvora. Pojedinačnih slučajeva oslobođenja je bilo, ali ne od crnogorske strane; neke Jugoslove, naime, oslobođeno je ruski vojni ataše u Rimu, te su se poneki od njih, kao jedan bosanski beg, obratili za zaštitu kralju Nikoli.³ U elaboratu o zarobljeničko-dobrovoljačkom pitanju u Italiji Srpsko ministarstvo inostranih dela konstatovalo je izvesno favorizovanje i novčano pomanjanje Crnogoraca i Hercegovaca, ali ne i neko izdvajanje zarobljenika za crnogorsku vojsku.⁴

³³ DASIP, JO, sv. VII, Pov. br. 2605, otpravnik poslova u Kairu D. Dimitrijević Krfu 8/21. IV 1918; DASIP, PO 1918, sv. V, generalni konzulat sa Pov. br. 1559 od 25. IX/8. X 1917 Krfu u špijunaži u Solunu.

³⁴ ASFRJ, hartije J. M. Jovanovića, koncept telegrama J. Jovanovića Pašiću, regentu i Poslanstvu u Parizu 3/16. IX 1918.

¹ V boji! Obrázková kronika československého revolučního hnutí v Italii 1915—1918, píše F. Bednářík, Praha 1928, 104 (několik Bosňáků).

² DASIP, CO, sv. I, generalni konzul Vintrović Krfu telegramom br. 3286, iz Soluna 15/28. XII 1916.

³ A—IICG, CIV, sv. 97, br. 3700, Travničanin Omer Kajmaković, veleposrednik i student Zagrebačkog univerziteta crnogorskom kralju i vlasti.

⁴ DASIP, JO 1918, sv. XI, Pov. C. br. 1970 od 25. II 1918 po st. elaborat Dobrovoljci iz Italije, str. 5.

Tek krajem leta 1918. počele su u Italijanskom ministarstvu rata pripreme za obrazovanje crnogorske jedinice na italijanskom frontu. Vrbovani su Hercegovci i Bokelji, ali ovi tada nisu pokazivali mnogo volje da idu u neku crnogorsku vojsku. Stvar je, uopšte, teško išla i gotovo ništa nije moglo biti postignuto. Predsednik crnogorske vlade Evg. Popović bavio se u Napulju, ali osim pogrdnih izjava u italijanskim listovima na račun srpske vlade ništa nije učinio.⁵ Odmah pošto se o nekim pripremama u Italiji pročulo, predsednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje A. Radović pisao je italijanskom ministru spoljnih poslova S. Soninu da je crnogorski odred izlišan i predlagao da se ljudi koji žele da se bore upućuju na Solunski front ili kao dobrovoljci u italijansku vojsku.⁶

Vrbovanja zarobljenika za crnogorsku vojsku bilo je, ali tek posle završenih vojnih akcija, i to od strane samih Italijana.⁷ Izgleda da kralj Nikola nije očekivao da će se rat završiti u jesen 1918. nego se držao prognoza sa 1919. godinom.

U Rusiji, gde je bilo najviše zarobljenih Jugoslovena iz austro-ugarske vojske, nije bilo pokušaja sa crnogorske strane da se sakupljaju dobrovoljci. Carska vlada i privremene vlade za vreme od februarske revolucije svakako nisu bile raspoložene da pomažu ovakva nastojanja. Posle rasula carske ruske vojske oficiri Crnogorci iz ove obraćali su se Srbima za prijem u srpsku vojsku; nema pomena da je crnogorska vlada išta ozbiljnije mislila i sa ovim ljudima.⁸

I u odnosu prema dobrovoljačkom pitanju, naročito od proleća 1917. godine, kralj Nikola i njegove vlade pokazivale su da ih je vreme pregazilo.

XIII. — Pašićevi planovi da dobrovoljce i druge Crnogorce na Solunskom frontu i na Krfu iskoristi za uzimanje vlasti u Crnoj Gori. Činovnički depo u Potamosu; Crnogorski odbor u Solunu

Politički planovi velikosrpske buržoazije bili su skicirani već na samom početku prvog svetskog rata. Što se tiče Crne Gore, ti planovi su bili sasvim jasni i pre 1914. godine, i u njima se ništa

⁵ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 446, Antonijevićev telegram Krfu br. 668, iz Rima 20. VIII/2. IX 1918.

⁶ Б ј о в и ћ, Уједињење, 237. — Od pojedinaca iz italijanskog rostva A. Radović je primao pozdrave, u kojima su se ljudi opredeljavali za ujedinjenje i zahvaljivali za poslate primerke lista Crnogorskog odbora (jedan primer: A—IICG, CONU, sv. 61, Milan Rucović A. Radoviću iz Serviglina 18. III 1918).

⁷ Tokom 1919. godine u Gaetu, gde su se skupljali vojnici za crnogorske invazione trupe prispeло je 250 Hercegovaca i Bosanaca, italijanskih zarobljenika. Italijani su čak u Sibiru, početkom 1920. godine, regrutovali Crnogorce za logor u Gaeti. (DASIP, Kabinet ministra inostranih dela, sv. 2, Pov. br. 14994, iz Beograda Trumbiću u Pariz 24. XII 1919. i Pov. br. 56, Grujićev šifrovani telegram br. 44 Trumbiću, iz Vašingtona 26. I 1920.)

⁸ Između više telegrama o ovoj stvari vid.: DASIP, PO 1918, sv. I, Pov. br. 465, Spalajković Krfu sa br. 100, iz Petrograda 27. I 1918. — Novembra 1917. crnogorski komandir Stanišić objavio je proglaš Jugoslovenima da se upisuju u naročite udarne bataljone koji će se obrazovati u Odesi; cilj rada ovih bataljona bio bi: »oslobodenje i ujedinjenje Jugoslovena na principima, koje bude istaknuta volja izmučenog našeg naroda« (BPC XXIV, 453). Nema podataka o vezama ovoga oficira s Nenjem.

bitnije nije izmenilo prvih godina rata. Situacija na ratištima, međutim, nije približila ove programe njihovom ostvarenju. Nesumnjivi uspesi koje je srpska vojska velikim žrtvama postigla u ofanzivi u jesen 1916. i konačni rasplet pitanja o samostalnom crnogorskom odredu na Solunskom frontu dali su mogućnost Pašiću da se neposredno pozabavi pitanjem realizacije političkih ciljeva velikosrpske buržoazije. Trebalo je naći izvršitelje, najkorisnije puteve i najzgodnije prilike da se ta nastojanja oživotvore. U ovom pogledu Pašiću su dosta pomogli, i pre početka ofanzive, oni crnogorski mlađi intelektualci koji su se 1916. godine nalazili na Krfu i u Solunu, a koji su bili za ujedinjenje Srbije i Crne Gore.

Todor Božović i Jovan Đonović tražili su na Krfu prijem kod predsednika srpske vlade još 5/18. jula. Dvadesetak dana kasnije podneli su elaborat o pitanjima od uticaja na ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Njih dvojica smatrala su da će za buduću veliku srpsku državu (u čiji će sastav ući »i sve druge neslobodne pokrajine«) biti najkorisnije ako izvede »potpuno unificiranje Crne Gore sa Srbijom, ne ostavljajući, ne stvarajući nikakve lokalne autonomije«. Da bi se omogućilo takvo ujedinjenje, Božović i Đonović su predlagali: »Zato je potrebno osigurati da srpska vojska bude u mogućnosti da uđe na teritoriju Crne Gore pre drugih ili bar jednovremeno ma sa kim drugim, na primer Talijanima. U srpskoj vojsci ima više od 20 aktivnih i rezervnih oficira iz Crne Gore, ima dvadesetina činovnika viših i nižih koji nisu prekinuli veze s rodbinom i koji nisu nepoznati crnogorskom narodu; ima naših omladinaca i crnogorskih činovnika ovde na Krfu, već raspoređenih u vojsci i u Evropi više od 50, koji mogu biti odlično upotrebljeni; ima jedan bataljon dobrovoljaca, sastavljenih od Bokelja, Hercegovaca i Crnogoraca — pređašnji dobrovoljci crnogorski — svi ti ljudi mogu biti upotrebljeni.« Božović i Đonović su predlagali da se Crnogorci i bivši crnogorski dobrovoljci skupe u jednu jedinicu, koju bi dodelili štabu one vojske koja će operisati prema Crnoj Gori, gde će primiti uputstva šta treba da rade. Kad bi se došlo u Peć ili dublje na teritoriju ranije crnogorske države, ti bi ljudi proglašili »jednu narodnu vladu, koja bi organizovala vlasti na teritorijama koje se zauzimaju i kupila narod pod oružje«. Srpska vlada bi finansirala ovu akciju i dala stručna lica da se organizuje vlast, sve dok se ne reši »da i formalno uzme upravu Crne Gore u svoje ruke«. Pošto se bez potresa, krvi i velikih zameraka preuzme vlast, kad se nade za shodno, moglo bi se načiniti najsavesnije proglašenje ujedinjenja i zbacivanje dinastije Petrovića. Ovakvo »ujedinjenje, odnosno prisajedinjenje bez ikakvih ograda« njih dvojica su prikazala i kao najjevtinije. U četiri aneksa u ovom dokumentu nalazio se popis 54 omladinca i činovnika iz Crne Gore i 4 iz Rusije koji su bili za ujedinjenje, popis 22 odnosno 25 činovnika srpskih podanika, popis 25 odnosno 45 oficira Crnogoraca u srpskoj vojsci.¹ Pašić je osnovne ideje elaborata prihvatio, tako da su ova dvojica avgusta meseca iste godine mogli da pišu Ljubi Davidoviću »da i srpski upravni krugovi smatraju da je sad i potreba i najgodnije vreme za likvidaciju crnogorskog pitanja«.²

¹ DASIP, CO, sv. I, akt datiran 24. VII/6. VIII 1916; Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta — Beograd, — u daljem tekstu: A—IRP, br. 17751/III, list 4—123 (1926); Б ј о в и ћ, Уједињење, 301—2.

² A—IRP, br. 17752/III, 4—24 (1916) T. Božović i J. Đoković Lj. Davidoviću, sa Krfa 18/31. VIII 1916.

Sredinom avgusta, nezavisno od ovog elaborata, predsedniku srpske vlade podneli su jedan projekt o ujedinjenju Srbije i Crne Gore dr Mih. Vukčević, Puniša Račić i Smail Ferović. I oni su smatrali da bi bilo »vrlo opasno kad bi kralj Nikola i njegovi agenti uspeli da u Crnu Goru uđu pre nego ljudi koji su za ujedinjenje«. Stoga su predlagali da se obrazuje jedna posebna organizacija, koju »treba prvenstveno stvoriti od Crnogoraca koji se nalaze u srpskoj vojsci na frontu ili u pozadini«. U krajevima odakle su ili gde su na glasu članovi ove organizacije trebalo bi »da se pojave prvenstveno kao mirni propagatori ideje o ujedinjenju i da, svaki u svojoj okolini, stvore agitacione odbore za eventualno glasanje ili za otpor, za slučaj nametanja kralja Nikole«. Za svaki slučaj, ako dignu glave ranije sluge kralja Nikole i njegovi agenti ili sam kralj Nikola bude htelo da se vратi u Crnu Goru, ekspedicija pomenute organizacije morala bi imati vojnički, četnički karakter; izgovor bi pri tom bio da je predostrožnost potrebna zbog ostataka neprijateljske vojske. »Organizacija bi, — izlagali su, — imala dva dela: napred pomenuti ekspedicioni odred i pozadinski, administrativni odred.« Gornja trojica su načinila spisak onih obveznika i činovnika koji bi odmah trebalo da se stave na raspoloženje za obrazovanje ekspedicione odreda, ali, pošto je broj ovih ljudi bio nedovoljan, trebalo je izvršiti dopunu ljudima iz vojnih i administrativnih jedinica i pozvati izvesne crnogorske političare iz emigracije. »U nedostatku potrebnog broja Crnogoraca, — navodili su, — odboru odobrati da može iz pojedinih jedinica pribратi potreban broj obveznika iz Srbije ili iz drugih krajeva.« »Ekspedicija, — obrazlagali su pomenuti, — kao god i cela organizacija, imala bi biti nezavisna i od koje vojne jedinice; najmanje smela bi njenu ulogu uzeti druga koja vojna jedinica, a još manje ometali njen rad. Stoga bi ekspedicija stajala u vezi direktno sa srpskom vladom preko svojih predstavnika u administrativnom odredu. Kad interesi i prilike zatraže da u zemlju uđe veći contingent srpske vojske, po mogućству uputiti one trupe koje se zimis nisu evakuisele preko Crne Gore, čiji oficiri gaje mržnju i prezir na Crnogorce.³

Septembra 1916. pojavio se iz Rusije jedan pomalo avanturistički predlog. Srpski generalni konzul u Odesi Crnogorac Marko Cemović predlagao je da se rad u Crnoj Gori veže za četničku organizaciju u Srbiji, i da se on njemu poveri, pošto bi on, navodno, odmah mogao za sobom povući dve brigade Vasojevića. Cemović je smatrao da bi našao u Rusiji, svakako među dobrovoljcima, potrebne ljude i s njima pošao u Crnu Goru, pošto sa organizacijom u Srbiji ostvari kanal do Kosova ili Javora. Cemović bi u pogodnom času proglašio sjedinjenje Crne Gore sa Srbijom i obrazovao privremenu

³ DASIP, CO, sv. I, br. 3 od 3/16. VIII 1916. U prilogu akta nalazi se spisak od 45 obveznika iz Crne Gore (od kojih 22 Vasojevića i 7 Kuča), koje bi trebalo osloboediti, i 24 Crnogoraca, uglavnom Vasojevići, Bjelopavlići i Kuči iz operativne vojske; *У ј о в и ћ, Рађ Српске владе*, 683. — U smislu navedene predstavke, M. Vukčević se novembra 1916. iskazao protiv mobilizacije Crnogoraca daka za srpsku vojsku, pošto bi ova mera za rad na crnogorskem pitanju bila »štetna i nesrećna, jer će je kralj Nikola i njegovi agenti upotrebiti protiv Srbije«. »Nama, — rezonovao je on, — Crnogorci trebaju kao Crnogorci od dobre volje, koliko smo mi u stanju da ih privolimo, a ne kao Srbijanci po moranju. Crnogorski mentalitet osobito je u ovom pogledu: u njih nema reči „na silu“, nego samo „na sramotu“, jer tako gledaju na silu i na moranje, makar ono bilo i korisno i poštено.« (DASIP, CO, sv. I, dr Mih. Vukčević N. Pašiću, iz Pariza 10/23. XI 1916.)

vladu. Pašić nije prihvatio Cemovićevu ideju, jer je upravo u to vreme Radovićev kabinet podneo predlog o ujedinjenju; smatrao je da treba sačekati rezultat te akcije.⁴

Izvesni članovi crnogorske emigracije na Zapadu želeti su isto što i predstavnici mlađe generacije na Krfu. Samo, nešto su zakanili, te su se javili sa svojim idejama tek posle srpskih pobeda na makedonskom ratištu 1916. godine. Decembra meseca D. Gatalo (koga je Pašić pozvao na Krf), Mitar Đurović i Miljan Radonjić izrazili su želju da preko Krfa odu u Solun da organizuju Crnogorce za pravovremeni ulazak u Crnu Goru. Pašić je tražio da odlože put i zamolio je da se najpre o radu dogovore sa Jankom Spasojevićem.⁵

Kada su prispeli na Krf, Gatalo, Đurović i Radonjić su ubrzali političko organizovanje Crnogoraca, pristalica ujedinjenja. Oni su (31. januara 1917) podneli Pašiću predstavku o crnogorskem pitanju i problemu ujedinjenja, u kojoj su predlagali: a) obrazovanje središnjeg odbora koji bi vršio propagandu kod saveznika; b) stvaranje jednog odreda Crnogoraca na Solunskom frontu, koji bi trebalo da prvi uđe u Crnu Goru i da onemogući povratak kralja Nikole u zemlju.⁶ Decembra 1916. Pašić je bio još dosta nepoverljiv prema ljudima iz kasnijeg kruga oko Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje. Među zaključke u jednom dokumentu o pitanju ujedinjenja Pašić je stavio: »Na Crnogorce u ovom pitanju ne treba mnogo računati; narod u Crnoj Gori, plativši preskupo ličnu i dinastičku politiku kralja Nikole, biće za ujedinjenje sa Srbijom, ali taj narod kao i svuda vodi nekoliko ljudi, a među tim ljudima ima ih danas dosta i van Crne Gore i u Crnoj Gori, koji su za ujedinjenje sa Srbijom; ali da li će biti za to i kad dođe odsudni čas, ne može se sa sigurnošću tvrditi.« Veoma je zanimljivo da je Pašić tada smatrao da »Srbija mora pomagati lojalnim sredstvima da se to pitanje reši u duhu narodnih aspiracija svih Srba, Hrvata i Slovenaca«⁷. Već nešto kasnije Pašić je ovo pitanje mislio da reši na svoj velikosrpski način i njemu svojstvenim sredstvima.

Krajem zime 1917, pošto su Francuzi upravo pokrenuli pitanje samostalnog crnogorskog vojnog učešća u okviru savezničkih ratnih napora, Pašić je u strogo ograničenom krugu prve srpske vladajuće garniture počeo i sám da otkriva karte. Preko ministra vojnog on je (7/20. marta) objasnio srpskoj Vrhovnoj komandi svoju političku strategiju prema Crnoj Gori i Crnogorcima: »Oni (Italijani) želete pomoći Crnogorskog Kralja Nikolu da se vrati u Crnu Goru i pomoći

⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. br. 6616, Spalajkovićev telegram Krfu br. 751 od 3/16. IX 1916. i Pašićev odgovor od 8/21. IX 1916.

⁵ DASIP, CO, sv. I, Vesnićev telegram Krfu, iz Pariza 13/26. XII i Pašićev odgovor 14/27. XII 1916; Vesnićev telegram C. br. 200 od 22. XII 1916/4. I 1917. za Tih. Popovića odnosno Tomića.

⁶ Б ј о в и ћ, Уједињење, 217; Рад српске владе, 692. — U ovo vreme i Gojnić se ozbiljno pokolebao u svoju odanost kralju Nikoli, te su u ruskom Ministarstvu spoljnih poslova urgirali da Pašić povoljno reši stvar Gojnićevog prijema u srpsku vojsku, jer su nalazili »da treba reagirati svima načinima na intrige crnogorskog kralja i izlaziti na susret ljudima koji ga napuštaju«. Uzalud je Spalajković molio da se na ovom pitanju pokrene regent Aleksandar. Pašić se tu nije želeo angažovati (DASIP, Predsedništvo vlade, sv. III, Pašićev telegram Solunu br. 8971, sa Krfu 20. XII 1916/2. I 1917), iako kao političar nije odobravao sektaštvo komandanta srpske vojske.

⁷ ASFRJ, Hartije JJ, Londonsko poslanstvo 1916, N. Pašić J. Jovanoviću 10/23. XII 1916.

njihovom da radi i dejstvuje u Bosni i dalje (...). Skadar treba (da okupira) jedno naše odeljenje, koje bi se sastojalo od Crnogoraca i Srba i stajalo isključivo pod srpskom komandom (i koje bi trebalo) da uđe u Crnu Goru pre nego bi se Kralj ili koji princ vratio i da organizuje sa narodom Crnu Goru, koja bi proklamovala jedinstvo sa Srbijom i onda celu Crnogorsku vojsku staviti pod jednu srpsku komandu. To sve imati pred očima, a za prvo vreme obrazovati Arbanški korpus sa srpskim oficirima i približiti ga tako granici Albanije da može onda iznenadno da upadne i izvrši gornji plan pre Talijana. Taj plan, koji treba da ostane tajna i za Saraja, treba pripremiti i izvršiti.«⁸

Zanimljiva je ideja o arbanaškom odredu. S obzirom da su na na srpskoj strani dobrovoljac iz bivše crnogorske vojske stvarno izgubili vrednost realnog činioca u otimanju vlasti u Crnoj Gori (a sami Crnogorci ga tokom 1916. godine nisu imali), pažnja je početkom 1917. obraćena na Arbanase, a tek tokom 1917. i 1918. godine na prave Crnogorce, koji su se tek od 1917. godine kao dobrovoljac iz Amerike ili pripadnici političkih organizacija ponovo počeli pojavljivati kao politički činilac s kojim je trebalo računati. Kauzalni odnosi u Pašićevoj računici bili su u osnovi dvostruki: pomoću Crne Gore olakšati posedanje oblasti koje su joj gravitirale ili na koje je ona polagala pretenzije, ali isto tako pomoću Hercegovaca i Bokelja iz bivše crnogorske vojske kao i pomoću Arbanasa prigrabiti vlast u samoj Crnoj Gori. Albanija je mogla postati pogodan teren infiltracije naročito posle neutralizacije Crnogoraca u Esad-pašinoj vojsci i borbi protiv italijansko-crnogorskih agenata koji su pokušali da uspostave veze sa komitama u Crnoj Gori preko Albanije. Isti cilj, uzimanje vlasti u Crnoj Gori, i kod kralja Nikole i kod N. Pašića nalagao je upotrebu istih sredstava i istih puteva.

Ideja da se u političkom i vojnem smislu radi sa Arbanasima javila se odmah po otpočinju akcije na Solunskom frontu, i ona najpre možda nije imala veze sa crnogorskim pitanjem.⁹ Krajem godine predsednik srpske vlade N. Pašić je već počeo da nešto radi, jer je njegov poverenik u ovoj stvari narodni poslanik Aleksi Žujović obavljao 1916. godine neke isplate »članovima i saradnicima Komiteta Ujedinjenja (i) Crnogorsko-Albanskog odreda«¹⁰. Svoje razrađene ideje o upotrebi Arbanasa i Albanije kao terena i kritiku dotadašnjeg rada A. Žujović je podneo N. Pašiću aprila 1917. godine.¹¹

»Rad na nacionalnoj ideji« pokrenut je Pašićevom inicijativom još 1916. godine na Krfu. Uskoro je on izašao iz okvira Ministarstva

⁸ AVII, III—17, br. 3, list 132, ministar vojni Vrhovnoj komandi sa Pov. F. Đ. O. br. 4742 od 9/22. III 1917. — Na osnovu zabeležaka gen. Drag. Milutinovića D. Vujović piše da srpska Vrhovna komanda nije prihvatile ovaj plan. (*Уједињење*, 302—3; *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на Црногорско-албанској граници Историски записци* br. 1/1960, 93—4.)

⁹ AVII, III—14, br. 2, list 216—7, delegat u Korči puk. Marjanović Vrhovnoj komandi sa O. br. 42 od 17/30. VII 1916. i odgovor Vrhovne komande sa O. br. 3249 od 22. VII/4. VIII 1916.

¹⁰ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 228, Žujevićev izveštaj N. Pašiću, iz Soluna 18/31. V 1918. — Podneo je 33 prizanica iz 1916., 83 iz 1917. i prvih meseci 1918. — Žujovića je Pašić svakako zato angažovao na crnogorskem pitanju, jer je za vreme Obrenovića (1899) živeo u Crnoj Gori kao emigrant, te je u izvesnom smislu poznavao crnogorske političke prilike.

¹¹ DASIP, CO, sv. I, referat A. Žujovića N. Pašiću, iz Soluna 10/23. IV 1917. Po referatu se daje izlaganje koje sledi.

inostranih dela i njegove se realizacije prihvatio Ministarstvo vojno. Posle nekoliko meseci nerada i smetnji činjenih u radu od ministra vojnog, očekujući neprijateljsku ofanzivu, Žujović je odlučio da oživi rad. On je najpre, krajem februara 1917, Pašićeve ideje o radu izneo u jednom razgovoru s prestolonaslednikom Aleksandrom, da bi ispitao regentovo mišljenje, pošto ovaj dotada u stvar nije bio upućen. Prestolonaslednik se povoljno izrazio, ali je zamerio što o tome nije bio izvešten. U prvoj polovini marta s Krfa je došao u Solun Puniša Račić, i od ministra vojnog dobio je za Žujovićevu grupu dva potporučnika i četiri redova. Potporučnik Vuk Karadžić bio je poznati obaveštajac Ministarstva vojnog koji je upotrebljavao za poverljive akcije, a ostali su došli iz Bataljona Srba dobrovoljaca; s obzirom da su Žujović i Karadžić bili upleteni u kampanju protiv »crnorukaca«, dvojica dodeljenih poverenika, skriveni prijatelji »Crne ruke«, odbili su da dalje rade u organizaciji. Po dolasku ovih ljudi sa fronta, ministar vojni je preko »belorukaca« Puniše Račića pozvao A. Žujovića i saopštio mu »da se sada može na ideji intenzivnije raditi«, svakako pošto je, posle udara na »crnorukce«, o tome dobio nalog od regenta Aleksandra ili Pašića. Potom je došlo do Račićeve diverzije, jer je nađen njegov notes, pun poverljivih beležaka, i jer je ukoren zbog ispada koji je učinio pred regentom Aleksandrom, nudeći da izvrši atentat na kralja Nikolu, tj. regentovog dedu. Račić je demonstrativno, pred dodeljenim ljudima izjavio: »Svakom kažite, da kad neprijatelj bude potisnut da ćemo ići u Crnu Goru da proklamujemo ujedinjenje«; padajući u vatru govorio je da valjda Crnogorci neće dozvoliti da im dođu Šumadinci i da im psuju majku, ti Šumadinci koji su nekoliko vladara ubili i koji hoće da od Crnogoraca naprave svoje pandure.

U proleće 1917. na pomenutom poslu su angažovane još dve tajne organizacije (Katanićeva i Rankovićeva), tako da se aprila 1917. na ovom pitanju radilo na četiri mesta, pa se stoga, prirodno, javila surevnjivost. Vojnici iz Terzićevog ministarstva držali su da Ministarstvo inostranih poslova ima da kaže samo »kad će se poći«, jer da je samo ovaj momenat političke prirode, a da sve ostalo treba da bude u rukama vojske. Pukovnik M. Jovanović, zadužen u Ministarstvu za ovu stvar, pozvao je (4/17. aprila) Žujovića, tražeći da se s njim dogovori, s obzirom na širu konferenciju svih zainteresovanih činilaca koju je trebalo održati (11/24. aprila) u Solunu. U ovu se akciju s proleća 1917, kad je Žujović bio pri kraju »posla«, umešao i Mihailo Ranković, koji je po dolasku u Solun krajem 1916. godine počeo da okuplja bivše komite bosanske Srbe i muslimane, koji su bili poznati kao prijatelji pohapšenih »crnorukaca«, a onda su zavrbovani i obradeni da istupe kao svedoci protiv »crnorukaca«. Ranković, kao čovek Ljube Jovanovića, predstavljaо je u ovako dezorganizovanom komitetu »moralnu žandarmeriju«, koji je budnim okom pratilo svačiji rad.

S obzirom da je očekivao da će vojska i dalje raditi na »organizaciji«, Žujović je Pašiću načinio i drugi predlog o paralelnoj upotrebi Arbanasa i makedonskih muslimana, pa i muslimana bez podanstva koji su živeli u Solunu, i koji bi se mogli primiti u srpsko podanstvo i potom upotrebiti, kao što je to radio srpski čovek Esad paša. Žujović je naročito insistirao na Arbanasima sa zapadnih ogrankaka Šar-planine i njihovim susedima s albanske strane granice, koji su predstavljali »za naše svrhe jedan odličan materijal«. Neko-

liko stotina ovih odličnih boraca obrazovali bi jedan jak odred, koji bi operisao od Debra i Piškopeje, pored Drima, i imao bi zadatuk da podigne plemena severne Albanije, pretvarajući se na taj način u malu vojsku, koja bi svako mogla zaprečiti nadiranje prema Skadru i Podgorici s juga. Pošto se ovo postigne, inicijativu bi preduzeo Pašić, te bi se pošlo dalje u Kuče i Bratonožiće. Jedno odeljenje ovog odreda, sastavljeno od Crnogoraca, a pridodatim mitraljezima i brdskim topovima, izašlo bi na Panduricu (iznad manastira Ostroga), te bi sišlo u Nikšiće. Tako bi se i sa ove strane sprecilo strano nadiranje u Crnu Goru. Drugo odeljenje s podignutim Bratonožićima poselo bi Matoševo (raskrsnicu puteva za Kolašin i Andrijevicu — Berane). Pomenuti muslimani u Solunu upisivali bi se u spiskove kao žandarmerija za pomenute krajeve, da se stvar maskira od Venizelosovih pristalica, koji su špijunirali Srbe za račun saveznika; oni bi se bavili svojim poslovima, a u prazničke dane (petak i nedelju) izvodili bi vojnu vežbu.

Kako je Ministarstvo vojno konačno uzelo u svoje ruke realizaciju ideje »o prisajedinjenju Crne Gore«, funkcija A. Žujovića na tome polju rada prestala je, i on je određen da prevodi muslimane u srpsko podanstvo. Međutim, i tu su mu svojim učešćem smetali Puniša Račić i Smajo Ferović¹², a potom je i ovaj posao preuzeo Ministarstvo vojno.¹³ Solunski muslimani bili su gotovo svi na strani Francuza i velike usluge su učinili francuskoj obaveštajnoj službi.¹⁴

Pri svemu tome, srpska vlada je štitila interes i budno pratila raspoloženje i postupke svog čoveka u Albaniji Esad-paše. Kada su Francuzi najpre Esad-pašine trupe prebacili u Solun, a onda počeli da eksperimentišu sa »Korčanskom republikom«, iza koje su stajali Esad-pašini protivnici, srpska vlada je energično protestovala.¹⁵ Oktobra 1917. Esadpaša je boravio u Parizu i bio loše raspoložen prema Crnogorcima. Petru Plamencu, koji je dolazio i govorio protiv Srbije, izjavio je da je »sa Srbijom i Jugoslovenima napravio

¹² DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 585, izveštaj A. Žujovića N. Pašiću, iz Soluna 27. IX/10. X 1917. — Najbliži Žujovićevi saradnici bili su: Arbanas i rodak Ise Boljetinca Ismail Ferović, koje vešto izveo jednu akciju za Srbe u Albaniji 1915. godine i Bosanac Đorđe Bajić, zvani Komita, poverenik zarobljeničke komande u Nišu 1915, restorater na Korzici, koji je kao agent Pašićevog Ministarstva sa Krfa upućen u Solun; obojica su se odlikovala grubim ponasanjem prema muslimanima u Solunu i obojica su se zavadiла sa Žujovićem. Odgovorni službenik Ministarstva inostranih dela nije sumnjaо u njegovoj lojalnosti, koja se od Bajića postavljala povodom druženja s Bosancima i Hercegovcima (DASIP, PO 1918, sv. IV, Pov. br. 2926, A. Preradović Krfu 20. I/2. II 1918, povodom pitanja o njihovoj poverljivosti, koje je pokrenuo ministar vojni gen. B. Terzić), O njihovom teranju srpskih i grčkih muslimana u Žujovićevu organizaciju vidi izveštaj H. O. Devetakovića (DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 581). Pašić je i pre povlačenja 1915. godine imao posebne agente za rad sa Arbanasima i Turcima. (DASIP, PO 1918, sv. IV, Pov. br. 2454, Londonsko poslanstvo N. Pašiću 8/21. V 1918. o Aliji Osmanoviću.)

¹³ Ministarstvo je 8/21. XI 1917, naime, dostavilo grčkim vlastima rešenje »da se svi oni Muhamedovci, koji su bili uzeti u Grčku vojsku, pa izjave da su srpski podanici« upute srpskoj vojnoj komisiji u Solun. (AVII, III-20, br. 4, list 72', pod 9/22. XI 1917.)

¹⁴ Arhiv Istoriskog instituta u Beogradu, Manji otkupi i pokloni br. 11/I, kut. 73, dr Vladimir Zagorski, Beleške i zapažanja sa Solunskog fronta (1915—1917), 10.

¹⁵ DASIP, PO 1917, sv. V, Pov. br. 1908, Pašićeva nota savezničkim predstavnicima na Krfu povodom stanja u Albaniji od 3/16. V 1917.

u Solunu sporazum za zajednički rad«, ali da mu nije poznato da sporazum ima protivcrnogorski karakter.¹⁶

Imajući u vidu uspostavljanje svoje vlasti u Crnoj Gori, N. Pašić je već u letu 1916. počeo primenjivati neke metode kojim se crnogorski dvor koristio od dolaska u izbeglištvo. Srpska vlada je u redovima svoga činovništva i oficirskog kora imala dosta Crnogoraca¹⁷ da organizuje vlast u Crnoj Gori koja bi se oslobodila i posela, ali je oprezan predsednik srpske vlade želeo da se obezbedi sa svake strane. Da ih sačuva za sebe i da im onemogući kretanja i eventualno kakav agentski rad, srpska vlada je sve Crnogorce nevojнике, činovnike i trgovce postepeno okupila na Krfu, te ih u mestu Potamosu držala gotovo kao zatočenike do trenutka kad će moći biti upotrebljeni. Bio je to Pašićev »rezervat«, slično onima crnogorskog dvora na Liparima i Korzici.

Kada je u vezi s radom pomenutog komiteta za sjedinjenje Crne Gore počelo kupljenje Crnogoraca činovnika i oficira po srpskoj vojsci, u Potamosu se nalazio logor neboraca, u kome su se od crnogorskih podanika i dobrevoljaca nalazili: dva oficira, tri učitelja, jedan sudski činovnik, jedan tehničar i 17 dobrevoljaca. Svi Crnogorci oglašeni za neborce premešteni su u logor. Akcijom je rukovodio Puniša Račić. Kada je našao da je »prikupio sve što je od vrednosti i upotrebe«, zatražio je da ide u Solun i da i tamo grupiše ljude. Dobrevoljci i oficiri ostali su izolovani i pod nadzorom islednika u pomenutom prihvatištu, a pet crnogorskih činovnika, »koji su ušli u organizaciju«, počelo je primati pristojnu novčanu hranu i mogli su da stanuju u gradu.¹⁸ Od ministarstva vojnog, na osnovu obaveštenja P. Račića, zatraženo je potom da se Crnogorci činovnici i omladinci povuku iz borbenih redova za službu u pozadini, »kako bi uvek bili na okupu za svaku eventualnost«. Da bi se izvelo spajanje Crne Gore sa Srbijom, smatralo se da je potreban što veći broj intelligentnih Crnogoraca pri ulasku srpskih trupa u Crnu Goru, da bi se odmah mogli postaviti za privremene činovnike.¹⁹

Poslednjih dana 1916. godine Pašić je zatražio od ministra vojnog da se na Krfu ustanovi depo ili bataljon jugoslovenske i crnogorske omladine i inteligencije, u koji bi se upućivali svi privremeno nezaposleni srpski štićenici iz Austro-Ugarske i Crne Gore, da bi se zaštitili od rđavih uticaja, i da bi se držali na vladinom raspoređenju »za docniju eventualnu upotrebu na nacionalnom poslu, bilo pri okupaciji naših krajeva«; u disciplinskom pogledu i u pitanju snabdevanja depo bi bio pod Ministarstvom vojnim.²⁰ Militarizacija ranijeg logora ukazivala bi da stvari nisu išle glatko, i da je kod obuhvaćenih ljudi bilo otpora. U logor u Potamosu upućivani su

¹⁶ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 571, Srpsko ministarstvo inostranih dela svom Crnogorskom odseku sa Pov. A. br. 406 od 3/16. X 1917.

¹⁷ Po B. Брђанину (*Програм за уједињење Србије и Црне Горе*, Крф 1917, 15) samo oficira, rođenih u Crnoj Gori, gde su im živeli roditelji ili braća bilo je u srpskoj vojsci preko 500; vid. i: Ђетковић, n. d. 238.

¹⁸ DASIP, CO, sv. I, P. Račić Ministarstvu inostranih dela, na Krfu 17/30. IX 1916.

¹⁹ Isto, nepotpisano i nedatirano pismo, možda N. Pašića. Račić je svoje informacije poslao preko generalnog konsula u Solunu 24. XI/7. XII 1916.

²⁰ DASIP, JO, sv. III, Pov. J. br. 16, Pašić B. Terzić od 14/27. XII 1916. — Odmah zatim Pašić je zatražio da se pri komandi neboraca upotrebe rez. kapetan Miro Dagević, »dobar poznavalac Crnogoraca«. (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 74 od 29. XII/11. I 1916.)

i oni činovnici koji su stizali iz Italije²¹, kao i bivši srpski i crnogorski dobrovoljci iz Francuske i Italije. Činovnici su dobijali ručak i tri drahme dnevno za poboljšanje ishrane, a bivši dobrovoljci samo hranu, odelo i dinar odnosno pola dinara dnevno.²² Da bi se komotnije izdržavali, Crnogorci, Hercegovci i Bokelji, koji su u Crnoj Gori obavljali službeničke dužnosti, dobili su od januara 1917. nekakve plate kao u Crnoj Gori²³, ali uz uslov da prime srpsku zaštitu i stave se na raspoloženje Ministarstvu vojnom.²⁴

Crnogorcima koji su živeli slobodno na Krfu, a koji su najpre bili u Potamosu, nije se mnogo verovalo. Kada je, na primer, iz Amerike i drugih strana trebalo da na Krf stignu neki dobrovoljci, poverenik u Solunu zatražio je da se sa Krfa uklone tri Crnogorca, a da se na četvrtog, koji je bio »veliki Crnogorac«, obrati pažnja.²⁵ Nekoliko dana kasnije jedan od prokazanih (Ivo Kaluđerović) izjasni se za uniju Crne Gore sa Srbijom, ali je napomenuo da »visoku osobu Kralja Nikole, kao Crnogorac i državljanin ne mogu ne poštovati, jer je još Gospodar Crne Gore«, te je čak protestovao protiv »postupka pozvanih« prema kralju Nikoli.²⁶ Početkom januara 1917. u Potamosu su održane »neke tajne sednice uperene protiv naših srpskih interesa i dinastije«, a u prilog kralja Nikole. Zanimljivo je da su ove sednice Crnogoraca držane pod predsedništvom srpskog oficira.²⁷

Nezadovoljstva među poluzatočenicima u Potamosu nije nestalo ni krajem leta 1917, kada se među dobrovoljcima, naročito Crnogorcima, vodila agitacija da ne idu u srpsku vojsku. Trojica, od kojih jedan poznati »kraljevac«, pobegla su sa Krfa italijanskom lađom, a drugi su se spremali da to isto učine, i to na isti način: ne sa prijstaništa nego čamcem na pučini ili tuđim, italijanskim pasošem i uz

²¹ DASIP, CO, sv. I, Pov. br. 148, učitelj Mitar Bogdanović, Stočanin N. Pašiću (posle 1/14. I 1917.)

²² Isto, Pašićev koncept teleograma sa Krfa 8/21. XII 1916. ministru vojnom i odgovor ovoga br. 374 od 19. XII 1916/1. I 1917. — Prvo rešenje Ministarskog saveta za činovnike bilo je 5 drahmi bez hrane (F. A. O. br. 16858 od 4/17. III 1916), a ono sa tri drahme i jednim obrokom 20. VI/3. VII 1916. (AVII, III-162, br. 9.)

²³ Kao nap. 20/XIII.

²⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 333 od 1/14. V 1917, predstavka Bože Sušića Srpskom ministarstvu vojnom »za puštanje iz logora, jer je u njega došao samo zato što mu je plata bila mala.«

²⁵ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 126, Vintrović je sa Pov. br. 33 5/18. I 1917. poslao N. Pašiću izveštaj N. Svrđlanovića.

²⁶ O svom tadašnjem stavu pisao je: »Moje je, pak, da kao listić tog velikog stabla, da u ovim prilikama samo pratim razvoj događaja, poslužim koliko mogu na zbljenju i bratimljenju srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda«, da bi se ostvarila zajednica u obliku srpske države; u svoje vreme, ako bude trebalo, progovorice među svojim Crnogorcima, ali do tog vremena ne misli da po javnim lokalima i ulicama viće protiv kralja Nikole i njegovog doma. Svoju pismenu izjavu završio je na sledeći način: »Dinastija Petrovića i kralj Nikola bez spora imaju velikih zasluga za Crnu Goru, a kako sad postupa, odgovaraće pred ljudima pozvati ih na to« (DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 394, I. Kaluđerović Sv. Tomiću, iz Potamosa 28. I/10. II 1917). Malo kasnije Kaluđerović je ponovo tražio od crnogorske vlade da mu izradi da sa Krfa prede na lečenje u Italiju, pošto je uzalud 7 meseci pokušavao da ovo postigne preko srpskih lekarskih komisija i italijanskog konzulata. Sredinom 1916. primao je preko pošte od crnogorske vlade po 120 franaka mesečne pomoći. (Isto, Pov. C. br. 299, referat D. Lazarevića Ministarstvu inostranih dela 14/27. IV 1917, povodom verbalne note crnogorske vlade francuskoj vladi br. 969 od 11/24. IV 1917.)

²⁷ DASIP, CO, sv. II, Sv. Tomić D. Lazareviću, sekretaru Ministarstva unutrašnjih poslova, na Krfu 10/23. I 1917, zahtevajući da se povede izviđaj.

saučesništvo Italijana.²⁸ Prebacivanje dobrovoljaca Crnogoraca i austro-ugarskih Jugoslovena ubrzano je zato što je Krf bio pun italijanskih i drugih agenata. Pojedinci među dobrovoljcima su i ranije smatrali da je besciljan boravak u Potamosu, a septembra 1917. dobrovoljci su javno izjavljivali »kako nisu na Krfu da prave Grcima put«²⁹. U jesen 1917, posredništvom italijanskih vojnih vlasti, pobjeglo je iz komande u Potamosu 11 obveznika, dobrovoljaca i zarobljenika (3 iz Crne Gore, 3 iz Bosne, 3 iz Srbije, jedan iz Dalmacije i jedan iz Hrvatske), te je srpski ministar vojni preko vojnog izaslanika u Rimu nastojao da se ovakav rad italijanskim vojnim vlastima zabrani.³⁰ Zbog ovih pojava, a naročito povodom bekstva Bože Sušića (decembra 1917), režim je u logoru neboraca postrožen, revidirane su dozvole za stanovanje u varoši, a o šest dobrovoljaca koji su se nalazili u komandi podnesen je izveštaj.³¹

Stanovnici logora u Potamosu nisu prestali da politički rade ni u letu 1918. godine. Neki Crnogorci činovnici, uz prisustvo nekih drugih ljudi, crnogorskih podanika i Hercegovaca i Bosanaca, održali su, na primer, 5/18. avgusta sastanak, na kome su obrazovali i nekakav odbor, u koji su izabrani i neki strani podanici. Iako on nije bio politički podozriv, Pašićev ministarstvo je odmah tražilo iscrpljeno obaveštenje. Sutradan posle sastanka, petorica Crnogoraca zatražili su izlazak u grad da bi se sastali sa Sv. Tomićem. Ministarstvo inostranih dela našlo je da treba da skrene pažnju na to da svi prijavljeni nisu, kako je izvešteno, bili Crnogorci i da »ne treba mešati Srbe iz Boke Kotorske, Bosne i Hercegovine i srpske podanike rodom iz Crne Gore sa Crnogorcima — crnogorskim državljanima«; napomenuto je da »nije politički niti korisno da se Bokelji, Bosanci i Hercegovci javno mešaju u unionistički pokret među Crnogorcima«. Slično tome, bilo je zabranjeno srpskim činovnicima i oficirima rodom Crnogorcima (kojih je bilo preko 1.000) da se javno ističu, iako pomažu pokret za ujedinjenje. Ministarstvo pogotovo nije želelo da se ostali Srbi, kao i Hrvati i Slovenci, pojavljuju kao radnici na ujedinjenje Srbije i Crne Gore.³²

Kao što se moglo videti, Pašićev »rezervat« nije pružao mnogo izgleda kad je reč o samim Crnogorcima crnogorskim podanicima. Crnogorski činovnici i trgovci tokom 1916. i 1917. godine još su bili prilično verni svom kralju i na Krfu, gde se nalazila srpska vlada.

²⁸ DASIP, CO, sv. II, Str. Pov. C. br. 503, koncept akta Ministarstva inostranih dela komandantu u Potamosu od 21. VIII/3. IX 1917; isto, Pov. C. br. 554, Ministarstvo unutrašnjih poslova ministarstvu inostranih dela, Pov. br. 9206 od 13/26. IX 1917. — Italijani su svojim pasošima i brodovima pomagali bekstvu, što je egzaktno utvrđeno u slučaju Mostarca B. Sušića, cetinjskog trgovca. (CO, sv. I, Pov. C. br. 33.)

²⁹ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 983, srpski ministar vojni N. Pašiću sa Pov. br. 6694, iz Soluna 6/19. IX 1917; Co. sv. II, Pov. C. br. 550, Sv. Tomić sa Str. pov. C. br. 544 komandantu srpskih trupa na Krfu, po Pašićevom nalogu, 7/20. IX 1917. i odgovor ovoga sa Str. Pov. br. 1605, da je ministar vojni telegramom 6/19. IX izvestio da su kod generala Saraja preuzete mere za što brži prevoz dobrovoljaca iz Potamosa u Solun.

³⁰ DASIP, JO, sv. VII, Pov. J. br. 1363, ministar vojni N. Pašiću, sa Pov. F. D. O. br. 7551, iz Soluna 1/14. XI 1917.

³¹ DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 751, Ministarstvo inostranih dela komandantu srpskih trupa na Krfu 12/25. XII 1917. i odgovor ovoga Pov. A. D. br. 2750 od 17/30. XII 1917.

³² DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 391 i 401, Ministarstvo inostranih dela 6/19. i 7/20. VIII 1917. komandantu srpskih trupa na Krfu i odgovor komande neboraca sa Pov. br. 1017 od 6/19. VIII 1918.

Pašićevoj strategiji, kao neka politička transmisija u Solunu, koja bi okupljala pouzdanije ljude, imao je da posluži lokalni Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, koji nikako nije bio prosta kopija ili filijala istoimenog odbora, obrazovanog na Zapadu.

Političko okupljanje i organizovanje Crnogoraca na Krfu i Solunu nastalo je jula 1917. U Potamosu je 16 Crnogoraca, koji su se zadesili u neboračkoj komandi, obrazovalo organizaciju i Odbor od tri lica, usvojivši program središnjog Crnogorskog odbora u Parizu i poslavši mu neku vrstu izjave. Crnogorci u Solunu su održali jedan prethodni sastanak, a potom su im poslata uputstva da izaberu Odbor od tri lica. Već od pripremnog sastanka na čelu grupacije u Solunu nalazio se profesor iz Srbije Petar Kosović, za koga je traženo još 5/18. jula da se prevede u neku komandu u Solun, i stavi na raspoloženje Ministarstvu inostranih dela.³³ Prvi zbor u Solunu, na kome je izabran Odbor i donesena rezolucija povodom izjave bivšeg ministra Radulovića, sazvan je »gotovo slučajno i ponajpre zato što oni odbornici kontra struje nisu bili obavešteni o tom zboru«. Drugi po redu zbor već je dao negativne rezultate, jer su se pojavili ljudi s protivagitacijom, koji su ometali rad. Pokazalo se da su protivnici rada organizacije mogli da slobodno deluju i da »zdravi« elementi nisu bili u mogućnosti da se bore sami, bez potpore srpskih vlasti. Na treći zbor, po dogovoru sa srpskom Vrhovnom komandom i Ministarstvom unutrašnjih dela, »dovedena je na zbor masa ljudi, iskrenih pobornika za ovu stvar, i zbor na taj način konsolidovan, dao je rezultate«. Na zboru su razložno govorili »probrani ljudi«, pa je izabran novi Odbor od četiri člana (predsednik P. Kosović, potpredsednik Ljubomir Vuksanović, svršeni pravnik; sekretar Dušan Cerović, bivši crnogorski činovnik; blagajnik Lazar Matejević, sveštenik). Odmah su sva četvorica prebačena u Solun. Kosović je Pašiću prikazan kao »inteligentan i hladan čovek«, a u stvari je bio bez iole značajnijeg političkog ugleda i čovek koji se za sitnice obraćao vojnim vlastima za uputstvo. U Ministarstvu je odmah određeno više probranih oficira, koji su radili po direktivi šefa koji se nije mogao pojavljivati u javnosti, ali koji je ceo rad usredsredio u svojim rukama i postao spona između Odbora i vojnih vlasti. Na sastanku članova Odbora i zaduženih organa Ministarstva članovi Odbora su pristali na tesnu saradnju s ljudima Ministarstva. Dogovoren je da odbor stupi u kontakt s »odborom Jugoslovena na Krfu i u Ženevi«, a da se veza sa Pašićem i Vrhovnom komandom sprovodi preko ministra vojnog, koji bi mogao, ako zatreba, da obaveštava pojedine komandante o radu delegata Odbora. Odbor je trebalo da: a) prikupi tačne podatke o apsolutno svim Crnogorcima koji se nalaze na Solunskom frontu i u njegovojo pozadini; b) da među svima probere ljude poznate kao borce za ujedinjenje; c) da energično radi na suzbijanju antirpskih agitacija. Kasnije, razvojem događaja i napredovanjem srpskih trupa, predviđeno je da rad Odbora dobije širi obim. »Koliko se sada može predvideti, — pisao je general B. Terzić, — ovaj rad biće u logičnoj vezi i prirođan nastavak radu

³³ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 456 od 14/27. VII 1917, elaborat Sv. Tomića N. Pašiću. — Kao poverljivi ljudi Petar Kosović i Ljubomir Vuksanović poslužili su kao svedoci i potkazivači u poznatom Solunskom procesu, kojim su radikalni i prestolonaslednik Aleksandar likvidirali organizaciju »Ujedinjenje ili smrt« (М. Живановић, Пуковник Анис, Београд 1955, 63, 65, 66, 518 i 394, 417—9, 453, 518, 635, 690, 707.)

Albanskog odreda i u tesnoj vezi sa njegovim operacijama, težeći, razume se, da se uticaj u tim krajevima oseti već prvog trenutka, sa dolaskom prvih naših trupa tamо.³⁴

Zvanični organ srpske vlade *Srpske novine* sa znatnim su zakašnjenjem donele obaveštenje da su »izbegli Crnogorci u Solunu i na frontu jednodušno prihvatali pokret za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, i da su obrazovali klub, koji je usvojio program Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje«³⁵. Stvar je, izgleda, namerno naivno predstavljena, iako je od prvih poteza planski i smišljeno pokrenuta od Crnogorskog odseka Ministarstva inostranih dela sa Krfa, obrazovanog novembra 1916.

Sa znatnim zakašnjenjem je izvršni odbor uputio izjavu Odboru u Parizu; u njoj je pomenuo tri zbora, ali je za njih 10/23. avgusta rekao da su održani »ovih dana«, i da je zbor »na poslednjoj od svojih sedница« rešio da se pristupi preduzetoj akciji za ujedinjenje Srbije i Crne Gore; priznajući da Pariskom odboru pripada pravo direkutive, Solunski odbor je pisao da će stupiti u dodir sa »svima izvršnim odborima gde god ih bude bilo«³⁶. Ovu izjavu A. Radović je primio u Tomićevom pismu, ali ga nije htelo objaviti, jer je Kosorić odavno bio srpski podanik. On je primetio da se na takva mesta ne dovode »bar po formi« srpski podanici. Pašić je primedbu prihvatio i dao nalog da se Kosorić zameni kojim podanikom Crne Gore, ali da se ovo obavi »u sporazumu sa Kosorićem, bez da se primeti«³⁷.

Solunski odbor se oktobra 1917. obratio proklamacijom »svima Srbsima iz Crne Gore na ovome (solunskom) vojištu« i pozvao ih da priđu ideji ujedinjenja Srbije i Crne Gore. U proglašu je rečeno »da bi Odbor mogao tačno znati, na koga može računati kao na prijatelja i privrženika u ovome poslu, određena su dva izaslanika, dva člana Odbora g.g. Ljuba Vuksanović i Dušan Cerović, koji će posetiti, lično saslušati i pozvati sve naše ljude da pridu ovoj ideji Ujedinjenja«³⁸. Proklamaciju je, međutim, N. Pašić odbio, jer je smatrao da ne bi bilo oportuno da se zvanični srpski organi vidno angažuju u svom radu. Slažući se s ovim, ministar vojni je ipak dodao »da u ovom radu moraju uzeti učešća ne samo zvanični organi no čak i organi vojske, jer to sad naše prilike neminovno diktuju«. Proglas su zbog toga odmah prihvatali ministar unutrašnjih dela i načelnik štaba Vrhovne komande. Da proglas ne bi primio »ni u

³⁴ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 484, ministar vojni Krfu sa Str. Pov. F. Đ. O. br. 6142 od 17/30. VII 1917. — Д. Вујовић (*Уједињење*, 266) pogrešno navodi da je odbor formiran u avgustu 1917.

³⁵ *Cрпске Новине* 22. VIII 1917, 4.

³⁶ DASIP, CO, sv. I, Pov. C. br. 500, P. Kosorić Crnogorskom odboru u Parizu, iz Soluna 10/23. VIII 1917.

³⁷ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 570, T. Popović preko Vesnića Krfu sa C. br. 38, iz Pariza 27. IX/10. X 1917. i Pašićeva primedba na poledini akta 1/14. X 1917. — Za ovaku smenu nije bio ministar vojni, jer je u Kosoriću imao poslušnog saradnika. Kompromis je ispašao pomalo šeretski: Kosorić je i dalje ostao predsednik, ali akta gde treba da se pojave članovi odbora potpisivao je potpredsednik; da se pokaže i zvanično izvesna nezavisnost u odnosu na Radovićev odbor, izvršni odbor se od kraja novembra 1917. zvao Crnogorski Odbor za Narodno Ujedinjenje u Solunu (kao nap. 39/XIII).

³⁸ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 670. U proklamaciji značajnije je mesto na kome se kritikuje rad zvanične Crne Gore na pravljenju razdora Srbijanaca i Crnogoraca. Pored ostalog rečeno je: »Crnogorstvo se naročito isticalo, od njega se stvarala neka vrsta kulta. Išlo se na to da ime ‚Crnogorac‘ svuda zameni ime ‚Srbin‘, da mu se da nacionalni karakter!«

koliko zvaničan ton«, ministar vojni je zamolio ministra unutrašnjih dela da se proglaš odštampa kao dodatak *Велике Србије* u 500 primeraka i pred Odboru, koji bi ga preko svojih članova i poverenika rasturio Crnogorcima na frontu i u pozadini.³⁹

Propagandni materijal, dobijan od Odbora u Parizu, redovno je rasturan, pri čemu je naročito pažnja pridavana frontu. Do meseca marta delegat Vuksanović i Cerović, kako je već opisano, uspeli su da upisu u organizaciju 750 članova, između kojih oko 80 oficira i 100 činovnika. Svi upisani su bili rodom Crnogorci, ali jedan deo je predstavljao nastanjene u Srbiji i srpske podanike.⁴⁰ Početkom marta 1918. održana je u Solunu konferencija 28 članova Solunske organizacije, na kome je Odbor proširen sa tri nova člana, pošto je prihvaćen izveštaj o proteklom radu.⁴¹ U aprilu 1918. član Pariskog odbora Janko Spasojević posetio je Solunski odbor, prilikom svog dvomesečnog boravka na Krfu; on je održao nekoliko sastanaka sa Odborom, a u Solunu vodio jednu konferenciju, kojoj je prisustvovalo 40 članova organizacije.⁴²

Kao što se vidi, osnovna funkcija Odbora sastojala se u tome da bez rezerve posluži velikosrpskim planovima pripajanja Crne Gore Srbiji. S obzirom da Odbor nije imao većeg autoriteta i stvarnog političkog iskustva, a kako su aktivnost za ujedinjenje i ranije vodile srpske vojne i civilne vlasti⁴³, on je na Solunskom frontu uglavnom služio da bi vodio evidenciju o Crnogorcima, Hercegovcima i Bokeljima⁴⁴, i da bi u političkoj igri srpske vlade bio izvesna protivteza Radovićevom Crnogorskom odboru. Nešto veću ulogu Odbor je stekao u danima posle proboga Solunskog fronta, kada se uzimala vlast u Crnoj Gori.

XIV. — Udeo dobrovoljaca i Pašićevih »transmisija« u osvajanju vlasti u Crnoj Gori u jesen 1918. godine

Proboj Solunskog fronta i brzi uspesi srpske vojske nastali posle njega iznenadili su Neji. Bilo je jasno da će vlast u Crnoj Gori uspostaviti ona strana čije trupe pre upadnu u Crnu Goru. U ovom pogledu N. Pašiću i njegovoj koncepciji ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom išlo je u prilog više činilaca i okolnosti: srpska

³⁹ DASIP, CO, sv. II, Pov. C. br. 744, general B. Terzić N. Pašiću sa Str. Pov. F. Đ. O. br. 7722 od 11/24. XI 1917.

⁴⁰ Б ј о в и ћ, Уједињење, 627.

⁴¹ DASIP, CO, sv. III, Pov. C. br. 127, gen. B. Terzić N. Pašiću sa Pov. F. Đ. O. br. 9554 od 1/14. III 1918. — Konferencija je bila 18. II/3. III 1918., a izabrani su: Mih. Božović, sekretar suda, Risto Jojković, profesor i inž. Ljubo Popović, koji je radio u Srbiji.

⁴² Kao nap. 40/XIII.

⁴³ Isto, 266. — U to vreme 45 obveznika iz Crne Gore privremeno je oslobođeno vojne obaveze da bi radili na ujedinjenju; među njima je bilo 22 Vasojevića, 7 Kuča i 3 Bjelopavlića.

⁴⁴ Glavni Pašićev činilac u sprovođenju politike prema Crnoj Gori na Krfu i Solunskom frontu, Sv. Tomić je na ovaj način okarakterisao solunski Odbor: »Pred probog, na Solunskom frontu prikupilo se dosta Crnogoraca i ljudi iz susednih srpskih plemena. O svima njima vodio je evidenciju Solunski Odbor za narodno ujedinjenje. Njegova je velika zasluga što se tačno znalo u kojoj jedinici ima koji Crnogorac bilo podanik Crne Gore bilo Srbije.« (N. n., 20.)

vojska i dobrovoljci bili su na dobrom putu da pre Italijana uđu u Crnu Goru; N. Pašić je imao ljudi iz redova Crnogoraca u Makedoniji i na Krfu koji su mogli organizovati vlast; uz njega su bili saveznici; među Crnogorcima u Americi preovladavalo je raspoloženje za ujedinjenje sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim zemljama; u samoj Crnoj Gori komitske i ustaničke snage radile su za ujedinjenje. Kralju Nikoli se stostruko osvetila politika oklevanja s obrazovanjem vojske, bar u Italiji, gde nisu postojale smetnje, i neverice u vlastite mase, a možda i loša procena da će se rat završiti tek u 1919. godini. Njihova jedina šansa bili su u ovim uslovima Italijani; ovi se, međutim, kao udarna vojnička snaga nisu mogli meriti sa Srbjancima i austrougarskim Jugoslovenima, dobrovoljcima u srpskoj vojski.

Prilikom utvrđivanja plana za dalje operacije, pošto su krajem septembra srpske i savezničke trupe oslobodile Makedoniju, francuska vlada nije predvidela upad srpske vojske u Crnu Goru. To je naknadno tražio i uspeo da izdejstvuje komandant savezničkih trupa na solunskom frontu, general Franše d'Epere (Franchet d'Espérey). On je sa regentom Aleksandrom utvrdio da se srpske divizije stave na levo krilo savezničkih snaga, kako bi ušle u Crnu Goru i Dalmaciju, da bi se sprečili planovi Italijana i kralja Nikole; predsednik francuske vlade Clemanso (Clémenceau) je, na zahtev Franše d'Epere, poručio da će »zatvoriti oči«; ako bi Italijani i Crnogorci intervenisali, vrhovni saveznički komandant Solunskog fronta prebacio bi odgovornost za pomenute operacije na Srbe, ističući kako oni ne slušaju njegove naredbe. U Solunu se verovalo »da će operacije na toj strani ići lako ali da će biti teže u pogledu političkom¹.

Načelnik štaba srpske Vrhovne komande još 1. oktobra tražio je od komandanta II srpske armije da radi operacija Prizren — Skadar — Crna Gora — Bosna uputi odmah II jugoslovenski puk sa jednom brdskom baterijom i vodom konjanika u Skoplje. Dva dana docnije srpski ministar vojni javio je Vrhovnoj komandi da se za »rad u Crnoj Gori« upotrebi general Miloš Vasić i da mu se pridoda štab s pukovnikom Drag. Milutinovićem kao načelnikom. Pored ovog (»skadarskog odreda«) na pomenuti pravac trebalo je uputiti Ohridski odred i sve crnogorske oficire i vojнике iz operativne vojske. Pašićeva direktiva iz Pariza povezivala je sav dodatašnji rad na ovom pitanju; ona je glasila: »Ne gubite ni časa iz vida da treba spremiti što brže jedno odeljenje dobrovoljaca, sastavljeno od Crnogoraca, koji su na ovom frontu, i dodati im jedno od Jugo-Slovena, te da prođu u Crnu Goru i podignu narod, oteraju slaba odeljenja austrijska i proglaše Ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom i izaberu privremenu upravu. Treba preduhititi i Talijane koji (se) tako isto spremaju, da uđu u Crnu Goru i u ime kralja Nikole uzmu upravu nad zemljom. Treba što pre zameniti bugarsku vojsku i upravu u Prizrenu i Peći i otuda ući u Crnu Goru. Tako isto treba postupiti i sa Albanijom, samo tamo treba upotrebiti Al-banski kor izmešan sa našim oficirima i vojnicima Arnautima iz naših krajeva. Esad paša doći će odmah.«¹ General Rašić poručivao je da je Crnogorski odbor u Solunu spremjan za put i mogao se

¹ B. Krizman, *Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske*, Historijski zbornik 1961, 169.

poslati generalu Vasiću; Odbor je raspolagao spiskom Crnogoraca u srpskoj vojsci sa svim potrebnim podacima.²

Vojvoda Mišić nalazio je da bi Pašićeva direktiva trebalo da bude mnogo potpunija, predviđajući sve slučajeve koji bi mogli nastupiti pri ulasku trupa na crnogorsko tle. On je izražavao rezervu u pogledu upotrebe Jugoslovena, jer je, po njemu, bilo veliko pitanje kako će na njih uticati zadatak da dižu ustanak u Crnoj Gori. Mišić je smatrao da nije uputno s Jugoslovenima dobrovoljcima slati Crnogorce i njihove oficire, jer nije bio načisto »sa njihovim krajnjim političkim smerovima«. Mišić je držao da je potrebno utvrditi koliko je Franše d'Epere, bez dozvole Pariza, bio spreman da pomaze Esad-pašu, čija je delatnost bila uperena protiv italijanskih interesa. Načelnik štaba srpske Vrhovne komande zaključio je da je uspeh moguć jedino ako Francuzi pomognu Srbe. Od N. Pašića su telegramom zatražene dopune direktivi i posredovanje diplomatskim putem da srpska Vrhovna komanda može u Crnu Goru i severnu Albaniju uputiti što više trupa, i da general Vasić bude neposredno pod srpskom Vrhovnom komandom, a ne pod komandom kakvog francuskog generala, koji bi mogao ometati ceo rad. Ministar vojni M. Rašić nije se slagao s Mišićevim mišljenjem da bi trebalo strahovati zbog slanja jugoslovenskih dobrovoljaca, među kojima se nalazio znatan broj Hercegovaca i Bosanaca; on je smatrao da neće biti teškoća ako vojnoj akciji bude prethodila politička agitacija Crnogorskog odbora i pridodatih Crnogoraca.³

Sa »skadarskim trupama« pošli su članovi Crnogorskog odbora u Solunu i šef Crnogorskog odseka Srpskog ministarstva inostranih dela Svetozar Tomić. Naredenjem ministra vojnog (7. oktobra) razrešeni su svojih dotadašnjih vojnih dužnosti u Solunu i upućeni generalu Vasiću u Skoplje Petar Kosorić, Ljub. Vuksanović i Mih. Božović.⁴ Beleške o radu ove političke garniture pomenuće ekspedicije ostavio je Sv. Tomić. Pred ove ljude postavilo se pitanje ili »da iskoriste za unioniste povoljne revolucionarne prilike u zemlji, ili da puste stvari da se same razvijaju«. Oni su rešili da planski rade, i već 12. oktobra održali su Peć konferenciju sa doseljenim Crnogorcima i meštanima. To su ponovili i u Đakovici. U Andrijevicu su stigli 21, a sutradan se tu našao i Janko Spasojević, glavni

² Isto, 169—70; BPC XXIX (1937), 4, 108—9, 327; Upored.: В ј о в и ћ, *Осlobођење Скадра* 94. — Prvi razgovor sa generalom Franšem d'Epereom o upućivanju srpske vojske, konkretno Ohridskog odreda, na Kotor voden je 29. septembra; on je predlog primio i rekao da će istoga dana u tom smislu uputiti akt srpskoj Vrhovnoj komandi. »Moj plan je, — pisao je ministar vojni M. Rašić Krfu, — da se za taj rad, po direktivi Pašića br. 57 od 7. III, odredi general Božidar Janković sa potrebnim štabom.« (DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 506 od 16/29. IX 1918.)

³ K r i z m a n , n. n., 170—2.

⁴ AVII, III-24, br. 3, list 310—0', naređenje Pov. F. Đ. O. br. 24632. — U Solunu je živeo veći broj Crnogoraca, učitelja, advokata, sveštenika i drugih, koji su u većini, sticajem životnih prilika, bili upućeni na Crnogorski odbor u Solunu. Većina njih je tokom oktobra 1918. ostala u Solunu, ali su mnogi molili da budu upućeni na službu Odboru. Ministar vojni je, zato, zapitao Vrhovnu komandu da li da se svi ovi ljudi pošalju u Crnu Goru, ili da se to postupi s pojedincima, na zahtev Vrhovne komande. Vrhovna komanda je odmah odgovorila da joj se u Skoplje upute svi solunski Crnogorci oko Odbora, »pa će se odavde slati postepeno na način na koji se bude mogao, pošto nema mogućnosti da se obezbedi redovan saobraćaj«. (AVII, III-25, br. 1, list 246'; III-162, br. 11, ministar vojni sa Pov. F. Đ. O. br. 14174, telegramom iz Soluna 16/18. X i odgovor Vrhovne komande pod O. br. 31551, depešom iz Soluna 17/20. X 1918.)

Pašićev čovek u Crnogorskom odboru u Parizu. U Andrijevici je 23. oktobra sazvan zbor, na kom su se čuli prigovori protiv grdnji na račun kralja Nikole. Primedbe su uticale da se podesi taktika za rad u drugim mestima. Proglas Crnogorcima sastavljen je 24, a zbor u Beranama (Ivangradu) održan je 25. oktobra.⁵

U vezi s nastojanjem srpske strane da se preuzme vlast u Crnoj Gori treba se zadržati na nekim momentima političke taktike. Plan akcije za uspostavljanje vlasti u Crnoj Gori poslao je Srpskom ministarstvu inostranih dela Sv. Tomić još 17/30. septembra. On je bio za to da se u Crnu Goru šalju regularne srpske trupe; po njemu je, pored Ohridskog odreda, koji je imao preko Struge i Debra da izbije u Prizren, trebalo da se obrazuje još jedan odred od ljudi iz 1, 2, 10. i 11. puka, koji bi sa srpskim i probranim crnogorskim oficirima iz Skoplja preko Kosova i Metohije došao u Vasojeviće i odатle u Podgoricu, odakle bi se spustio u Skadar i presekao put u Crnu Goru Italijanima i ljudima kralja Nikole.⁶ Crnogorski odbor u Parizu imao je nešto drukčiju koncepciju. »Pred savezničkom vojskom, — po ovoj, — trebalo bi da uđu u zemlju Crnogorci, organizovani u komitske čete, sa zadatkom pripremiti i omogućiti novo stanje u zemlji, kako bi se savezničke trupe našle pred svršenim činom. Ako ne bi našli zemlju u buni, imali bi je podići, inače potpomoći i dati potrebna uputstva i obaveštenja vodama pokreta. Naslanjajući se na najvažnije ljudе po plemenima, koji su pristalice ujedinjenja, imala bi se izvršiti organizacija u zemlji i tako bi se narod imao izjasniti za ujedinjenje.« U daljem izlaganju Pariskog odbora preporučivano je da je potrebno »voditi računa o osetljivosti Crnogoraca, sa kojima bi četnici imali postupati dobro, izbegavajući nasilja i ubistva«. »Tačka ulaska«, po ovom planu, bili bi Vasojevići. »Četnici« bi imali naći bivšeg ministra Raičevića, koji se dotada bavio u Beranama, a tako isto ostale ugledne ljudе. »Za pokret bili bi korisni, — obrazlagalo se dalje, — dosadašnji vodi haiduks«, a pored toga u Kučima pop Petar Ivanović. Pokret bi se iz Vasojevića preneo u Moraču, a odатle na crnogorsk Hercegovinu, Bratonožiće i Kuče, pa na Pipere, okolinu Podgorice i Bjelopavliće; tek potom bi se pošlo u nahije Stare Crne Gore. Sa »četicima«, po Radoviću, trebalo je da pođu članovi Solunskog crnogorskog odbora. »Četnike« bi trebalo snabdeti novcem, da ne bi bili na teretu narodu, a odmah po preuzimanju vlasti trebalo bi iz Peći organizovati prenos hrane, lekova i druge potrošne robe.⁷

Sv. Tomić je kasnije isticao brzinu i lakoću s kojom je ekspedicija obavljena. Jedan od elemenata za ovakav razvoj događaja

⁵ С. В. Томић, н. н., 23. О daljem radu do podgoričke skupštine vid. на str. 23—32. — Томић у grupi solunskog Crnogorskog odbora ne pominje Mih. Božovića već beleži R. Jojića, Lj. Popovića i D. Cerovića. — »Skadarske« odnosno »jadraniske trupe« stigle su preko Andrijevice i Kolašina u Podgoricu 1. XI, u Nikšić 2, na Cetinje 8, u Kotor 8. i u Hercegnovi 12. XI. (B. Krizman n. n., 210). O radu srpskih trupa prema Crnoj Gori i Skadru vid.: BPC XXIX 373, 420—1; XXX 1—2, 4, 63, 89, 127, 255, 249, 290; Бјовић, Ослобођење Скадра, 94—7; Уједињење, 303—10. О učešću dobrovoljaca vid. i P. Slijepčević, Naši dobrovoljci u Svjetskom Ratu, Nova Evropa, knj. XI, br. 17 Zagreb, 11. VI 1925, 527. — Ohridski odred nije upotrebljen prema Crnoj Gori, već u samoj Albaniji i na albanskoj granici; о tome vid.: BPC XXIX 11, 79, 284, 367—72; XXX 36, 63, 127, 172, 176.

⁶ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 520, Sv. Tomić pomoćniku Srpskog ministarstva inostranih dela Mih. Gavriloviću, sa Krfa 17/30. IX 1918.

⁷ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 569, Tih. Popović sa Pov. br. 277 za Pašića, iz Pariza 29. IX/12. X 1918; Бјовић, Уједињење, 283.

on je nalazio u činjenici da su sami Crnogorci, čim su čuli za nastupanje srpske vojske i čim su osetili povlačenje austrougarskih trupa, napali okupatora sa svih strana i unosili zabunu u već pometene njegove redove; oni su čistili put pred srpskim četama i razoružavali i gonili neprijatelja, tako da je malobrojna srpska vojska mogla za svega nekoliko dana da se preko Crne Gore spusti u Boku Kotorsku, gde se lakše mogla prehraniti. Po njemu je u Crnoj Gori ostalo vrlo malo srpskih trupa: »po jedan vod u Kolašinu, u Nikšiću, bolesnici u Podgorici i dva voda na Cetinju«. Zanimljivo je da Stojan Protić, koji je N. Pašića zastupao kao predsednika vlade, nije ulazio u rad crnogorskog pokreta među Crnogorcima i bio je daleko od delatnosti Crnogorskog odseka na Krfu. Na Tomićeve pitanje šta da se radi u Crnoj Gori ako vojne operacije srećno ispadnu a narod bude hteo da se ujedini sa Srbijom, Protić je rekao: »Ja te stvari nisam radio i ne znam kako stvari stoje i ne znam kakav uput da ti dam. To je radio sâm Pašić. Idi pa na licu mesta s tamošnjim ljudima radi, ali pazi da se ne ogrešiš o upute koje ti je Pašić do sada za rad davao.«⁸

Samim posedovanjem gradova po Crnoj Gori i uspostavljanjem vlasti u uslovima takvog posedanja nije bio obezbeđen program o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom. Bile su potrebne nove dobrovoljačke trupe, posebno sastavljene od Crnogoraca i dobrovoljaca iz susednih krajeva. Dobrovoljci koje je slao Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje iz Francuske polazili su iz Tulona za Solun i dalje za Skoplje.⁹ U toku novembra meseca od oko 90 Crnogoraca i oko 500 Hercegovaca i Bokelja, koji su se skupili u Kanadi pod imenom Bataljon »Miloša Šaulića«, u Tulon je stiglo oko 300 dobrovoljaca. Na molbu A. Radovića, ovaj bataljon nije upućivan na Solun nego na Kotor, kao što je 436 dobrovoljaca sa Korzike ekspedovano u Dubrovnik.¹⁰ Posle proboga Solunskog fronta pošao je iz Kanade veći broj i Crnogoraca i Hercegovaca sa Bokeljima; tokom novembra ovo je slanje nastavljeno. »Šaulićev bataljon« vodio je Đ. Vukmirović, koji je imao nalog da ne svraća Radoviću u Pariz, jer je ovo moglo izazvati rasulo među dobrovoljcima; umesto toga Radoviću je predloženo da dobrovoljce dočeka u Havru.¹¹ Početkom oktobra glasilo Crnogorskog odbora objavilo je ushićeni proglašenje dobrovoljcima.¹² Ove grupe dobrovoljaca stizale su u Dubrovnik tek decembra 1918. i januara 1919¹³, po izvršenom priključenju Crne

⁸ Томић, н. н., 20—1.

⁹ A-IICG, CONU, sv. 63, br. 17, A. Radović puk. Stefanoviću, u Parizu 9/22. X, 15/28. X 31. X/13. XI 1918 (pojačati pažnju na sumnju).

¹⁰ AVII, III-111, br. 4, srpski ministar vojni sa Pov. F. Đ. O. br. 15249 Vrhovnoj komandi od 19. XI/2. XII 1918; В ј о в ић, Уједињење, 265.

¹¹ A-IICG, CONU, sv. 62, Miloš Ivanović A. Radoviću 4. XI 1918. — I Ivanović je tražio da se dobrovoljci bez zadržavanja u Bizerti šalju u Crnu Goru.

¹² Уједињење, 21. IX/4. X 1918, 2—3.

¹³ Na primer, 7/20. XII 1918. u Dubrovniku je iskrcana grupa od 80 dobrovoljaca, od kojih je bilo 9 iz Crne Gore, 24 iz Hrvatske, 9 iz Dalmacije, 8 iz Bosne, 7 iz Banata itd. Nešto ranije prispeло je 279 ljudi, između kojih je 9 bilo iz Crne Gore, 132 iz Like, 17 iz Hrvatske, 15 iz Slavonije, 32 iz Hercegovine, po 30 iz Bosne i Dalmacije itd. (AVII, III-111, br. 4; IV/2—51 br. 22, puk. Milovanović za II armiju Vrhovnoj komandi, iz Sarajeva 10/23. i 9/22. XII 1918, na osnovu izveštaja Timočke divizije.) Polubataljon Crnogoraca i Bokelja od 7 oficira i 340 vojnika iz Amerike, verovatno »Šaulićev bataljon«, prispeo je u Dubrovnik 1/14. I 1919. (AVII, III 26, br. 1, list 195, II armija sa O. br. 23961 Vrhovnoj komandi 1/14. I 1919.)

Gore u novu zajedničku državu. Pored dobrovoljaca Crnogorski odbor je organizovao prebacivanje i pristalica ujedinjenja civila, bilo preko Tulona francuskim brodovima ili u srpskim uniformama preko Italije.¹⁴

Andrija Radović se oktobra 1918. zanosio mišlju da bi se u Crnoj Gori mogla organizovati crnogorska vojska od 30.000 boraca, s tim da se za komandni kadar uzmu srpski oficiri, s obzirom da je većina crnogorskih oficira bila u internaciji. Pri izboru srpskih oficira, po ovoj ideji, trebalo je obratiti pažnju na one koji su rodom Crnogorci i na one koji bi se pažljivo ophodili prema Crnogorcima, no s tim da se ne mešaju u crnogorske unutrašnje stvari. Radović se bojao anarhije, te je za početak primao strogu ali pravičnu upravu.¹⁵ Ambicija sa osnivanjem crnogorske vojske, koja bi se, uporedo sa srpskim trupama, pojavila kao snaga koja omogućuje ujedinjenje Crne Gore i Srbije, postojala je kod Radovića od trenutka kada je počeo da kida s kraljem Nikolom, od jeseni 1916. godine. Na napade italijanskog novinara Đina Rinaldija (Gino Rinaldi) u *Idea Nazionale* i Vladimira B. Popovića u *Гласу Црногорца* da je slao Crnogorce u Solun da bi se organizovala vojska koja bi upala u Crnu Goru, kad se oslobođi okupacije, i nasilnim putem sprečila obnovu crnogorske države, list *Уједињење* je (18/31. januara 1918) za Radovića odgovorilo: »Ni g. Radović, niti iko od njegovih drugova, nijesu protivni crnogorskoj jedinici, već na protiv oni je traže, ali oni hoće jedinicu, koja će da se bori za ideale svih Srba, oslobođenja i ujedinjenja. Oni i svi pošteni Crnogorci protivni su crnogorskoj jedinici, koja bi služila separatizmu i koja bi imala ulogu janičarsku.«¹⁶ Treba napomenuti da je strategija A. Radovića 1918. godine u pogledu uključenja Crnogoraca iz Amerike u borbu bila slična onoj kralja Nikole: masovno ih ubaciti tek pri oslobođanju same Crne Gore. Predstavnik Crnogorskog odbora u SAD trebalo je da pozove tamošnje Crnogorce tek po nalogu Radovića. Posle proboga Solunskog fronta pomenuti predstavnik postavio mu je pitanje o dobrovoljačkoj akciji, ali je odgovor stigao tek 7. oktobra, kad je, na zahtev Srpskog poslanstva u Vašingtonu, M. Ivanović objavio apel, »računajući da je krajnje vrijeme našeg polaska nastupilo«. Ističući pobjede srpskih trupa, pomognutih saveznicima, i vekovnu oslobođilačku borbu Crnogoraca, Ivanović je pozvao svoje zemljake da obrazuju čete i da se jave srpskoj vojnoj misiji. Zanimljivo je da je apel predviđao grupno, u četama, a ne pojedinačno javljanje u srpske dobrovoljce; zato je i označeno zborni mesto (logor Levis u Kanadi).¹⁷ Ovakvo prijavljivanje sadrži u sebi elemenat samostal-

¹⁴ В ј о в и ћ, *Уједињење*, 283.

¹⁵ A-IICG, CONU, sv. 63, Radovićev telegram za Janka Spasojevića od 12/25. X 1918.

¹⁶ *Уједињење*, (Pariz), 18/31. I 1918, 2. — Bjelaši ni kasnije nisu mogli da oprose Radoviću što je želeo samostalnu crnogorsku vojsku u izbeglištvu. Govoreći o posebnom crnogorskem odredu J. Ђетковић (n. d. 230—1) je, na primer pisao: »Znamo zašto je trebao kralju Nikoli, ali šta je trebao Andriji Radoviću...?«.

¹⁷ DASIP, Poslanstvo u Vašingtonu 1918, sv. II, M. Ivanović poslaniku Simiću, u Njujorku 5. X 1918; odgovor A. Radovića M. Ivanoviću preko Venecija, iz Pariza 7. X 1918. — Imajući u vidu akciju Crnogorskog odbora u Americi, shvatljiva je hipokrizija odgovora koji je crnogorskoj vlasti dao srpski poslanik u Nežiju: »Ako se ipak sada (tj. posle prekida s proleća 1917) vodi nekakva agitacija za prikupljanje crnogorskih dobrovoljaca radi popune jako proređenih redova oslobođilačke vojske, koja još nije vrlo krvave i izgleda

nosti, jer su se dotada dobrovoljci pojedinačno javljali predstavnim cima vojne misije u SAD.

Radovićeva ambicija mogla se ponovo javiti s obzirom na prilike u samoj Crnoj Gori i s obzirom na način na koji su Crnogorci primili srpsku vojsku. U prvoj polovini oktobra narod u Vasojevićima i nikšićkom kraju digao se protiv okupatora. Već 12. oktobra oslobođeni su Nikšić, Berane i Andrijevica. Austrougarske trupe napuštale su svoje garnizone, pa je i generalni guverner Klam-Martinic (Clam-Martinitz) ostavio Cetinje. Već 17. oktobra uzimalo se da su Skadar i Rijeka Crnojevića u rukama ustanički, te su se komite očekivale na Cetinju oko 20. oktobra.¹⁸ Sredinom oktobra na prostranom području Vasojevića već je delovala kao jedinica II vasojevička brigada. Austrougarske trupe odstupile su sa vasojevičke teritorije 16. oktobra, i to bez oružja i opreme, jer ih je brigada razoružala. Čim su primili poruku da predaju oružje, austrijski vojnici su ga bacali po ulicama, tako da se oružjem snabdeo svako. Odmah zatim je nastalo bezvlašće, i svetina se dala u pljačku. Razoružane austrougarske čete iz Berana, Andrijevice, Plava, Gusinja, Rožaja i Bijelog Polja otišle su u Pljevlja, a mali broj razoružanih oficira dragovoljno je ostao u Andrijevici. Komandant II vasojevičke brigade bio je prisiljen da od komandanta II jugoslovenskog puka traži da bataljon ili bar i samo jedna četa srpske vojske dođe u Berane da bi se u gradu i okolini uspostavio red. I iz drugih oblasti Crne Gore dolazile su komandi pomenutog puka delegacije s molbom da srpska vojska zavede red u zemlji. Isto su tražili i Arbanasi iz Plava. Da ojača straže, osobito na komunikacijama, i da spreči razvlačenje hrane koju je ostavio okupator, komandant navedene dobrovoljačke jedinice bio je prisiljen da iz redova zarobljenih Jugoslovena, bivših austrougarskih vojnika, primi 107 dobrovoljaca i jednog oficira. U isto vreme, u Metohiji je obrazovan bataljon Crnogoraca pod srpskom komandom. Za uspostavljanje reda u Crnoj Gori angažovani su i četnici Koste Pećanca, koji je sarađivao s crnogorskim komitama. Pećanac je iz Peći krenuo za Kolašin 24. oktobra, a njegove komite pratile su dobrovoljački puk srpske vojske do Andrijevice. Dalje u Crnu Goru nije im bilo dozvoljeno da idu, da ne bi pravile izgrede, nego su, zajedno s Pećancem, upravljene u Sandžak, prema Bijelom Polju.¹⁹

Ustanicima, koji su se počeli dizati na oružje posle oslobođenja Peći (29. IX/12. X odnosno 1./13. X), udarnu snagu davale su komitske grupe, koje su se javile u severnim delovima crnogorske teritorije još 1916. godine, u vreme poznatog odmetanja generala Vešovića. S ovim snagama na terenu su nastojali da uspostave veze i crnogorski dvor s Italijanicima preko Albanije i N. Pašić pomoću emisara iz Švajcarske preko Austro-Ugarske.²⁰ Među Vasojevićima i u nik-

poslednje bojeve, na granicama i unutrašnjosti Srbije i Crne Gore, to treba da su inicijative i rad strani Kraljevske Srpskoj Vladu, privatni ili ne.» (DASIP CO, sv. IV, Pov. C. br. 5273, Tih. Popović aktom br. 319 crnogorskem MID-u 13/26. X 1918.)

¹⁸ Глас Слободе (Capajevo), 30. X 1918, 3, prema dopisniku lista Slovenec sa Cetinja, od 17. X 1918. — Prema istim vestima, komite su u Andrijevici zarobile dva austrougarska bataljona.

¹⁹ Б. Храбак, Учешиће становништва Србије у прорiveravanju okupatora oktobra 1918. god., Историски гласник 3—4/1958, 30—40. — О четničkoj akciji u Crnoj Gori za vreme okupacije 1916—18. vid.: Ј. Тетковић, n. d. 245—56.

²⁰ О Pašićevim pokušajima preko dr Mih. Vukčevića u Parizu vid.: Вујовић, Рад српске владе, 685.

šićkom kraju od jeseni 1917. godine komitski pokret dobijao je sve više i unionistički karakter. U jednoj značajnoj grupi nalazio se, na primer, pomenuti crnogorski dobrovoljac iz Amerike Nikola O. Vučurević, koji je još u leto 1915. radio po nalogu agenata iz Srbije. On je svuda po narodu govorio o sramnom radu kralja Nikole, uništavao je njegove slike i na zborovima istupao za ujedinjenje sa Srbijom. Reakcija na ovakav pokret bila je klasična: oni kojima je smetalo vredanje kralja Nikole i gaženje njegovih slika postali su dostavljači okupatora, od kojeg je narod stradao i protiv kojeg se morao oružjem boriti. Posle jednog sudara s okupatorskom jedinicom u Vrelima kod Pirlitora, gde je narod pomagao komitama da pobiju i zarobe od dostavljača pozvanu četu, austrougarske lokalne vlasti, da bi povratile zarobljene svoje vojnike, pristale su da ne šalju čete u delove brdskih oblasti koji su se nalazili pod kontrolom komita.²¹

U pozno leto, kada se sa potiskivanjem nemačkih armija iz Francuske postavilo pitanje likvidacije samoga rata, odnosi između Krfa i crnogorskog dvora odnosno vlade sasvim su se zaoštirili.²² Želeći da se dočepa vlasti u Crnoj Gori, upravo kao i srpska vlada, crnogorski dvor je počeo da skuplja ljude po emigraciji za upad u Crnu Goru. U drugoj polovini avgusta crnogorska vlada je pred Francuze energično postavila pitanje stvaranja crnogorske vojske. Kada se video da se u Francuskoj neće ništa učiniti, preduzeti su koraci da se u Italiji, gde je vlada pomagala kralja Nikolu, stvori jedinica od 1.500 dobrovoljaca Italijana, Crnogoraca i austrougarskih Jugoslovena. Italijanska vlada, po čijim je željama kralj radio, preduzela je propagandu među zarobljenicima Jugoslovenima da stupe u pomenutu jedinicu. U to vreme jedan ministar kralja Nikole dao je izjavu da će crnogorska vojska uskoro brojati 20.000 ljudi, i da je u tu svrhu traženo od Italije da se crnogorskoj strani stave na raspolaganje zarobljenici Jugosloveni. Pokušano je to i sa vojnom misijom na čelu s Gojnićem u SAD. Ponovo je pokrenuto pitanje o internircima na Korzici. Zbog svega toga predsednik crnogorske vlade boravio je u Italiji. Ali od toga svega do probaja Solunskog fronta nije ništa postignuto. Rat se bližio kraju, a kralj Nikola nije uspeo da obrazuje ni najmanju jedinicu; bez ove malo je bilo izgleda da će se moći vratiti u zemlju.²³

Posle probaja Solunskog fronta šanse su bile već neznatne. Početkom oktobra crnogorski prestolonaslednik se nalazio u Italiji, gde je, uz pomoć svojih ljudi u Švajcarskoj, vrlo hitno radio na

²¹ DASIP, PO 1918, sv. III, Nikola O. Vučurević N. Svrdlanoviću u Trebinje, iz Graba 22. IV 1919.

²² Zanimljiva je, na primer, sledeća ilustracija: srpski otpravnik poslova pri crnogorskom dvoru Tih. Popović krajem avgusta imenovan je za послanika, iako to nisu tražili politički ni propagandni ciljevi; pri tome, nije od crnogorskog kralja tražen agremant (DASIP, PO 1918, sv. VI, Pov. br. 3394, Vesnić za T. Popovića Krfu, iz Pariza 14/27. VIII 1918), što je trebalo učiniti po elementarnim propisima međunarodnih diplomatskih odnosa.

²³ Б ј о в и ћ, Уједињење, 204—5; DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 415, 421, 446, 477, Vesnić za Tih. Popovića Krfu, iz Pariza 8/21. VIII, 14/27. VIII, 23. VIII/5. IX, 4/17. IX 1918. — Panika je ušla i u redove Crnogoraca pristalica ujedinjenja. Miloš Ivanović, na primer, javljajući A. Radoviću 6/19. IX 1918. o pokušajima sa stvaranjem crnogorske legije u SAD, rezonovao je: »Kralju Nikoli je jasno da se u zemlju ne smije povratiti bez jake straže, i ova legija od nekoliko stotina Crnogoraca bila mu je dovoljna da oružana upadne u zemlju sa italijanskom vojskom i da mu obezoružani narod ponovo zarobi«. (A-IICG, CONU, sv. 62.)

pripremama za ustanak u Crnoj Gori. Crnogorski dvor nadao se, prema obaveštenjima komesara Srpskog ministarstva unutrašnjih dela u Nici, da će imati uspeha u Riječkoj, Katunskoj i Crnicičkoj nahiji, a bojao se bivših hercegovačkih plemena i oblasti: Pive, Drobnjaka, Rudina, Grahova, Banjana, Župe, Nikšića i Morače. Za Vasojeviće je kralj Nikola navodno rekao: »Ništa ne računam na one Vasojevićke Turke, jer su oni na novac lakomi, a Aleksandrova i Pašićeva kesa je sada od moje teža.« U krugovima oko kralja Nikole su naročito smatrali da je opasan po interesu dinastije dodir srpske vojske s plemenima Drobnjaka, Vasojevića, Grahova i Pive.²⁴ Spor sa Srbijom prenesen je i na pravni teren. Crnogorska vlada je »u dosta nasrljivim notama« tražila: 1) da Srbijanci ne uzimaju u dobrovoljce crnogorske podanike »pošto će uskoro Vlada crnogorska obrazovati svoju vojsku«; 2) da Srbijanci prestanu izdavati Crnogorcima pasoše, jer »da postoji zavera protiv Crne Gore«. U isto vreme, crnogorska vlada je nastojala da što više Crnogoraca pod njenom kontrolom stupi u savezničke i srpske trupe na Solunskom frontu²⁵, valjda verujući da će ovakva infiltracija biti moguća da bi se osigurala vlast u Crnoj Gori. Sredinom oktobra u Nejiju kralj i vlada su se spremali da se vrate u Crnu Goru, s tim da se najpre smeste u Draču; novi kabinet trebalo je da obrazuje Petar Plamenac. Kada se u drugoj polovini oktobra videlo da s upućivanjem trupa u Crnu Goru ništa neće biti, javila se misao da se agitatori iz Švajcarske upute austrijskim železnicama u zemlju.²⁶

S obzirom da se nije mogao pouzdati u stav Francuske i Engleske, a podrška Italije nije bila dovoljna na međunarodnom planu, Neji se u drugoj polovini novembra obratio Vašingtonu, ističući da postoji zavera protiv Crne Gore. Crnogorska vlada se žalila na prisustvo srpske vojske i komita u Crnoj Gori. U izvesnom smislu Vilzon se moralno obavezao crnogorskom dvoru, jer je jula 1918. telegramom kralju Nikoli pružio garantije da će se SAD založiti za crnogorskiju nezavisnost protiv opšte jugoslovenskog pokreta i agitacije. U jesen 1918. traženo je mišljenje od ambasade SAD u Parizu o ovome. Ova je bila u kontakt s Radovićem, koji je Vašingtonu prikazan kao realni predstavnik volje crnogorskog naroda nasuprot kralju Nikoli, koji je stvarno izdao interes svoje zemlje i izgubio poverenje Francuske i Engleske. Za uključivanje Crne Gore u jugoslovensku državu radili su i neki moćni Vilzonovi saradnici, (Frazier, House).²⁷

Burni događaji oktobarskih i novembarskih dana 1918. godine u Crnoj Gori nisu opravdali višegodišnji rad i srpske i crnogorske vlade na pridobijanju dobrovoljaca. Prilikom brzog nastupa jugoslovenskih dobrovoljačkih jedinica srpske vojske u Crnoj Gori,

²⁴ AVII, III-25, br. 1, list 24—5; III-162, br. 11, srpski ministar vojni sa Pov. F. Đ. O. br. 13603 šalje Vrhovnoj komandi akt ministra unutrašnjih poslova od 23. IX/6. X 1918.

²⁵ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 576 i 543, telegram Tih. Popovića Krfu sa Pov. br. 297 od 4/17. X i Pov. br. 276 od 29. IX/12. X 1918.

²⁶ DASIP, CO, sv. IV, Pov. C. br. 580, Vesnić Krfu, iz Pariza 7/20. X 1917; Pov. C. br. 587, telegram Srpskog poslanstva u Bernu br. 2561 Krfu od 9/22. X 1918. — I u drugoj polovini oktobra postojala je još ideja o crnogorskoj vojsci u Italiji. Međutim, generali Gojnić i Matanović su odbili da učestvuju u akcijama političke prirode. (Бујовић, Уједињење, 178).

²⁷ A. Bernardy — V. Falorsi, *La questione adriatica vista d'oltre atlantico* (1917—1918), Bologna 1923, 86—7; Вучковић, n. n., 254.

Hercegovini i Primorju nikakvi crnogorski dobrovoljci nisu došli do izražaja. U raspletu stvari u samoj Crnoj Gori Pašiću su daleko bolje poslužili komite i ustanci, dobrovoljci iz Austro-ugarske u srpskoj vojsci i neki politički ljudi Crnogorci nego dobrovoljci kako Crnogorci tako i Hercegovci i Bokelji. Beskorisni su se pokazali i napori sa činovničkim depoom u Potamosu i sa strategijom prodora kroz Albaniju pomoću Arbanasa i drugih muslimana.²⁸ Bitni su bili odnosi političkih snaga u samoj Crnoj Gori i strah stanovništva gradskih naselja od bezvlašća u zemlji. Težnja ovog življa, u čijim je redovima, prirodno, bilo više pristalica kralja Nikole (činovništvo, sitno građanstvo koje je i ovde imalo lokalnu političku orijentaciju) ispoljavala se pre svega u želji da se obezbedi mir i red.²⁹ Kao što je ratom izmorena i slavom ovenčana srpska vojska poslužila kao oruđe za održavanje vlasti građanstva u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske, jugoslovenski dobrovoljci su odigrali nezahvalnu ulogu da u Crnoj Gori, čije je stanovništvo većim delom želelo da se ujedini sa Srbijom, omoguće Pašićev program ujedinjenja, koji crnogorskim masama nije odgovarao (mada su se upravo one digle protiv okupatora i same najviše učinile da se Crna Gora očisti od neprijateljske vojske).

²⁸ Srpska vlada se nije odrekla rada Arbanasa agitatora, ali ne više da se obezbedi prilaz Crnoj Gori nego da se zadrži u rukama posednut Skadar. (Бујовић, *Ослобођење Скадра*, 104.)

²⁹ Vid.: А. Матановић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Београд 1941, 13, 23. Postojao je ne samo strah od pljačke seljaka i gradske sirotinje nego i zebnja od četničkih osveta i političkih ubistava nad pristalicama starog režima.

Z a k l j u č a k

Kao što se iz svega moglo videti, akcija oko stvaranja crnogorske vojske u izbeglištvu i nastojanja da se u vezi s njom upotrebe dobrovoljci zavisila je od četiri činioца: od crnogorskog dvora (tačnije od kralja Nikole, koji je odlučujuće uticao na rad crnogorskih vlada), od srpske vlade (tačnije od N. Pašića, koji je stvarno stajao iza srpske Vrhovne komande koja se u prvo vreme najviše angažovala, a onda i iza ministara vojnih), od saveznika i delimično od samih bivših crnogorskih dobrovoljaca, odnosno Crnogoraca i dobrovoljaca iz Amerike. Pomenuta akcija nije bila potpuno samostalna, nego je bila uklopljena u opštu političku strategiju crnogorske strane da se obnovi raniji režim i utvrde dinastička prava kuće Petrovića u Crnoj Gori, i srpske strane da se ostvari velikosrpski program priključenja Crne Gore Srbiji pod dinastijom Karađorđevića. U okviru pomenute političke borbe stvaranje crnogorske vojske imalo je centralno mesto u diplomatskom i zakulisnom, agentskom radu, te je zbog toga ovo pitanje predstavljalo prvu brigu svih crnogorskih emigrantskih vlada od sredine 1916. godine.

Osnovni razlog što su napori kralja Nikole ostali bez rezultata ne treba tražiti u stavu saveznika prema srpsko-crnogorskim odnosima, nego u politici oklevanja kralja Nikole i u njegovom nepoverenju prema masama, jer: a) sve velesile nisu imale isto držanje ne samo prema obrazovanju crnogorskog odreda nego ni prema obnovi crnogorske države; b) taj stav je varirao i kod pojedinih saveznika u raznim periodima rata i kod raznih faktora ovih (vlada, Vrhovna komanda, niže komande, lokalne civilne vlasti). U Italiji, gde su uslovi za obrazovanje crnogorske vojske bili više nego idealni, (s obzirom na odnose italijanskog kraljevskog doma i vladajućih kragova prema crnogorskoj dinastiji i državi, s obzirom na postojanje velikih masa zarobljenih Jugoslovena, geografsku blizinu i italijanski front u Albaniji) kralj Nikola nije pokušavao da obrazuje vojsku sve do završnih sedmica rata, kako je to bilo u njegovoј političkoj strategiji od dolaska u emigraciju. Ako su se neke jedinice sa crnogorskim obeležjem još u letu 1916. efektivno borile na Solunskom frontu, do toga je došlo inicijativom privrženika i oficira crnogorskih i inicijativom neslužbenih činilaca (N. Hajduković), bez direktiva kralja Nikole i bez dovoljne i efikasne pomoći crnogorske vlade; kralj Nikola je, naime, takve jedinice pod francuskom komandom i u susedstvu i pod uticajem srpske vojske smatrao izgubljenim za realizovanje interesa svoje dinastije. Sasvim druga konцепција i drugi planovi postavljeni su se u vezi s formacijama na Zapadu, mimo uticaja Srbianaca. Zahtevi da Francuzi obezbede logor za crnogorsku vojsku postavljeni su zbog toga da bi se u logoru skupili i pod kontro-

lom držali ljudi na slobodi (kao što je to bilo s internircima na Liparima i Korzici), a ne da bi se pripremile operativne jedinice koje će ginuti za savezničku stvar na frontovima. Francuzi su iz svojih interesa (da što više tudi vojnika dovedu na bojište pod svojom komandom) pomagali najpre crnogorsku stranu, smatrajući da će ona imati jačeg uticaja na Crnogorce i bivše crnogorske dobrovoljce, a od jeseni 1917. srpsku stranu, koja se u svemu pokazala kao jači partner. Jedino je carska Rusija od početka rata imala negativan stav prema tendencijama kralja Nikole. Zbog toga je neopravdan zaključak da su zbog stava saveznika »svi napor i kralja Nikole za formiranje svojih jedinica bili već unaprijed osuđeni na propast.«¹ Ovakvo prebacivanje historijske odgovornosti nije objektivno, jer je za saveznike, koji su gledali samo svoj interes, bitno merilo tada bilo: borbeni efekat na samom frontu.

Glavni napori crnogorskog dvora i njegovih mnogobrojnih agenata i aktivnih privrženika, koji su (već od jeseni 1915. u Solunu) delovali na svima stranama, sastoјao se u tome da zadržavaju dobrovoljce i Crnogorce iz Amerike da ne idu u srpsku vojsku. Oni su u tome išli tako daleko da su nastojali da Crnogorci po velikim vojnim logorima i na balkanskom ratištu budu elemenat rastrojstva srpske vojske, dugim ratom i velikim gubicima moralno oslabljene. Čak i bez neke agitacije, objektivnim uslovima lagodnog života bez obaveza da se bore na frontu, pripadnici crnogorskih »kadrovskih jezgra« su negativno uticali na srpske dobrovoljce i vojnike. Time su se crnogorski dvor i njegovi agenti na delu borili protiv oslobođenja porobljenih i okupiranih jugoslovenskih zemalja, čak i nezavisno od pitanja ujedinjenja ovih zemalja. U jednoj krajnje zaoštrenoj situaciji ratnih godina, koje su neposredno postavile pitanje jugoslovenskog ujedinjenja, separatistička politika crnogorskog dvora mogla se, kako je izgledalo, obezbediti samo klonjenjem od svake otvorene borbe, ne samo protiv suparničke srpske strane, koja je u borbu ulazila sa mnogo više snaga i sa boljim pozicijama u svakom pogledu, nego i protiv neprijateljskog bloka država, da se malobrojne snage ne bi istrošile na sektoru borbe koji kralju Nikoli nije izgledao primaran. Zazirući od svega što bi vodilo *zajedničkoj* borbi, i pre svega *borbi*, vodeći umesto iskrene jugoslovenske politike posebnu crnogorsku politiku (kojom se želelo da se rat iskoristi za uvećanje crnogorske države kako bi ona postala što sposobnija za samostalan život ili bar da se crnogorska dinastija i država očuvaju kao neke večne kategorije), kralj Nikola (ne suviše uveren u apsolutnu pobedu saveznika, uostalom kao i oni na srpskoj strani u nekim momentima) nastojao je da vodi politiku sedenja na dvema stolicama. Zbog toga se, pored logike slabijeg partnera u borbi, sprovodila i linija što manjeg angažovanja protiv neprijatelja. U tom smislu i nije ništa ozbiljnije preduzeto da se izvrši evakuacija crnogorske vojske početkom 1916., ostavljeni su neki potencijalni nosioci vlasti u zemlji i nisu prihvaćene mogućnosti (na primer, s logorom u Ain-Bitaru krajem 1916. godine) da se pod francuskom komandom ili bar u prijateljskoj Italiji obrazuje crnogorska vojska u izbeglištvu. Za crnogorski dvor i krugove oko njega osnovno je bilo pitanje očuvanja prava dinastije, te se nisu preduzimali aranžmani ako siguran ishod nije bio očigledan (nijedna vojska nije se mogla boriti

¹ В у ј о в и ћ, Уједињење, 204 — Р. П л а м е н а с (н. н., 357) отишао је и dalje, te je pisao da je i sudbina Srbije zavisila »isključivo od Saveznika«.

samo za separatani interes, samo u određenom trenutku i samo na parcijalnom terenu!) a, s druge strane, kad bolja rešenja nisu bila izvesna, pokazivala se i naklonost za nekakav savez jugoslovenskih država, u kome bi prava dinastije uvećane Crne Gore bila obezbeđena. Što se tiče jugoslovenskih dobrovoljaca na Solunskom frontu, pokušavalo se da se preko njih unese razdor u srpske trupe i među Jugoslovene u Americi i Rusiji.

Nepravilnu politiku vodila je i srpska strana, jer se držala velikosrpskog programa ujedinjenja, koji je računao s nametanjem vlasti srpske države crnogorskim masama. Do kraja 1916. srpska Vrhovna komanda nije štedela dobrovoljce, jer je želela da i pomoću njih stekne moralno-političke kapitale kod saveznika. Posle uspešnih borbi u jesen 1916. N. Pašić je promenio kurs, te je počeo da primenjuje metode i usvaja sredstva kralja Nikole, jer su isti ciljevi nametali i upotrebu sličnih sredstava: agenti i kontraagenti, »rezervat« (Potamos) i upotreba terena Albanije i Arbanasa za infiltraciju trupa u Crnu Goru. Pored toga, N. Pašić je majstorski umeo da iskoristi i »transmisije« (Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje na Zapadu i u Solunu, jugoslovenski agitatori, privatna inicijativa u nacionalnoj propagandi). Kao što su crnogorski agenti odvraćali dobrovoljce koji su išli na Solunski front, tako je i srpska strana, sama nezainteresovana za dobrovoljce u Americi 1915. godine, kočila delatnost crnogorske strane, a zatim od mnogih dobrovoljaca iz novog sveta nastojala da načini svoje ljude u borbi protiv političke samostalnosti Crne Gore. Srpski vojni krugovi su 1916. i 1918. godine želeli da Crnogorce uključe u svoje vojne jedinice kao svoje podanike, ne priznajući im čak ni dobrovoljački status. Kauzalni odnosi u Pašićevoj računici bili su u osnovi dvostruki: pomoću Crne Gore olakšati posedanje oblasti koje su joj gravitirale ili na koje je ova polagala pretenzije, ali isto tako pomoću Hercegovaca i Bokelja kao i pomoću Arbanasa prigrabititi vlast u samoj Crnoj Gori. Smatrajući da crnogorski dvor nema autoriteta u masama Crne Gore, Pašić je na ujedinjenju srpsstva i jugoslovenstva radio bez političkih činilaca Crne Gore (pa i bez Jugoslovenskog odbora!), svakako bojeći se da se sporazumnim radom ne bi mogla ostvariti koncepcija o unitaristički uređenoj novoj državi. Deo njegovog plana bio je ostvaren već time što je crnogorski dvor otiašao u izbeglištvo bez vojske i bez ugleda kod saveznika. Ipak, iako je stari antagonizam između vladajućeg Beograda i Cetinja postojao i pre početka rata, i mada su i sa srpske strane veštački izazvane razmirice, ne bi bilo ispravno tvrditi da su zvanični srpski krugovi bili glavni krivac što nije obrazovana crnogorska vojska van domovine.²

Pored nenarodne politike vladajućih faktora i u srpskom i u crnogorskom taboru i pored savezničkih imperialističkih sila, postojale su narodne mase, pre svega dobrovoljci i živalj koji je ostao pod okupatorom u Crnoj Gori. Među dobrovoljcima nije bilo nikakvog antagonizma niti nekog nacionalnog separatizma. Dobrovoljci su želeli samo da ih organizuju u samostalne jedinice, dok su sve druge zahteve postavljali i pojave izazivali crnogorski oficiri i agenti. S obzirom da su bivši crnogorski dobrovoljci tokom 1916. i 1917. godine, i u službi Francuza i u sastavu srpske vojske, prestali da predstavljaju bilo kakav vojnički a time i politički činilac u osvanjanju vlasti u Crnoj Gori, javile su se 1917. i 1918. godine nove

² Б ј о в и ћ, *Рађ српске владе*, 683.

snage: jugoslovenski dobrovoljci (čak i iz redova okupatora u Crnoj Gori!), Crnogorci iz Amerike i, više svega, mase u samoj Crnoj Gori, koje su, u većini, takođe bile za stvaranje zajedničke jugoslovenske države. Ovi činioci bacili su u zasenak sve napore i srpske i crnogorske strane sa »rezervatima« i sa Albanijom i Arbanasima. Kralj Nikola bio je u slabijem položaju i s obzirom na ove snage, i svi njegovi naporci da uspostavi veze sa generalom Vešovićem, za koga je držao da kontroliše pokrete masa u zemlji, da u jesen 1918. skuplja dobrovoljce među zarobljenim Jugoslovenima u Italiji i da se aktuelnim parolama o federalivnoj Jugoslaviji približi masama, nisu urodili plodom. Vrlo je karakteristično da kralj Nikola sve do pozognog leta 1918. nije pokušao da mobilise svoje podanike u prekomorskim zemljama, iako su ovi mogli obrazovati značajniji odred. U obe Amerike odlazak Crnogoraca na Solunski front bio je najuže spojen s organizacijom jugoslovenskih dobrovoljaca, jer je i među tamošnjim crnogorskim masama ideja o jugoslovenskom ujedinjenju bila privlačnija od ideje o ujedinjenju Srbije i Crne Gore. Komitski pokret u Crnoj Gori, pak, koji je radio na ujedinjenju sa Srbijom i ostalim Jugoslovenima, bio je neposredni grobar svih političkih kombinacija kralja Nikole. Kompromitovanim apsolutističkim režimom pre rata, stvarnim sabotiranjem ratnih napora, oslanjanjem na protivjugoslovenski orijentisanu Italiju u vođenju svoje separatističke politike, kralj Nikola je uspeo da od sebe ne samo odvoji najveći deo crnogorskih masa nego da u narodu kompromituje svoj rad na izdizanju lokalpatriotskog osećanja u nacionalno osećanje i da dinastičko crnogorstvo (koje se protivno istorijskim procesima stvaralo konzervisanjem i etatizovanjem plemenske organizacije i oslanjalo se ne na snage modernog društva nego na društveno izdignute porodice po plemenima) prestane da bude ideal i politički program masa (i lukrativna profesija kolenovića i razlog za postojanje dinastije, koja je sa takvim crnogorstvom bila neodvojeno spojena). Štaviše, pomenutom svojom politikom kralj Nikola je za izvesno vreme ocrnio u crnogorskim masama i naprednu ideju jugoslovenskog federalizma (jer se uz nju pokušao da prikači) i u velikoj meri doprineo da su ove mase u priličnoj meri, bar sasvim privremeno, prihvatile reakcionarni velikosrpski način ujedinjenja.

B. Hrabak

Bogumil Hrabak

ANTAGONISME ENTRE LA COUR MONTÉNÉGRINE ET LE GOUVERNEMENT SERBE AU SUJET DE LA FORMATION DE L'ARMÉE MONTÉNÉGRINE ET DES VOLONTAIRES EN 1916—1918

RÉSUMÉ

La question de la formation de l'armée monténégrine en exil se trouvait au centre de l'intérêt de la cour de Monténégro et représentait le problème le plus important des rapports entre les gouvernements monténégrin et serbe dans les années de 1916 à 1918. Dans cette période de la première guerre mondiale, d'une importance extrême, où se posait le problème de la création de l'Etat commun yougoslave, le roi Nicolas, qui n'était pas prêt à renoncer à sa qualité de souverain et aux droits de sa dynastie, disposait d'une puissance et des possibilités de beaucoup inférieures à celles de la partie adverse, serbe dont les efforts, malgré son programme pan-serbe et les méthodes détournées de Pašić, était tout de même dirigés vers la réunion des masses yougoslaves dans un même Etat. Le roi Nicolas était tout-à-fait conscient qu'il serait obligé, en tant que partenaire plus faible, d'éviter tout engagement direct dans la lutte et, craignant que l'armée monténégrine en exil ne se trouvât sous l'influence de l'armée serbe et, par conséquent ne pût servir de cette force matérielle qu'il nécessitait pour un retour éventuel au pouvoir dans le royaume de Monténégro, considérait qu'il valait mieux que les Monténégrins restassent dans leur pays. Comme l'occupation du Monténégro qui devait avoir lieu dans les dernières semaines de la guerre rendait nécessaire l'existence de certaines troupes d'assaut, Le roi Nicolas s'employait dès le début de l'émigration à former un détachement monténégrin à la base du rassemblement des volontaires émigrés, anciens soldats de l'armée monténégrine; pourtant, il ne désirait point que ce détachement entrât dans les luttes, pour périr et s'affaiblir sur les fronts alliés, mais que les volontaires fussent sous son contrôle jusqu'au moment décisif de la guerre, pour envahir le Monténégro, aidés par les Italiens qui soutenaient la cour monténégrine dans son attitude hostile envers la formation de l'Etat yougoslave, afin d'y rétablir son propre pouvoir.

Les anciens volontaires monténégrins et autres volontaires provenant des rangs des sujets de l'Autriche-Hongrie, migrés en Amérique et, en partie, des rangs des prisonniers de guerre eurent à subir le sort peu enviable de se voir impliqués dans les altercations serbo-monténégrines et de servir d'instrument pour différents programmes antinationaux de politique dynastique. Dans les masses de volontaires mêmes les antagonismes serbo-monténégrins ne se manifestaient point, bien que les anciens volontaires monténégrins d'origine herzégovinienne et de Boka restaient conservées les anciennes traditions des rapports avec Cetinje, comme centre le plus proche de l'action libératrice. Cette circonstance ainsi que l'indisposition des volontaires monténégrins contre leur incorporation dans l'armée serbe, due au traitement rude auquel ils étaient exposés de la part des officiers serbes, furent utilisées par les partisans et les agents de la cour monténégrine pour créer les unités au caractère monténégrin, bien que les masses de volontaires ne fussent enclines qu'à la formation des unités de volontaires indépendantes. Cependant, le sort des volontaires provenant de l'ancienne armée monténégrine ainsi que le sort de l'armée monténégrine en exil ne fut pas décidé uniquement par la cour monténégrine, le gouvernement serbe et, dans un certain sens, les volontaires eux-mêmes, mais aussi les Etats alliés, dont les

intérêts influaient essentiellement sur tous les aspects de la politique serbe et la politique monténégrine pendant les années de la guerre et immédiatement après la cessation des opérations militaires.

Bien que la situation du Monténégro pendant la première guerre mondiale ainsi que la question de son union avec la Serbie fussent suffisamment traitées dans la littérature historique et politique, D. Vujović fut le seul à s'arrêter, dans sa thèse de doctorat (1961), sur le problème de la formation de l'armée monténégrine en exil. Pourtant, il a omis de traiter une bonne part de matériaux d'archives et n'a pas compris dans son étude tous les conflits et tous les aspects de cette question et, par conséquent, n'a pas réussi à tirer les conclusions finales. L'auteur du présent travail a utilisé d'une façon détaillée les fonds bien conservés de la partie serbe (services de politique étrangère et de diplomatie, armée, affaires intérieures et en partie les journaux et correspondance des particuliers) ainsi que de la partie monténégrine (gouvernement, consulats, Comité monténégrin pour l'union nationale). Les données fournies par les recueils de documents des grandes puissances (documents russes de l'époque tzariste, publiés en partie), la presse (serbe, monténégrine, yougoslave, celle des pays alliés et des pays ennemis) ont été considérablement moins nombreuses, vu que les questions qui nous intéressent ici étaient peu discutées dans les journaux; il en est de même des déclarations faites par les participants à ces événements (plus de quarante ans après ces événements!) et de la correspondance des hommes politiques yougoslaves dans les deux Amériques. Ce matériel abondant, aux renseignements assez divergents, rendait nécessaire, dans certains cas, une discussion plus circonstanciée afin d'établir les rapports et les influences effectifs, de nombreux facteurs dans certaines situations et la chronologie précise des événements et leur enchaînement.

Compte tenu du fait que certains éléments de conflit et de mise en oeuvre l'intérêts particuliers au sujet des volontaires se manifestaient même avant le début de 1916, on a pris d'abord en considération l'apparition des volontaires dans le cadre de l'armée monténégrine et leur participation dans les combats des années 1914—1915, les actions monténégrines visant à la mobilisation des volontaires aux Etats-Unis en 1915 et le sort des volontaires monténégrins à l'époque de la capitulation de l'armée monténégrine et de l'exode serbe à travers l'Albanie. On a traité ensuite, d'une façon plus détaillée, la rivalité qui se manifestait entre l'Etat-major de l'armée serbe et la cour de Monténégro au sujet de la prise de parti des anciens volontaires de l'armée monténégrine qui se trouvaient dans l'île de Corfou. Les chapitres suivants sont: Bataillon des Monténégrins sous le commandement français sur le front de Salonique en 1916 et Anciens volontaires monténégrins et Monténégrins dispersés dans les diverses unités de l'armée serbe en Macédoine de 1916 à 1918. On a exposé ensuite les tentatives de créer un noyau de l'armée monténégrine à Bizerte et dans le cadre de l'armée d'Essad-pacha en utilisant l'Albanie comme un corridor pour le passage des agents monténégrins et italiens au Monténégro en 1916—1917. Il y avait aussi une activité ayant pour but la formation de l'armée monténégrine en France, non seulement auprès du gouvernement français mais aussi parmi les volontaires serbes qui arrivaient de l'Amérique du Nord aussi bien que de l'Amérique du Sud. Cette action parmi les volontaires était effectuée dans tous les pays alliés par les agents spéciaux auxquels la Serbie opposait, dès 1916, ses propres contre-agents. Le gouvernement monténégrin n'eut l'idée de recruter des volontaires pour son armée parmi les prisonniers de guerre yougoslaves en Italie qu'en été de 1918 bien que l'occasion s'en présentât même avant ce temp. A ces tergiversations pré-méditées de la cour monténégrine, N. Pašić et le gouvernement serbe opposaient les plans plus dynamiques de s'emparer du pouvoir au Monténégro, à l'aide des Monténégrins et des Albanais, au moment de l'enfoncement du front de Salonique. De même que le roi Nicolas avait des »réserves« humaines en plusieurs endroits (ouvriers monténégrins travaillant dans les usines françaises de munitions, internés dans les îles de Corse et de Lipari), N. Pašić avait fondé un dépôt de fonctionnaires monténégrins à Corfou ainsi qu'un Comité monténégrin à Salonique pour lui servir au moment de la prise du pouvoir. En automne de 1918, après l'enfoncement du front de Salonique et la pénétration rapide de l'armée serbe à travers la Macédoine, les affaires prirent un cours quelque peu différent: bien que l'ennemi fût chassé du Monténégro par les volontaires yougoslaves, la force principale qui travaillait à la réalisation des projets de Pašić visant à l'annexion du Monténégro à la

Serbie n'étaient point des volontaires, peu nombreux au Monténégro, mais plutôt les comitadjis (franc-tireurs) qui s'étaient placés à la tête de l'insurrection des Monténégrins contre l'occupant.

La principale raison de l'échec des efforts du roi Nicolas ne doit pas être recherchée dans l'attitude des alliés envers les controverses serbo-monténégrines, amis plutôt dans la politique d'hésitation pratiquée par le roi Nicolas et son manque de confiance dans les masses du peuple, car a) l'attitude de toutes les grandes puissances n'était point du tout identique non seulement en ce qui concerne la formation d'un détachement monténégrin, mais aussi au sujet de la restauration de l'Etat monténégrin; b) cette attitude variait même chez chaque allié particulier dans les diverses phases de la guerre et chez leurs différents facteurs (gouvernement, Etat-major, commandements inférieurs, autorités civiles locales). En Italie, où les conditions pour la formation d'une armée monténégrine était plus qu'idéales, le roi Nicolas n'avait pas même essayé de former une armée jusqu'aux dernières semaines de la guerre. L'apparition de certaines unités aux caractères monténégrins sur la front de Salonique, en été de 1916 déjà, et leur participation active dans les combats qui y furent menés étaient dues à l'initiative de certains officiers monténégrins et de quelques facteurs non-officiels (N. Hajduković) sans aucune directive de la part du roi Nicolas et sans aucune aide suffisante et efficace de la part du gouvernement monténégrin. Le roi Nicolas considérait ces unités sous le commandement français et dans le voisinage et sous l'influence de l'armée serbe comme perdues pour la réalisation des intérêts de sa dynastie. Les formations monténégrines qui se trouvaient à l'Ouest, à l'abri des influences des Serbes de Serbie, donnaient lieu aux conceptions et aux projets de nature différente. Suivant la ligne de non-engagement dans la guerre des alliés pour ne pas gaspiller les forces peu nombreuses, la cour monténégrine et ses nombreux agents s'afforçaient d'empêcher les volontaires, surtout ceux qui venaient de l'Amérique, à s'incorporer dans l'armée serbe. Ils allaient dans ces efforts-ci si loin qu'ils s'appliquaient à transformer les Monténégrins groupés dans les grands camps militaires et sur le champ de bataille des Balkans en un élément de désorganisation et de délabrement de l'armée serbe dont le moral a été déjà gravement ébranlé par une guerre trop prolongée et les pertes sérieuses qui en avait résulté.

Le parti serbe menait aussi une politique erronée, car il s'en tenait au programme panserbe de l'union nationale qui avait en vue d'imposer aux masses monténégrines la domination de l'Etat serbe. Jusqu'à la fin de l'année 1916, l'Etat-major de l'armée serbe ne ménageait point les volontaires, car il désirait s'acquérir un capital moral et politique auprès des alliés à l'aide de ceux-ci. Après les succès remportés dans les batailles de l'automne de 1916, N. Pašić changea de cours et adopta certaines méthodes appliquées jusque-là par le roi Nicolas, car les objectifs identiques imposait également l'emploi des moyens analogues. De même que les agents monténégrins dissuadaient les volontaires qui voulaient se rendre sur le front de Salonique, le parti serbe, ne s'intéressant pas aux volontaires de l'Amérique en 1915 entravait l'activité de son partenaire monténégrin et tâchait de gagner à sa propre cause de nombreux volontaires du nouveau monde dans lutte contre l'indépendance du Monténégro. Les rapports causaux dans les comptes de Pašić étaient, dans leur essence, de nature double faciliter à l'aide du Monténégro la prise de possession de ces régions-ci qui gravitaient vers ce pays ou bien auxquelles celui-ci prétendait, mais aussi, à l'aide des habitants de l'Herzégovine et de la région de Boka ainsi qu'à l'aide des Albanais, semparer du pouvoir au Monténégro même.